Kültür Tarihinden Esintiler

Turgut Akpınar

KİTABEVİ

KİTABEVİ • 302

Kapak
Minyatür

Dizgi/İç Düzen
Bidaye

Baskı ve Cilt
Çalış Ofset

Davutpaşa Caddesi No: 8

Topkapı - İstanbul

İstanbul, Ekim 2006

ISBN 975-9173-23-9

© KİTABEVİ Çatalçeşme Sk. No: 54/A Cağaloğlu-İSTANBUL
Tel: (0212) 512 43 28 -511 21 43 • Faks: 513 77 26

Kültür Tarihinden Esintiler

TURGUT AKPINAR

KİTABEVİ

Ön Söz

İnsanoğlunun birikim ve tecrübelerinin bir yanıyla tezahürü olan kültür üzerine yapılan çalışmalar dünü, bugünü anlamamızda bize kolaylık sağlayabileceği gibi daha iyi bir geleceğin inşasında da faydalı olacaktır. Bu düşünceden, 2003 yılında Kitabevi tarafından yayımlanan makalelerimi bir araya getirdiğim kitabıma *Türk Kültür Tarihinden Esintiler* başlığını koymuştum. Çünkü, buradaki yazıların içeriği, yalnızca kültürümüzle sınırlandırılmış; onu muhtelif cepheleriyle ele almıştı. Bu kitabıma ise *Kültür Tarihinden Esintiler* ismini vermeyi daha uygun gördüm. Zira, bu kitaptaki makalelerin konusu da yine önceki gibi kültürel temelli olmakla beraber; farklı olarak içeriğin çerçevesi daha geniş tutulmuştur. Bu cümleden, yerel ve evrensel kültüre ait değerler üzerine çalışmalar bu kitabın muhtevasını oluşturur. Görüleceği üzere makalelerde, seçilen konularla birçok farklı tarihsel olgu ele alınırken bilinenin tekrarı gibi kolaycı ve ezberci bir yaklaşım değil, kişiye yeni bir bakış açısı sunabilecek, somut tespitler neticesi mevcut bilgilerini yeniden değerlendirilmesine yardımcı olacak bir anlayış tercih edilmiştir. Bilinen fakat muhtelif sebeplerle günümüze kadar göz ardı edilmiş tarihî olgular bu yazılarda gündeme getirilir. Elbette bundan amaç, tarihî doğru anlamamıza ve olayları sağlıklı yorumlamamıza yardımcı olmaktır.

Bu kitapta, Tunca Kortantamer özelinde divan edebiyatımıza dair ki yer yer yerleşik anlayışın dışına çıkabilen değer-

lendirmelere; Necmettin Hilâv, Faruk Sümer gibi kültür tarihimizin kilometre taşları olarak isimlerini zikredebileceğimiz şahsiyetlerin ve çalışmalarının incelenmesine; yine bu bağlamda kültürel hayatımızın içinde bulunduğu durumu tartışan yazılara yer verilmiştir. Bununla beraber, Marco Polo ve Şemseddin Sami gibi tarihî şahsiyetlere bu unvanları kazandıran vasıfların haklı olup olmadığının yeniden ele alındığı ve okura farklı bir tarihsel bakışın sunulduğu yazılar; Herbert Melzig, Schiltberger gibi toplum ve kültürümüzle bir vesile münasebette bulunmuş batılı yazarların konu edinildiği ve onlardan yapılan iktibaslarla kültür tarihimizle alakalı ilgi çekici yanların ortaya konulduğu yazılar bu çalışmanın bir başka cephesini oluşturur. Ayrıca; Aristo ve hayatı, Alevîlik, Bizans, kitap ve kitapçılık, Amasya tarihi ve üzerine yapılan araştırmalar bu kitabın muhtevasını oluşturan diğer çalışma başlıklarıdır.

Her şeyden önce bilinmeyen, unutulan veya gerekli ihtimam gösterilmeyen kültürel değerler karşısında okurun ilgilisini sağlayacak bir bilince zemin oluşturmayı ve tarihe mâl olmuş birçok vak'a üzerine mevcut bilgilerini yeniden değerlendireceği ve ona farklı bir bakış açısı kazandırmayı hedeflemiş bu çalışma, bunu başardığı oranda gerçek amacına ulaşmış olacaktır. Dolayısıyla bu noktada düşüncelerimi sizlerle paylaşmamda desteklerini gördüğüm Kitabevi'nin değerli sahibi Mehmet Varış Beyefendi'ye ve çalışanlarına; son olarak siz okuyucularıma şükranlarımı sunarım. Çünkü yazarın çalışmalarına devam etmesi sizler sayesinde mümkün olmaktadır.

Turgut APINAR

İÇİNDEKİLER

Ön Söz • V
Faruk Sümer'in Sessiz Ölümü • 1
Divan Edebiyatının Gerçek Mahiyeti • 7
Necmettin Hilâv'ı Kaybettik • 17
Şemseddin Sami Türk Milliyetçisi miydi? • 27
Profesör Herbert Melzig Kimdir? • 42
Herbert Melzig'in Türkiye Hatıraları • 45
Marco Polo Çin'i Gördü mü? • 63
Almanların Marco Polo'su
Schiltberger(1380–1440) ve Eseri • 74
Viyana'da Kitapçı Çıraklığından
New York'ta Dünya Sahaflarının Krallığına • 82
Türk Tarihinde Alevîlik • 94
Aristo – Özel Hayatı ve Kütüphanesi • 118
Bizans'ta Eğitim, Kitap ve Kütüphaneler • 132
Hüseyin Hüsameddin Yasar • 159
Amasya Tarihi • 163
Amasya Tarihi Yazarı Hüseyin Hüsameddin ve
Bilinmeyen Eserleri • 165
Yeşil Amasya'nın Kara Kaderi • 174

Faruk Sümer'in Sessiz Ölümü

Bir Tarihçinin Ardından

Bu memlekette değerler skalasında inanılmaz bir çöküntü dönemini yaşıyoruz. Bir televizyon vericisinde tamirci olarak çalışan gencin veya sözde sanatkâr bazı kişilerin ölümleri günlerce kamunun bilgisine sunulurken, ömrünü Türk tarihini incelemeğe adamış önemli tarihçilerimizin, sadece ölüm haberini bile ne gazetelerden, ne sayıları bilinmeyen televizyonların ekranlarından öğrenebiliyoruz.

Selçuklu tarihine büyük emek vermiş olan Mehmet Altay Köymen'in ölümünü, ancak bir yıl sonra, hayretler içinde öğrenebilmiştim. Hayretim şundandı: Muntazam gazete okuyan ve televizyonlarda haberleri takip eden bir vatandaş olarak bu tarihçimizin ölümü eğer haber olarak verilseydi bilgim mutlaka olurdu.

Bu defa ölüm yıldırımı çok daha yakınıma düşmüş fakat günlerce haberim olmamıştı. Konuyu açtığım herkes aynı durumdan şikâyetçi idi. Korkunç bir ilgisizlik vardı. Bunun da kaynağı bilgisizlik idi. Kitap Fuarı açıldığını haber veren muhabirler, TV habercileri o fuarlardan biraz da kendileri kitap alır, okurlarsa hem kendileri hem biz faydalanmış olacağız. Halkın hoşuna gideceğiz ve böylece reklâm alacağız diye sabahtan akşama kadar Sulukuleli dansözlere göbek attıran ve bazı bed sesli "büyük ses sanatkârlarını" sallanıp haykırmaları için sahneye çıkaran kimselerin, biraz

ilim âleminde neler oluyor, neler yazılıp çiziliyor diye etraflarına bakmaları da gerekmez mi?

Bir hafta, on gün kadar önce vefat ettiğini büyük üzüntü ile öğrendiğimiz değerli tarihçimiz Prof. Dr. Faruk Sümer'in vefatı ile memleketimiz çok önemli bir ilim adamını kaybetmiştir. Türk tarihine ilgi duyanların başı sağ olsun. Ailesine taziyetlerimi sunar, sabırlar dilerim.

Bu değerli tarihçimizle uzun yıllar önce "Sahaflar"da tanışmıştım. Türk tarihinin hemen bütün meselelerine duyduğum ilgi nedeni ile olmalı, çabucak dostluğunu kazanmıştım ki, bununla gurur duyuyorum. Görebildiğim kadarıyla o, tarihimizle ilgilenen herkesi kendine yakın hissederdi. 1994 yılında, çevirisini yaptığım, İletişim Yayınları arasından *Türkler ve Tatarlar Arasında* ismiyle yayımlanan ve büyük bir ilgi gören Schiltberger'in anılarını, orijinal dili Almancadan Türkçeye çevirmemi benden isteyen hocam Faruk Sümer oldu. O bu konuda bıkmadan beni ısrarla teşvik etmişti. Yani eserin manevî babası rahmetli Faruk Sümer olmuştur. Bunu yazmaktaki amacım, hizmeti olabilecek herkesi nasıl teşvik ve sonunda takdir ederek, sadece kendi yazdıkları ile değil, teşvikleriyle de tarihimize hizmetten geri kalmadığına küçük bir örnek vermekti. Dar ufuklu, zekâdan ve gerçek kültür birikiminden mahrum, bazı tarihçilerin 4 yıl üniversitede tarih okumayanları, "amatör" diye, zavallı bir aşağılık duygusuyla küçümsemelerine mukabil Faruk Sümer bizi büyük tarihçi Osman Turan gibi ilgi ve hoşgörü ile dinlerdi. Onun yanında pek mütevazı kalan tarihi bilgilerimle zaman zaman tarihimizin mühim bazı konularına girişimi, zevk ve heyecan duyduğu belli olacak şekilde dinler, bazen "Aziz kardeşim, çok haklısın" gibi sözlerle tasvip eder yahut uzun uzun faydalı açıklamalara başlardı. Benim bir Köprülü hayranı oluşumu ve onu "eşine rastlanmayan bir dâhi-tarihçimiz" olarak görmemi isabetli sayar, fakat her dediğini de tenkitsiz kabul etmezdi. Meselâ Osmanlıların "Kayı" boyundan geldiği iddiasını Faruk Hoca kabul etmez, bunun mümkün olduğunu fakat ilmen sabit olmadığını söyler, bu hususta inandırıcı deliller sıralardı. Bu konuda yazıları da vardır.

Ayrıca, onun sık sık Orhun Anıtları'nın, yazılı bir belge olarak kültür tarihimiz açısından son derece büyük olan rolünü nasıl heyecanla vurguladığını da hatırlarım.

Onu, Türk tarihiyle ilgili konuların hepsi heyecanlandırırdı. Fakat örnekleri pek çok olan ilim dışı, romantik milliyetçi tarihçilerle, daha doğrusu ideologlarla hiçbir benzerliği yoktu. Sonradan öğrendiğime göre, Faruk Sümer, Kürtlerin Türklüğü hakkında bir eser yazması hususundaki teklifi reddetmiş, *Türk Ansiklopedisi*'nde "Türkler" maddesini yazması için o zamanki askerî idarenin yaptığı teklifi daha doğrusu verdiği "emri", "Ben emireri değilim" diye reddedecek medenî cesareti gösterebilmiştir.

Faruk Sümer halis bir Türk idi ve Türklüğü ile de övünen ve bunu hiç unutmayan, fakat ilmin gereklerine ve metotlarına, milletini seven bir insan için mümkün olabileceği ölçüde sadık kalabilmiş bir tarihçimiz idi.

Hayat Hikâyesi ve Eserleri

5 Kasım 1924 tarihinde Konya'nın Bozkır kasabasında doğan Sümer'in babası maliye memuru idi. Kasabaya Akçapınar Köyü'nden gelmişti. Anası Zeliha Hanım'ın ilkokulun 3. sınıfına kadar okumuş, fakat yüksek meziyetleri olan bir kadın olduğunu, ona özel bir sevgi ve saygı duyduğunu kendisi vurgular.

1931 yılında aile İstanbul'a gelir ve Faruk Sümer burada ilk ve orta tahsilini tamamlar. Yaz tatillerinde, kendi ricaları üzerine kardeşi Cengiz Sümer (ki hâlen Amerika'da tıp doktoru ve üniversite öğretim üyesidir) ile Bozkır'a gönderilirler ve kâh kasabada kâh yaylada kalırlar. Bozkır, güneydeki Alanya, Gündoğmuş ve Manavgat ilçeleri ile sınır komşusu olup bu bölgede birçok Yörük yaşamaktadır. Bunların yaylaları ile Bozkır köylerinin yaylaları bitişiktir. Yörükler, davar beslemenin yanında, tuz ve buğday ticareti de yaparlar ve zaman zaman renkli kilimleri ve giysileri ile yörüklerin deve katarları, masal figürleri gibi, derin bir sessizlik içinde gelir geçerler. Bu manzara okulda tarih meraklısı olan gencin üzerinde derin bir etki bırakır. Yörüklere, Türkmenlere duyduğu ilgi böyle başlar. Onun bu insanlara beslediği içten sevgi,

yıllar sonra bize *Türkmenler* isimli 700 sahifelik dev eseri armağan edecektir.

Dediğim gibi okulda en çok sevdiği ders, tarih dersidir. Lise 9. sınıfta iken eski harfleri öğrenir. Bu harflerle yazılı ilk okuduğu kitap ise "tarihi sevdiren adam", Ahmed Refik'in *Bizans Karşısında Türkler* kitabı olmuştur.

1942'de lise biter. Maddî açıdan Tıbbiye'ye girmenin daha iyi olabileceği hususundaki tereddüdünü çabucak yener ve İstanbul Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'ne kaydolur. Osmanlı tarihinin klasik devrine karşı ilgisi fazla olmakla birlikte Selçuklular ve Beylikler dönemi az işlenmiş olduğundan Orta Çağ Türk tarihini uzmanlık alanı olarak seçer. Arapça ve Farsça öğrenmeye başlar ve bunlara hâkim olmak için çok gayret sarf eder.

Fakülte mezuniyet tezi, "XVI. *Yüzyılda Anadolu'da Türk Oymakları*"dır. 1948'de Ankara'da Dil Tarih Coğrafya Fakültesi'nde doktoraya başlar. 1950'de "XVI. *Yüzyılda Anadolu-Suriye ve Irak'ta Oğuz Boylarına Mensup Teşekküller*" ile doktor unvanını alır. 1955 yılında Karakoyunlular adlı tezi ile doçent olur. 1963'te ise "*Oğuzlara Dair Destanî Mahiyette Eserler*" başlıklı takdim teziyle profesörlüğe yükselir.

Uzun yıllar DTCF'de Oğuz Türklerinin Göktürkler ve Seyhun boylarındaki tarihleri, Selçuklu İmparatorluğu'nun kuruluşu, Anadolu'daki Türk yerleşmesi, Selçuklular ve Beylikler devri, Karakoyunlular ve Akkoyunlular tarihi üzerine dersler verdikten sonra, ilmî araştırmalarına daha rahat devam edebilmek üzere, resmî emekliliğine daha on yıldan fazla süre varken 58 yaşında kendi isteği ile erken emekli (1982) olur. Ve İstanbul'a taşınır.

Yukarıdaki kısa açıklamadan da anlaşılacağı gibi onun ilmî faaliyetinin ağırlık merkezini Oğuzlar (Türkmenler) teşkil etmiştir. "Bozkır" yaylalarında rastladığı Yörüklere duyduğu ilgi ve sevgi bir ömür boyuncu sürmüş ve bize pek çok kitap ve araştırma kazandırmıştır. Hemen bütün araştırmaları önem taşımakla beraber onun Almanların tabiriyle "Lebenswerk" (Hayatının Büyük Eseri)i *Oğuzlar (Türkmenler)-Tarihleri Boy Teşkilatı-Destanları* idi. Birçok defa basılan bu eseri için kendisi; "Benim için en büyük gaye olan

Oğuzlar adlı kitabımı 1964 yılında yazmaya başladım" diyor. 15 yıldan fazla süren ön çalışmalara rağmen bu büyük eserin kaleme alınışı iki yıl sürer. Bir yıl da basımı için geçer. Yine kendi ifadesiyle "Böylece dünya çapında meydana getirdiği eserleri az çok bilinen, fakat kendileri bilinmeyen Oğuzlar dünyaya tanıtılmış oldu." der.

Faruk Sümer'in dünya tarihçiliği bakımından da önemli diğer bir eseri *Safevî Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü* (Şah İsmail ile Halefleri ve Anadolu Türkleri, Ankara, 1976) başlıklı kitabıdır. Bu araştırmanın önemi şuradan gelmektedir. Walter Hinz, Almanların en tanınmış İranistlerinden biridir. Bu bilgin, oldukça genç yaşlarında (30) önemli bir iddia ve tezle "*Irans Aufstieg zum Nationalstaat im 15. Jahrhundert, 1936*" (15. Yüzyılda İran'ın Millî Bir Devlet Hâline Yükselişi) diye bir eser yazmıştır.

Bizde Tarih Kurumu'nca *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd* üst başlığı ile yayımlanan bu eserin ana tezi, adından da anlaşılacağı üzere Safevi Devleti'ni Millî Bir İran Devleti olarak göstermesidir. Gerçi Hinz'in bu tezi bazı batılı bilginlerce (Brockelmann, Rypka, Cahen) kısaca tenkit edilmişse de bu tez asıl, bütün belge ve delilleriyle ve açıklığı ile Faruk Sümer Hocamızın yukarıda zikredilen eseriyle cerh edilmiştir. Kendisi bu konuda şöyle der: "Bu eserle, İran'da 1501 yılında Safevî Devleti'ni kuran Türk unsurunun, ezici çoğunluğunun Anadolu'dan İran'a göçen Türkler olduğu kesin bir şekilde meydana çıkmış oldu."

Merhum tarihçinin emeklilik yıllarında birbiri ardından yayımladığı daha küçük fakat önemli eserlerinden biri *Türklerde Atçılık ve Binicilik*'tir (1983). Kendisinin de belirttiği gibi bu araştırma ülkemizde bu konuda yazılmış yegâne ciddî araştırmadır; fakat ikinci cildi yazılamadan kalmıştır. Merhumun ikinci cildi tamamlanmayan diğer bir eseri de *Karakoyunlular*dır.

Eski Türklerde Şehircilik, (İstanbul, 1984) diğer önemli bir eseri olup konusunda Türkiye'de yapılmış ilk incelemedir.

Yabanlu Pazarı-Selçuklular Devrinde Milletlerarası Büyük Bir Fuar (İstanbul, 1985) pek az bilinen bir konuyu ele almaktadır.

Çepniler (TDAV, 1994); *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri* (TTK.), *Tirebolu Tarihi,* (İstanbul, 1992) *The Book of Dede Korkut* (A Turkish Epic-Uni.) of Texas 1972 (Müşterek eser). Faruk Sümer'in üretken beyninden çıkan eserlerin sadece küçük bir kısmıdır. Bu konuda *Türk Dünyası Tarih Dergisi'nin* 101. sayısında (Mayıs 1995) merhum hocamızın eserlerinin ve makalelerinin bir listesi verilmiştir. Bunda 126 adet araştırmanın isimleri ve yayımlandıkları yerler belirtilmiştir.

İlim alanında çok üretken bir bilgin olan Faruk Sümer iki kere evlenmiş birinci evliliğinden bir, ikinciden ise üç oğlu dünyaya gelmiştir. Bu sonuncu evlilikten olma oğullarından birinin erken yaşta vefatı hocamızın kısa bir süre sonra ölümünde büyük rol oynamıştır. Şüphesiz her faninin tadacağı ölümün biraz erken gelmiş olması üzücü ise de, onun daha çok uzun yıllar eserleriyle yaşamaya devam edeceğini düşünerek teselli bulmaktayız. Nur içinde yatsın.

Divan Edebiyatının Gerçek Mahiyeti

Divan Edebiyatının Gerçek
Yüzünü Aydınlatan Bir Işık Söndü

Bir zamanlar şimdi rahmete kavuşmuş olan iki değerli dostla Sahaflar Çarşısı girişindeki kahvehanede, kestane ağaçlarının gölgesinde fikir sohbetleri yapar, daldan dala atlar, çeşitli konulara girerdik. En yaşlımız olan Vehbi Belgil, *Cumhuriyet* gazetesinde özellikle, müspet ilimler alanındaki yenilikleri, nefis bir Türkçe ile herkesin anlayacağı şekilde anlatan, eski edebiyatımızı iyi bilen bir yazardı. Söyledikleri, anlattıkları da dinlenilmeye değerdi." En gencimiz, Arapça ve Lâtince dahil yedi dili mükemmel bilen Necmeddin Hilâv idi ki, eski tabirle yed-i tula sahibi bir insandı (Ne yazık ki ben onun da erken ölümü arkasından bir yazı yazmak acısını yaşadım).

Bir ara söz bizim öğrenciliğimizde "Divan Edebiyatı" dediğimiz konuya geldi. Belgil, özetle, Divan Edebiyatı'nın gerçek yüzünün, bilgili bilgisiz pek çok kimsenin sandığı gibi sadece gül-bülbül, aşk-şarap edebiyatı olmayıp, toplumun çeşitli meselelerine ışık tutan, sosyal içerikli yönleri de olan bir edebiyat olduğunu vurgulayarak, Nabi'nin oğluna öğütlerini içeren *Hayriyye* isimli eserinden örnekler vererek iddiasını pekiştiriyordu.

Divan Edebiyatı'mızla ilgisi çok az olan biri olarak, benim için çok yeni olan bu fikirleri dikkatle, hayretle dinlemiştim. Geçenlerde yüksek kültürlü, yazar bir doktorun, benim bu konuyu açmam üzerine hayretle "Ben bunu ilk defa duyuyorum" demesi, içimi ferahlattı, demek ki başka aydınlar da bu konuyu bilmiyorlardı.

Son yıllarda tesadüfler beni bu konularda büyük bir uzman ile karşılaştırdı. Bir yaz günü Dikili'de tanışmak şansına eriştiğim kişi Prof. Dr. Tunca Kortantamer idi. Önce onun kendi ağzından, sonraları da eserlerinden, yukarıdaki konunun derinlemesine yapılmış tahlillerini, kendi ölçülerimde öğrenmek fırsatını bulacaktım.

Ne yazık ki bu yazı, değerli ilim adamımızı 61 yaşında kaybetmemiz üzerine yazıldı. Onun "Eski Türk Edebiyatı" dediği Divan Edebiyatı'nın gerçek yüzünü, kendisinin yazdıklarından faydalanarak geniş okuyucu kitlesine karınca kararınca aktarmayı ve anısını saygıyla tazelemeyi hedef almaktadır.

Tunca Kortantamer'in Biyografisi

1941 yılında Zonguldak'ta doğan Tunca Kortantamer, İstanbul Haydarpaşa Lisesinden mezun olduktan sonra, Ankara Üniversitesi Dil, Tarih, Coğrafya Fakültesi'nin Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünü bitirdi. Millî Eğitim Bakanlığı bünyesinde Almanya'nın Freiburg Üniversitesi'nde tanınmış bilgin Prof. Dr. Hans Robert Roemer nezdinde "Ahmet-i Daî'nin Hayatı ve Dünya Görüşü" konusundaki doktorasını "üstün başarı" derecesi ile tamamlayıp, Hamburg Doğu Araştırmaları Enstitüsünde görev aldı. Milli Eğitim Bakanlığı'nın çağrısı üzerine yurda dönerek önce Konya Selçuk Eğitim Enstitüsü'nde, eski Türk edebiyatı öğretmeni olarak göreve başladı. 1976'da yedek subaylık görevini tamamlayıp 18 Aralık 1976 tarihinde son nefesine kadar çalışacağı Ege Üniversitesi'ne geçti. Sosyal Bilimler Fakültesinde asistan oldu. 15.4.1983 tarihinde "Nev'i-zâde

Atâyî ve Hamsesi" konulu teziyle doçentliğe ve 25.11.1988'de de profesörlüğe yükseldi. Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde görevini sürdürürken 24.8.2002 tarihinde hayata veda etti. Böylece uzun yıllar çetin çalışmalar sonucunda yetişmiş çok değerli bir araştırıcı, 61 yaşında en olgun çağında, zalim bir hastalık yüzünden yok olup gitti. Fakat eserlerinin uzun süre örnek alınarak hatırasının yaşatılacağına inanıyoruz.

Divan Edebiyatının Gerçek Yüzü

Vaktiyle lisede bizim hep "Divan Edebiyatı" dediğimiz edebiyata Kortantamer, daima "Eski Türk Edebiyatı" demekte ve bu edebiyatın herkesçe kabul edilmiş bir ismi olmadığına, kiminin "Klasik Türk Edebiyatı", kiminin de "Ümmet Çağı Edebiyatı" yahut "Yüksek Zümre Edebiyatı" dediğine işaretle bu edebiyata şimdilik kaydıyla "Eski Türk Edebiyatı" demeyi uygun görmektedir.

Önemli olan isimden ziyade cisim yani özdür. O, bu konuda öze değinerek şunları söylüyor:

"Toplumumuzun hemen hemen her kesiminde, uzun yıllardır, Eski Türk Edebiyatı hakkında genellikle çok olumsuz, yaygın hükümler bulunmaktadır. Bunların önemli bir kısmı bu edebiyatın toplumla ilişkisi üzerinedir. Onun toplum meseleleri ile ilgilenmediği, yaşanan hayattan kopuk, insana uzak olduğu, soyut bir dünyayı ve duyarlılığı yansıttığı, Saray'ın en zenginlerinin edebiyatı olduğu pek çok kişi tarafından şaşmaz doğrular olarak kabul edilir. Batılılaşmanın etkisiyle Tanzimattan bu yana yüzlerce yazıda benzeri görüşler, çok sert ve bazen acımasız ifadelerle dile getirilmişlerdir."

"Sanırız en önemli yanılgı Eski Türk Edebiyatı ürünleri arasında yer alan binlerce eseri görmezlikten gelmekte yatıyor. Bu edebiyatın temsilcileri tarafından yazılan, toplumu derinden etkileyen veya doğrudan anlatan pek çok eser, sanki

yokmuş gibi dikkate alınmamaktadır. O devirde yazılan tarih eserleri, siyasetnâmeler, adâb-ı muaşeret kitapları, eğitimle, öğretimle, araştırmayla ilgili eserler; surnâmeler, hatıralar, mektuplar, atasözü, deyim, fıkra kitapları hatta mevlit bile bu edebiyatın mahsulüdür..."

"Bütün bunlar bir yana bırakılıp genellikle aşk ve şarabı konu alan gazeller âdeta bu edebiyatın tek temsilcisiymiş gibi davranılmaktadır. Kaldı ki o şiirlerde ve en tanınmış aşk mesnevilerinde bile yazarın dünyasını ve insanı birçok evrensel çizgiyle birlikte bulmak mümkündür."

Kortantamer, Eski Türk Edebiyatının sanıldığı gibi "gül-bülbül" edebiyatı olmadığını genel olarak böylece belirtmekle kalmayıp, örnek aldığı şairler hakkında küçük bir kitap hacmindeki makalelerinde ayrıntılı olarak ortaya koymuştur. Bu çok önemli araştırmaların başlıkları şöyledir:

- 17. yüzyıl şairi Atâyî'nin 'Hamsesi'nde Osmanlı İmparatorluğu'nun Görüntüsü,
- Nabi'nin Osmanlı İmparatorluğunu Eleştirisi,
- Nedim'in Şiirlerinde İstanbul Hayatından Sahneler

(Bkz. *Eski Türk Edebiyatı, Makaleler*, Akçağ Yay., Ankara, 1993)

Bu makaleleri dikkatle okuyan herkes, Divan Edebiyatının toplumsal konulara ne derece eğildiğini ve çevre ile nasıl yakından ilgilendiğini açıkça görecektir. Okuyucuya kolaylık sağlamak amacıyla yukarıda adı geçen araştırmalardan özetler yapmayı uygun görüyoruz.

Nev'î-zâde Atâyî'nin Çağını ve Çevresini Yansıtışı

"Kaynakların çok iyi bir şair olduğu görüşünde birleştikleri ve mesnevilerini her vesileyle övdükleri Atâyî, 'Hamsesi' ile ün salmıştır. Türk şiirinin bilinçli bir temsilcisi olarak ortaya çıkışı yanında çevresini ve çağını mesnevilerinde yansıtışı Atâyî'nin özellikle dikkati çeken yanlarındandır."

"Hamse, Atâyî'nin içinde yaşadığı dünyanın doğrudan ve dolaylı yansımalarıyla doludur. Konuların önemli bir kısmı Atâyî'nin çağından, içinde yaşadığı dünyadan, hatta kendi hayatından alınmıştır. Atâyî bu işi bilinçli yapmıştır, çünkü böyle konuları özellikle seçtiğini kendisi söyler."

"Atâyî'nin 'Hamsesi' onun tanıdığı Osmanlı İmparatorluğu hakkında zengin malzeme sunmaktadır. Mesnevilerinde, genel ve temel bir mekân olarak Osmanlı ülkesinin çeşitli yerlerini alır. Olaylar ve tiplerin çoğu yaşanan hayattan alınmışlardır. Öyle ki bunların bir kısmını tarihi olarak bile belgelemek mümkündür... Atâyî, ahlâkî ve eğitici sohbetlerde günlük hayatla bağlarını koparmaz, güncel kalır. Ama asıl toplumu kemiren ortak hastalıkları konu edinen her iki eseri (Nefhatü'l-ezhâr ve Sohbetü'l-ebkâr) çağın bir aynası hâline gelmiştir. Bunlar arasında; vakfın istismarı, rüşvet ve onun şartları, rüşvet tipleri, halkı çeşitli şekilde aldatanlar, içki ve zararları, insanlar arası ilişkiler gibi konular. Özellikle cinsel alanda görülen ahlâk bozukluklarına ayrılmıştır: Zina, şehvet, gayrımeşru cinsel ilişkiler. Sevici kadınlar, homoseksüelliğin yaygınlaşması, hafif meşrep güzel delikanlılar anlatılır."

Özellikle "Destan" adı altında anlatılan hikâyelerin önemli bir kısmı çağın imparatorluk yaşantısının günlük olayları arasından seçilmişlerdir. Zamandan şikâyet kısmı, devrinin çok canlı bir panoramasını çizer. Bir kadı olarak şeriatı bilen, uygulayan ve koruyan Atâyî, yeri geldikçe din ve şeriatı istismar edip, maksatlarına alet etmeye çalışanları şiddetle kınar ve teşhir eder.

Sonuç olarak şu söylenebilir: Atâyî âdeta bir realist hatta natüralist yazar tavrıyla çağından ve çevresinde yaşanan olayların kahramanlarını almakta, onları bir sanatçı olarak işleyip okuyucusuna sunmaktadır. Atâyî'nin 'Hamsesi' tarihî olayları, önemli, önemsiz çeşitli problemleri, hayat tarzı, duygu ve düşünceleri, günlük yaşantıdan çizgileriyle çağının ilgi çekici bir panoramasını gerçekçi bir anlatımla sunmaktadır.

Nâbi'nin Osmanlı İmparatorluğu'nu Eleştirisi

"Nâbi, şiirde özellikle hikemî tarzın büyük temsilcisi olarak tanınmıştır. Hikemî şiirleri yanında Osmanlı İmparatorluğu'na yönelttiği dikkat de ilgi çekicidir.

Özellikle '*Hayriyye*'de oğluna nasihat eden bazı mısraları birtakım edebiyat tarihçilerinin bazılarınca (Mehmet Kaplan, Mine Mengi) kendi içine kapalı, kültürlü olmakla beraber sosyal meselelere kayıtsız, dış dünya ile ilgisini kesmiş, etrafında olan bitenden habersiz olduğu şeklinde değerlendirilmiştir. Ayrıca, "265. Ölüm Yıldönümünde Şiirlerinde İçine Kapanık, Eylemden Uzak Duran Bir Toplumun Görüşlerini Dile Getiren Şair: Nâbi" başlığı ile yazı yazanlar olmuştur (bkz. *Milliyet Sanat*, sayı 226, 8 Nisan 1977, s.15 -Konur Ertop).

Nâbi'nin şiirinin bu yaklaşım ve bu vurgulanış biçimi nedeniyle gözden kaçan, hatta yok sayılma tehlikesiyle karşılaşacağı anlaşılan bir özelliğini hatırlatmak ve vurgulamak gerekmektedir: Nâbi, topluma ve toplumunu etkileyen olaylara ilgisiz bir insan değildir. Aksine o, devrini ve toplumunu birçok eserinde başarı ile yansıtmış, yaşadığı yıllar hakkında tarih açısından çok değerli gözlemler sunmuştur.

O, dikkatini bilinçli bir şekilde sürekli olarak toplumuna yöneltmekle kalmamış, 17. yüzyılın ikinci yarısında çok bozulmuş olan Osmanlı toplum düzenini son derece ağır ve sert biçimde eleştirmiş, bozukluğun niteliğini ve nedenlerini teşhis etmeye çalışmış, çözümler sunmuştur. Bir başka deyişle Nâbi eserlerinde toplumu ile en çok ilgilenen şairlerimizden biridir. Divanındaki pek çok şiirinde çeşitli tarihi olaylara değinen veya onları konu alan Nâbi, *Hayriyyesi*'nde imparatorluktaki bozuklukları sık sık dile getirir. Surnâmesi'nde IV. Mehmed'in şehzadesinin sünnet törenini anlatır. Eser, devrin eğlencelerine, zevkine ışık tutan ilginç bir eserdir.

Kortantamer, Nâbi'nin tarih araştırmalarına sunduğu malzemenin bir kısmını bile tam anlamıyla değerlendirmek müm-

kün olmadığı için Nâbi'nin imparatorluktaki bozuklukları teşhis tarzı, eleştirisi ve onların düzeltilmesi için düşündükleri üzerine uzun açıklamalar yapar, bizim bunları bu yazıda ele almamızın imkânsız olduğu açıktır.

Nedim'in Şiirlerinde İstanbul Hayatından Sahneler

Kortantamer'in ele aldığı üçüncü büyük şair Nedim'dir.

Nedim'in şiirlerinin temel mekânı ve çevresi İstanbul ve onun çeşitli semtleridir. Nedim, özellikle Sâdâbad'ı defalarca anlatmış ve çeşitli olayların, tiplerin canlandırıldığı bir mekân olarak kullanmıştır. Bunun yanında şiirlerinde İstanbul'un mahalle, sokak, meydan, saray, yalı, kasr, ev, kışla, tersane, hamam, meyhane, han, çarşı, bedesten, medrese, cami, tekke, çeşme, sebil, maksem, bahçe, mesire yeri ve içki meclisi, mekân ve çevreyi oluşturan veya tamamlayan unsurlar olarak kullanıldığı görülür.

Nedim'in anlattığı bu şehir, hayal ürünü soyut bir yer değildir; onun içinde yaşadığı ve algıladığı büyük, güzel bir şehirdir. Nedim'in 'Divanı'nda günlük hayattan pek çok tablo ve sahnenin başarı ile çizilip canlandırıldığı açıkça ortadadır... O, bu tanıtma işini âdeta bir mihmandar -hadi günümüze aktararak söyleyelim- bir turist rehberi gibi yaptığı da olur.

Bu ustaca Nedim nitelemesini, Kortantamer'in kendi ayrıntılı makalesinden okumalıdır.

Divan Edebiyatını İncelemenin Modern Yolları ve Bu Konuda Kortantamer'in Düşünceleri

Prof. Kortantamer'in Ankara'da Dil-Tarih-Coğrafya Fakültesi'ni bitirdikten sonra doktora yapmak üzere Almanya'ya gönderilmesi, kendisi ve ilim âlemi için verimli ve faydalı sonuçlar doğurmuştur. O, benim de bir sömestr okuduğum, Almanya'nın en eski üniversitelerinden Freiburg Br. Üniversitesi'nde doktorasını hazırlamaya başladı. Almanların "Doktora

Babası" dediği hocası, titiz ve meşhur bir ilim adamı olan Prof. Dr. Hans Robert Roemer idi. Öğrencisi, bu sert ve titiz hocasını takdir ve şükranla anlatmaktadır:

"Doktora hocamız ekibi ile birlikte bize yaptığımız her şeyi bilinçli ve tutarlı yapmayı, ayrıntıları ihmal etmemeyi öğretmeye uğraştı, ufkumuzu genişletti. Öğrenciliğini yaptığımız beş yılı aşkın süre içerisinde sıkı, disiplinli çalışmayı, yeni metotları öğretti; yol gösterici nasihatlerini hep yineledi. Bu işin bir ömür boyu sürmesi gerektiğini (buna rağmen, yapılanın hiçbir zaman mükemmel olamayacağını, yine de elimizden gelenin en fazlasını yapmaya gayret etmemizi vb.); bıkmadan usanmadan tekrarladı."

Almanya'da modern araştırma teorilerini öğrenen ve doktora tezinde uygulayan Tunca Kortantamer, bizdeki durumu hiç de tatmin edici bulmamakta ve bu hususta çeşitli tenkitler yapmaktadır:

"Karşılaştırmalı edebiyat bizde çok ihmâl edilmiş bulunmaktadır. Görüldüğü kadarıyla da bu alandaki temel bilgilere sahip araştırıcı sayısı pek azdır. Zaten genelde araştırma dünyamızın en büyük eksikliklerinden birisi, teori alanında bilhassa modern teoriler alanındadır..."

"Mehmet Âkif'i Sadi ile karşılaştırmamız veya Namık Kemal'in yeni muhtevalı şiirlerinde eski edebiyat zeminini araştırmamız çok hoş ve başıboş kalan Karşılaştırmalı Edebiyat alanına (yukarıda zikredilen katıldığımız seminerlerin ışığında) bir adım atma denemesinin ürünleridir. Aslında araştırmacılarımızı burada da bomboş bir alan beklemektedir."

"Modern edebiyatın Eski Türk Edebiyatı ile ilişkileri de hemen hemen hiç el atılmamış bir vaziyette durmaktadır."

"Eski Türk Edebiyatı araştırmaları dünyasındaki en önemli eksikliği bu alanın gerektirdiği ön bilgilere sahip olanlarda genellikle teori bilgisinin bulunmayışı oluşturmaktadır. Bu ek-

siklik kendisini özellikle dil ve üslûp incelemeleriyle, metin şerhi ve tahlili alanlarında açıkça göstermektedir..."

Eski Edebiyata bakışta teorik zeminin geleneksel malzemesini tespit ve meseleye kültürel bir perspektifle yaklaşımın ilk adımını "Die rhetorischen Elemente in der klassischen Türkische Literatür" (Klasik Türk Edebiyatında Belâgat Unsurları) başlıklı yazısı ile atmış olduğunu söyleyen Kortantamer, görebildiğimiz kadarıyla eserlerinde ve makalelerinde modern araştırma metotlarını hem kendisi kullanmış hem de bunları uygulayanların çoğalmasında, özellikle üniversitedeki ders ve seminerlerinde, öğrencileri yönlendirerek, büyük katkılar sağlamıştır.

Prof. Kortantamer'in Önemli Başarıları, Buluşları

Freiburg günlerinden vefatına kadar, sistemli bir araştırma hayatı yaşayan Kortantamer'in kendi alanında önemli başarıları vardır. Bunların başında Ahmed-i Daî ile ilgili olanlar gelmektedir.

Edebiyat tarihçileri arasında değeri iyi bilinen fakat Türkiye'de divanının tam, güvenilir bir nüshası bile bulunmayan şair, tezkireci, tarihçi Ahmed-i Daî üzerine doktora tezini hazırlarken belki de en büyük başarısı, onun Kahire'de bulunan harekeli, eksiksiz bir divanını keşfetmesi olmuştur. Bu sayede Ahmedî hakkında yepyeni bilgilerle dolu, 500 sahifeyi aşan ve "üstün başarı" notu ile kabul edilen bir doktora tezi hazırlaması da ayrı bir başarısıdır.

Ahmedî'nin *Mutâyebât* diye ayrı bir eseri olarak Prof. İsmail Hikmet Ertaylan tarafından yayımlanan şiirlerin, aslında divanının bir parçası olduğunu da Kortantamer kesin şekilde ortaya koymuştur. Onun "Eski Türk Edebiyatı-Makaleler" eserinde "Ahmed-i Daî'nin Mutâyebât Adıyla Tanınan Eseri Üzerine" başlıklı makalesi bu keşfini geniş okuyucu kitlelerine ulaştırmıştır.

"Nev'i-zâde Atâyî ve Hamsesi" isimli doçentlik tezi de bizde uygulanmadığını zaman zaman vurguladığı metotlarla hazırlanmış başarılı bir araştırmadır.

Türkiye'de yazdığı ilk büyük eseri olan bu tez, doğru ve güzel bir Türkçe ile yazılmıştır. Bizde son zamanlarda Türkçeyi iyi kullanan üniversite mensuplarının da özel bir övgüye lâyık görülmesi ayrı bir acıklı konudur.

Kortantamer'in Almanya'da sosyoloji ile de ilgilenip, derslere devam etmesi onun araştırma ufkunu büsbütün genişletmiştir. Bu husus yazdıklarını okurken hemen göze çarpmaktadır.

Uzun süren hastalığı sı[illegible]nce İzmir'e 130 km uzaklıktaki yazlığına nadiren gelip, çok az kalmasının ve hatta belki emekliliği düşünmemesinin nedenlerinin başında, lisans üstü, doktora vb. çalışmalar yapan öğrencilerini yarıda ve ortada bırakma endişesi olduğunu kendisinden dinlemiştim. Bu derece görevine bağlılık ve sorumluluk duygusu taşıyan bir hocanın benzerine az rastlandığını sanıyorum.

Prof. Kortantamer, çalışkanlığına rağmen, nispeten kısa ömründe, bütün istediklerini şüphesiz, bütün ölümlüler gibi tam olarak gerçekleştirememişti. Fakat onun "Eski Türk Edebiyatı"mızın gerçek yüzünün ortaya çıkarılmasında, kullandığı modern anlayış ve metotlarla yaptığı değerli araştırmalarla, konuya ilmin ışığını nasıl başarı ile tuttuğuna sadece işaret etmeye çalışan bu yazımıza son verirken, umalım ki konuyla yakından ilgilenen uzmanların onun gittiği yönde yapacakları araştırmalar çoğalır ve böylece Prof. Dr. Kortantamer'in ruhu şâd olur, ismi de uzun yıllar takdir ve şükran duyguları ile anılmakta devam eder.

Necmettin Hilâv'ı Kaybettik

Büyük Bir Bilgi Yıldızı Kaydı

O, ismiyle müsemma, bir yıldız (Necm) idi. Pek çok alanda olduğu gibi İslâm dini ve medeniyeti konusunda da gerçekten bir yıldızdı (Necm-üd-din). Göklerde, çok uzak mesafelerde parlayan yıldızlar gibi, onu da yakından tanıyan, bilen çok azdı. Toplumdan oldukça uzakta yaşayan, ışığını görüp fark edenlerin çok nadir olduğu bu 'Bilgi-Yıldızı' bir gece sessizce kayıp gitti'

Ölümünden bir gün evvel bana telefon etmişti. Ertesi sabah ben bir hususta danışmak üzere aradığımda, telefona tanımadığım bir ses cevap verdi. Ben, özür dileyerek telefonu kapatmak isterken, karşımdaki numarayı yanlış çevirmediğimi, kendisinin Rahmi Sönmezocak olduğunu söyledi. Müzikseverlerin iyi hatırlayacağı sayın Sönmezocak, enişte si idi. Bana acı gerçeği ihtiyatlı ifadelerle duyurdu; anlaşılan benim yakın arkadaşı olduğumu biliyordu. Sonradan öğrendiğime göre aile toplantılarında rahmetli benden de zaman zaman söz açarmış. O sabah ablası telefon edince cevap alamamış. Eve koşmuşlar, kapıyı açan da olmamış. Çilingir kapıyı açtığında onu yatağında ölü bulmuşlar. Söylendiğine göre aortunda bir rahatsızlık tespit edildiğinde, ameliyat olmayı istememiş. Sonuçta ne yazık ki ölüm çabucak geldi.

Haberi duyunca donup kaldım, ne söyleyeceğimi şaşırdım. Nice sonra bir ağlama nöbetine tutuldum. Kaybımızın büyüklüğünün şuuruna ancak varıyor gibiydim.

Görünüşünün aksine çok narin ve hassas bir bünyesi vardı. Ailevî ve şahsî hayatı ve hastalıkları hakkında pek konuşmazdı. Bu yüzden uzun yıllar içinde gelişen dostluğumuza rağmen, bu konularda nispeten az şey biliyordum. Çünkü sohbetlerimiz çoğunca fikrî ve ilmî konularda geçerdi. Bu nedenle onu yakından tanımak pek az kimseye nasip olmuştur.

Değerli bilgi ipeğini kendi kozası etrafında sessizce ören, dışarıya kapalı bir insandı. Ondan faydalanabilmek bir ipekçinin sabır ve ustalığını gerektiriyordu. Tanıyanların ifadesine göre, değerli felsefeci ağabeyinin tam tersine, toplumdan uzak, kendi zengin iç dünyasında yaşıyordu. Onun dar bir çevrenin iyi bildiği korkunç bilgi birikimi, şaşırtıcı boyutlarda olduğu gibi, sanata ilgisi de büyüktü. Çocukluğundan beri çaldığı kemanını son günlerine kadar bırakmadığını öğrenmiştim. Öğrenmiştim diyorum çünkü evinde kitaplarını bana gösterdiği ve uzun açıklamalarda bulunduğu hâlde ne kemanını gösterdi ne de benim veya başkasının yanında çaldığını duydum. Fakat bazen klasik Batı müziğinden ve kemanından söz ederdi. Telefonunu en yakınlarına bile kapalı tutar ve ancak istedikleriyle ve istediği zamanlarda konuşur, bunu çeşitli şekillerde sağlardı. Anlaşılan ibadet eder gibi keman çalıyor veya kitap okuyordu. Bu sebeple de telefonun belirsiz zamanlarda çalıp konsantrasyonunu bozmasına tahammülü yoktu.

Ömrünün büyük bir bölümü okumakla geçen Necmettin Hilâv'ın büyük bilgi hazinesi acaba nasıl oluşmuştu? Bunun kaynağını evvelâ ailesi içinde aramalıdır. Babası Mehmed Mihri Bey âlim bir zat imiş. Musa Anter, anılarının ilk cildinde şöyle söz eder: "Mehmed Mihri Bey, hem eski İlahiyat Fakültesi profesörü hem de avukattı. Süleymaniyeli Mehmed Mihri'nin bilmediği dil yoktu sanki. Arapça, Farsça, Fransızca ve Kürtçenin tüm lehçe ve şivelerine hâkimdi. *Dicle Kaynağı*'nı çıkardı-

ğımda bana yedi tane yazı verdi. 1957 yılındaki vefatına kadar Irak'ta çıkan *Jîn* dergisine de muntazaman yazı gönderiyordu. Mehmed Mihri Bey aynı zamanda avukatımdı da."

Bir gün bana, babası Mihri Bey'in evde, kendinden 6 yaş kadar büyük ağabeyine Arapça vb. dersler verirken odada onları dinleyerek birçok şey öğrendiğinden söz etmişti. Onun Şarkîyata olan ilgisini çok küçükken babasından kazandığı rahatça söylenebilir.

Resmî tahsilini devlet okullarında yapan Hilâv, ilk ve orta tahsilinden sonra İstanbul Teknik Üniversitesi'nden mimar olarak çıkmış; yani yüksek tahsilini müspet ilimlerde yaparak, ön yargılarla kafalarını doldurulan gençlerden biri olmaktan kurtulmuştu. Sanırım, bütün konularda objektif ve sistemli düşünen kafa yapısı oradan geliyordu. Meslekî hayatını yurt içinde ve dışında mimarlıkla geçirmiş ve isteyerek çabucak kapatmıştır. Hâlbuki Zürih'te bir mimarlık bürosunda kolayca iş bulduğu hâlde yurda çabucak dönmesi ve TC Merkez Bankası İnşaat Müdürlüğü gibi iyi bir mevkide iken kendi arzusu ile emekli olması onun kendini tamamen okumağa verme isteğinden doğmuştur. Kısa bir süre İsviçre'de oturmasına ve çalışmasına rağmen, onun dönüşünden sonra oraları kafasından âdeta sildiği intibaı bende uyanmıştır. Çünkü oralar hakkında hemen hiç konuşmadığına dikkat etmiştim. Sadece bir defasında ben ona, Münih'ten, İstanbul'a benzeyen tarafları olduğu için çok sevdiğim, Zürih'e ilk gidişimi ve şirin "Bahnhof Strasse"nin pırıl pırıl kitapçı vitrinlerinden birinde Will Durant'ın dev kültür tarihinin ilk cildini (ki Almanca çevirisi İsviçre'de yayımlamağa başlamıştı) nasıl heyecanla aldığımı anlattığımda çok ilgilenmişti. Çünkü W. Durant, onun büyük hayranlık duyduğu yazarlardan biri idi. Fakat ne o gün ne sonraları Zürih şehrinin veya İsviçre'nin övgüsünü ondan duymadım. Benim samimî kanaatime göre o, Lâtince başta olmak üzere hemen bütün büyük Batı dillerini bilmesine, klasik Batı müziği dinleyip, çalmasına rağmen gönlünü her şeyiyle Şarkın ve

özellikle İslâm kültürü ve Arapçanın büyüsüne kaptırmıştı. Fakat bunları, Batılı bir kafa yapısıyla inceliyor, anlıyor ve yorumluyordu. Özenle seçilmiş kitaplarla dolu kütüphanesinde Arapça klasikleşmiş eserlerin galiba önemli bir kısmı vardı. Her biri için büyük paralar harcayarak bunları yıllar içinde biriktirdiğini, bir ara mimarlıktan iyi kazandığını ve bütün parayı kitaba yatırdığını söylerdi. Seçilmiş, değerli kitaplardan oluşan kütüphanesinin tümüyle bir ilim kurumuna geçmesi temennimizdir. Çünkü kitapçılara satılması hâlinde bütünlükten eser kalmayacaktır.

Bu güzel kitapların okuyucusu herhangi bir okuyucu değildi. Eserlerin Lâtince, Arapça, Farsça, Almanca, İngilizce, Fransızca olmasının, onun için hiçbir farkı ve zorluğu yoktu. Hepsini de rahatça okuyup anlıyordu. Hâlbuki üniversitede Lâtince öğreten bazı kişilerin bu dili doğru dürüst bilmediklerini bir gün örnek vererek anlatmıştı. Will Durant'ı tabiî aslından yani İngilizcesinden okumuştu. Bende Almanca çevirisi olan bu kitabı muhakkak aslından okumamı tavsiye ederdi. Hiçbir çevirinin, aslı ayarında olamayacağına haklı olarak inanırdı.

Türkçe telif eserlere karşı kuşkulu davranır, çevirileri eline almak bile istemezdi. Doğru dürüst Türkçe bilmeyen, konunun yabancısı bazı "Kolej Kaçkınları"nın kitap tercüme etmelerini nefretle karşılardı. Büyük bir itina ile seçtiği eserleri bir kere okudu mu, yıllarca sonra bile bazı cümlelerini hatta küçük paragrafları olduğu gibi naklettiğine şahit olmuşumdur. Meselâ Evliya Çelebi'yi orijinal metninden aynen naklederdi. Bunu belirli bir paragrafı birkaç defa naklettiğinde, aynen tekrarlamasından çıkarmıştım. Tabiî *Seyahatname*'yi açıp cümleleri takip etmem bahis konusu olamazdı. Yalnız korkunç hafızasını pek çok defalar gözlemledim. Benim bazı lâflarımı çeşitli zamanlarda aynen tekrarlayabiliyordu. Bu yönden ona gıpta ederdim.

Okuma Sanatı isimli çeviri bir eser başta olmak üzere, bu konuda birkaç kitap okudum. Tanıdığım insanlar arasında çok okuyan, hızlı okuyan, (gözle) çizerek okuyanları gördüm fakat Necmettin Hilâv gibisine ne rastladım, ne duydum. Onun her işi gibi kitap okuyuşu da bambaşka, sistemli ve esaslı idi. Örnek olarak Will Durant'ın 11 kalın ciltten oluşan, dev kültür tarihini gösterebilirim. Ben dokuz ayda bitirdiğini sandığım bu okuma işini nasıl ciddi yaptığını göstermek için "hatim indirdi" demiştim. Müşterek dostumuz Muhiddin Eren ise süreyi 18 ay diye düzeltti. Kesin olan, eserin "ıcığını, cıcığını" çıkardığı, üzerinde durup düşünerek, notlar alıp yahut kenarına notlar düşerek, koca eseri kuru bir sünger gibi âdeta emdiğiydi. Kitabı kısmen de olsa bazen birkaç defa ben de okumuş olduğumdan, naklettiklerini dikkat ve hayranlıkla dinlerdim. Özellikle İslâm kültürünün de incelendiği "İnanç Çağı" isimli dördüncü cildini adeta ezbere biliyordu. Orada verilen hükümlerin isabetine hayrandı ve zaman zaman bana da tekrarlardı. Meselâ Gazâlî için, "Müslümanların Kant'ıdır" hükmüne bayılırdı. Bunu yazabilmek için müellifin her iki yönden meseleyi ne kadar derinlemesine incelediğine ve kavradığına örnek gösterirdi. Bir Hristiyan olarak, İslâmdaki dört karılılık meselesinde yapılan tenkitlere cevaben: "Biz dört karı almıyoruz, fakat doğru söyleyelim kaçımız ömrü boyunca tek kadınla iktifa ediyor" diye objektiflik ve ironi taşıyan, benim de dikkatimi çekmiş hükümlerine bayılırdı. Ne yazık ki bu büyük eser, (hiç olmazsa dördüncü cildi) Türkçeye çevrilmemiştir.

Bizde çok az bilinen Mısırlı önemli bir İslâm kültürü tarihçisi olan Ahmed Emin'in birçok ciltten oluşan eserini çok överdi. Ankara'da galiba çok az bir bölümünün dilimize çevrildiğini öğrendiğim bu kitabı bütün gayretime rağmen bulamadım. Üstat (ki biz aramızda ondan "Üstat" diye söz eder ve bazen kendisine de öyle hitap ederdik) bana: "O kitabı boşuna arama, basılmışsa bile ortadan kaldırılmıştır" demişti. Çünkü bu zat, Avrupalı bir bilgin gibi, İslamî meseleleri ele alıyor ve gerçek ilmin istediği objektiflik içinde kalıyormuş. Bu yüzden mutaas-

sıp zümrelerin hoşuna gitmediği kesin olan kitabının, bizde çevirisi yapılmış olsa bile, ortadan kaldırılacağını kuvvetle tahmin ediyordu. Türk Diyanet Vakfı'nın yayımladığı İslâm Ansiklopedisi'nin "Ahmed Emin" maddesinde gerçekten, müellifin meseleleri ele alış şekli ve zihniyetinin birçok tenkide uğradığını okuyunca Üstat'ın kanaatinin isabetine inandım.

Önem verip üzerinde çok durduğu kitaplardan başka bir örnek, benim kendisine hediye ettiğim Prof. Ernst Doblhofer'in *Zeichen und Wunder* ana başlığını taşıyan eseri idi. Alt başlığı "Kaybolmuş (Unutulmuş) Yazılar ve Dillerin Çözümü" idi. Bu kitabı o kadar sevmişti ki bana her vesile ile teşekkür eder, ondan öğrendiği bazı hususlardan söz ederdi. Ben de isabetli bir kitabı hediye etmiş olmaktan memnuniyet duyardım. Kitap aslında 313 sahifelik bir cep kitabı olup, "dtv" isimli ciddî eserler yayımlayan bir Alman cep kitapları yayınevince çıkarılmıştı. Ama okuyucu ne istediğini biliyorsa ve konu hakkında bilgisi varsa, birçok kitap "Bal alınacak bir çiçekti". Necmettin bu küçük kitapta bu çiçeği bulmuştu. Zor beğenen Hilâv, eserin bir "Hazine" olduğunu da vurgulamıştı.

Onun bu konudaki ilgisini bildiğim için, geçen yıl Almanya'da satın aldığım başka büyük bir eseri okuması için kendisine vermiştim. Bu kitap, Finlandiyalı dil bilgini Harald Harmann'ın, *Universal Geschichte der Schrift* başlığını taşıyan eseri idi. İlgi ile okuduğu bu kitabın birçok yenilikler getirdiğini takdirle anlatırken bazı hususlarda müellifin fikirlerini tenkit etmişti. Acaba bu eserin getirdiği yenilikleri didik didik ederek Hilâv gibi okuyan kaç dilcimiz olmuştur veya böyle biri olmuş mudur? Dürüstlük adına hemen şunu ekleyeyim ki konu hakkında derin dil bilgileri isteyen bu eseri ben ancak şöyle bir elden geçirip mahdut yerlerine göz atmıştım.

Necmettin Hilâv, çok sevdiği konularda, muhatabı pek anlamasa da, dinlediğine inandığı takdirde uzun uzun, heyecan ve zevkle açıklamalar yapardı. Bundan bir nevi boşalma ve tatmin hissi duyduğu kesindi. Çünkü onun kendisini ilgilendi-

ren bütün konularda ehil bir muhatap ve dinleyici bulması gayet zor, belki de imkânsız bir şeydi.

İkimizin de ömrü kitaplarla geçmiş olduğu için ne de olsa rezonansa geçebilecek birçok sohbet konusu buluyorduk. Fakat o aslında bu bakımdan da yalnız bir insandı. Zira onun çaldığı tellerin hepsinden çalabilen, en azından çevresinde kimse yoktu. Üniversite yani ilmi meslek edinmişlerin muhitlerine ise hiç yanaşmıyordu.

Necmettin Hilâv'ın bilgi dünyasındaki yeri, çevresindeki insanların istisnasız hayranlığını uyandırmışsa da onun sanat alanındaki mevkii de dikkat çekicidir. Fakat bu yönü pek az kimse tarafından bilinmektedir. Onun klasik Batı musikisine merakından söz etmiştim. Yalnız geçen gecelerinde müzik dinlemek için çeşitli radyoların müzik programlarını ısrarla takip ettiğini birçok zaman bana söylemiş ve tavsiyelerde bulunmuştu. Sadece iyi müzik dinlemekle kalmıyor, icra da ediyordu. Çocukluğundan itibaren keman çaldığından bahsetmiştim. Kemanı ne derece iyi çaldığı hakkında Muhiddin Eren'den şöyle ilgi çekici bir olay dinlemiştim:

Eren Kitabevi'nin Türk müziği ile yakından ilgilenen ve galiba birkaç enstrüman çalan eski bir elemanı, tamir için kendisine gönderilmiş bir kemanın iyi tamir görüp görmediğini prova ederken, kemandan hoş olmayan sesler çıktığı duyulur. O sırada Necmettin Bey de oradadır, dayanamaz; "Verin şunu bana" der ve kemanı alıp çalmağa başlar. Muhiddin Eren'in ifadesine göre bu defa kemandan nefis melodiler yayılır. Böylece kabahatin kemanda olmadığı anlaşılır. Boşuna atalarımız; at sahibine göre kişner, dememişler.

Her işinde düzenli, sistemli olan rahmetlinin el yazısı gayet güzeldi. Çeşitli vesilelerle ya benim ricam üzerine veya kendiliğinden benim ilgimi çekeceğini düşünerek, küçük kâğıtlara veya karton fişlere yazıp bana verdiği notları okumak bir zevkti. Yazısı güzel olduğu gibi, notu önemine göre, yeşil, kırmızı mürekkeple ve değişik harf şekilleri ile süslerdi. Eli

birçok işe yatkındı. Kitaplarını imkân nispetinde güzel ciltli olanlardan seçtiği gibi, ciltsiz olanlarını kendisi ciltlerdi. Benim okumak için verdiğim bir kitabı okuduktan sonra ciltlenmiş olarak iade etmişti. Eski madenî paralara (sikke) da meraklı idi. Bir zamanlar elinde anahtarlığa bağlı nefis ve çok eski bir Abbasi sikkesi gezdirirdi. Eskiliğine rağmen çok muntazam ve güzel yazılı bu "esere" hayran kalmıştım.

Bilgiye, güzele doymayan bu çok yönlü insanın bence tek bir kusuru vardı o da hiç yazı yazmamakta direnmesi ve bu katı prensibini tek bir defa bile bozmamış olması idi. Bu hâlini tenkit edip fazla üstüne gittiğimiz zaman, birtakım sözde mazeretler ileri sürerdi: "Kim ilgilenir, yazıp da ne olacak, ilgilenen olsa bile kaç kişi gerçek değerini anlayıp zevkine varabilecek?" gibi bence inandırıcı olmayan gerekçeler sıralardı.

Benim de TDV İslâm Ansiklopedisi'ne yazmamı teklif eden sayın Prof. Dr. İsmail Erünsal'a başlangıçta nazlanmış ve kendimi bu işe uygun görmediğimi fakat bu işin büyük bir üstadını bildiğimi ve kendisini bu konuda yazmaya iknaya çalışacağımı söylemiştim. Ona bunu açtığımda ısrarıma rağmen kabul ettiremeyeceğimi hemen anlamıştım. Yazma işine kesinlikle yanaşmadı. Müşterek dostumuz rahmetli Vehbi Belgil ki en kuru ilmî konuları zevkle okunur, çok tatlı bir Türkçe ile yazardı. Sohbetlerinde ise çok sivri bir dille tenkitler yapardı. Birçok defa bana, yazmanın ayrı bir kabiliyet işi olduğunu bunu herkesin yapamayacağını, üstadın yazmamakta direnmesinin, gösterdiği gerekçelerden değil, yazamamasından kaynaklandığını söylemiştir. Ben buna ihtimal vermiyorum. Bence bu konuda bambaşka bir gerekçe akla çok yatkındır: Bu da onun kendisine olan güveni, saygısı ve bundan doğan hassasiyetidir. Bu duygularının yaralanması ihtimaline bile tahammülü yoktu. Bunun çok güzel başka bir örneğini vermek isterim:

Büyük edebiyat tarihçimiz ve fikir adamımız rahmetli Orhan Şaik Gökyay'la bir sohbet esnasında bir ara Ziya Ka-

ramuktan söz açıldı. Ziya Karamuk benim de mezun olduğum Samsun Lisesi'nin efsanevî bir müdürü tavsifi zor, muhterem bir şahsiyetti. Kırklı yıllardı. Biz öğrenciler ona karşı korku ile karışık büyük bir saygı beslerdik. Fakat o zamanlar ilmî değerini bilmezdik. Güldüğü görülmemiş, Asur heykeli gibi mütaazzım bir görünüşü vardı. Yıllar sonra Yüksek Öğretim Genel Müdürü iken, Avrupa sınavlarına girdiğim sırada kendisini ziyaret edip elini öpmüştüm. Beni çok iyi karşılamış ve ilgilenmişti.

Meğer Ziya Karamuk, Orhan Şaik Bey'in sınıf arkadaşı imiş. Bana, onun Divan şiirini Türkiye'de en iyi bilen kişi veya birkaç kişiden biri olduğunu söylemişti. O zaman Karamuk'un kendi değerinden emin ve bunun şuuruna varmış olan fakat bizde hemen, gururlu, kendini beğenmiş sıfatları yapıştırılarak olumsuz nitelikte sayılan, aslında kendi değerinin şuurunda onurlu insanlardan olduğunu anlamıştım. Almancada bu hususta tam da burada kullanılabilecek bir sıfat vardır: "Selbstbewusst". Kendisinin (değerinin) şuuruna varmış, bundan emin olan insanlar ve şahsiyetler için kullanılır. Basit gururlu bir insan değil, kendi gerçek değerini bilen ve bundan emin olan bir kimse. ve onun tutumu anlaşılır. Necmettin Hilâv ile Karamuk arasında hemen bir benzerlik kurabiliriz. Bu hükme nereden vardığımı sorarsanız hikâyenin sonunu Orhan Şaik hocamızdan öğrenebiliriz:

Karamuk bir gün ilmî bir makale yazar ve yayımlar. Bu yazı (belki de ağırca) tenkit konusu yapılır. Bu tenkit Ziya Karamuk için öyle bir manevi darbe olur ki divan şiirini Türkiye'de en iyi bilen bu insan, bir daha ne bu konuda, ne de başka herhangi bir konuda tek satır yazmaz.

Eğer Necmeddin Hilâv'ı biraz yakından tanıyabilmişsem, onun için Karamuk yapısında bir insandı diyebilirim. Hatta o, daha da ileri gitmiştir. Çünkü Karamuk hiç olmazsa tek bir yazı yazmış. Hilâv onu da yapmaktan kaçınmıştır. Kendi doğru bildiği yolda, hiç kimseye ödün vermeden, onuruna en

ufak zarar gelmesini önleyerek yürüdü, gitti. Ama bence kalanlar çok şey kaybettiler. Bir bilgi hazinesi, bir daha hiç faydalanılamayacak şekilde toprağa gömüldü. Yattığı yer de kafasının içi gibi nurla dolsun.

Şemseddin Sami Türk Milliyetçisi miydi?

I- Prof. Sıddık Sami Onar'ın Sınavında "Milliyetçi" Bir Asistan Adayı

Yıl 1950 Haziran ayındayız. Her işinde ciddi, prensip sahibi bir insan olarak bildiğimiz Sıddık Sami Onar'ın idare hukuku sözlü sınavında sıramızı bekliyoruz. Sınav masasına öğrencileri ikişer ikişer alan hocamız, beni ve Erzincan'ın bir kazasından olan arkadaşımı, alışılmış deyimle terletiyordu. Doğrusunu isterseniz biz ikimiz de en iyi öğrencilerden olduğumuz için pek de terlemiyor, fakat hiç olmazsa ben heyecan duyuyordum. "50 Yıl Önceki Hocalarımız" dizi yazılarımda Sıddık Sami Bey'i anlatırken, o sınavda kendimle ilgili bir başka ilginç olayı anlatmayı sonraya bırakarak diğer arkadaşımızın macerasına geçmiştim. O arkadaşım, çalışkan, vakur bir gençti. Korkunç bir hafızası vardı. Bin sahifeyi aşan idare hukuku kitabını bana söylediğine göre bir kere okumuştu ve galiba ezbere biliyordu.

Hocamız, sorularına onun verdiği cevaplardan o kadar etkilenmiş olmalı ki "Evladım sen Fransızca biliyor musun?" diye sordu. Bu soru o anda bize şaşırtıcı geldi. Arkadaşım, "Hayır" diye cevaplayınca, öyleyse önümüzdeki iki yıl Fransızcaya çalış (biz ikinci sınıfta idik) ve mezun olunca hemen bana gel. Seni asistanım olarak görmek istiyorum, dedi. Biz

hayretler içinde kalmıştık. Onar, her işinde o kadar ince eleyip sık dokuyan bir insandı ki, daha yarım saat önce tanıdığı bir öğrenciye böyle önemli bir teklifte bulunması, tam anlamı ile olağanüstü bir durumdu. Arkadaşım önüne bakarak hiçbir cevap vermedi ve biz, Süleymaniye ile üniversite arasındaki Merkez Talebe Yurdu'na döndük. Biraz önce yaşadığımız hayret verici teklif konusunda merakımı gidermek için sordum:

"Asistanlığa niyetli misin?" Arkadaşımın cevabı şu oldu: "Benim halkım haksızlıklar içinde inim inim inlerken Hoca'nın peşinde onun çantasını mı taşıyacağım? Ben, halkımın haklarını korumak için çalışacağım". Arkadaşımın, idealistçe düşüncesine ve davranışına hayran olmuştum. Milleti ve halkı için, Sıddık Sami Onar'ın asistanı olmak gibi büyük bir şeref sayılabilecek ilmî bir mertebeyi, görevi elinin tersiyle itmesini bilmişti.

Duyduğuma göre o, avukat olmuş ve idealini gerçekleştirecek bir parti arayarak hemen bütün siyasi partilere girip çıkmış ve sonunda Almanya ile sıkı bir teması gerektiren bir ticarete girişmişti. Yıllar sonra onun Kürtçü ve ayrılıkçı hareketlerin içinde olduğunu öğrendim. Bunun doğruluk derecesini bilmiyorum. Fakat 1960'dan itibaren Almanya'ya gönderilen binlerce hatta onbinlerce işçi (özellikle Doğu Anadolu'dan gönderilenler) için Almanya'nın (ve tabiî Hollanda ve İsveç gibi başka yerlerin de) Türkiye'deki ayrılıkçılık hareketinin eğitim merkezleri hâline geldiğini kendim de Almanya'da olduğumdan üzüntü içinde yakından gözlemleme imkânı buldum.

Kısaca, arkadaşımın milliyetçiliğinin mahiyetini ancak yıllar geçtikten sonra anlayabildim. Aynı yurtta üç yıl birlikte kalmış, uzun uzun konuşmuş olduğum sınıf arkadaşımın gerçek düşüncelerini benim saflığım onun ustalığı yüzünden öğrenememiştim.

İşte aşağıda okuyacağınız yazı, benim yirmi yaşlarında düştüğüm aymazlığı, memleketimizin yaşlı başlı, bilgili, ta-

nınmış bazı ilim ve fikir adamlarının, tarihçilerinin bugün bile yaşadığını hayretle görüyorum. Onlar Şemseddin Sami'yi hâlâ "Büyük bir Türkçü gibi görüp, gençlere de öyle göstermeğe devam ediyorlar. Şüphesiz Şemseddin Sami, Osmanlı aydınları içinde, eserleri ile çok yararlı olmuş önemli bir fikir adamı ve yazarıdır. Onun bu yanı pek çok kereler vurgulanmış ve haklı övgülere mazhar olmuştur. Fakat onun Türkçülüğünden söz etmenin ne büyük bir gaflet olduğunu bu yazıyı sonuna kadar okuyanlar anlayacaktır.

II- Şemseddin Sami'yi Türk Milliyetçisi, Türkçü Sananlar ve Sayanlar

Şemseddin Sami'nin bazı yazılarında ve özellikle *Kamus-ı Türkî*'nin "İfade-i Meram" (ön söz)ındaki bazı ifadeleri onun gerçek bir Türkçü veya milliyetçi olduğunun delilleri gibi gösterenler çoktur. Bu yazarlar memleketimizin sivrilmiş ilim ve fikir adamlarıdır. Bunların hepsini zikretmeğe imkân yoktur. Çünkü bizde âdet olduğu üzere, çoğunlukla bir önemli yazarın verdiği hükümler tenkitçi bir tutumla gözden geçirilmeden, başkalarınca aynen veya kendi hükmü imiş gibi biraz değiştirilerek tekrarlanır durur.

Şemseddin Sami'nin Türkçülüğü hakkında yazanların başında üç önemli ismi özellikle saymamız gerekir:

İslam Ansiklopedisi'nin "Şemseddin Sami" maddesinde, *Prof. Ömer Faruk Akün* aynen şöyle diyor: "Türk dili ve onun meselelerini millî bir görüşle ele alan, devamlı ve şuurlu çalışmaları, Şemseddin Sami'ye Türkçü cereyanın çok dikkate değer ve mühim hizmetleri geçmiş simalarından biri olmak sıfatını kazandırmıştır."

Tanınmış edebiyat tarihçisi Nihat Sami Banarlı, "Tanzimatın, Türk milliyetçiliği yolunda çalışan değerli simalarından biri de Şemseddin Sami'dir. Aslen Arnavut olduğu hâlde Türk milliyetini benimsemiştir." der. (*Resimli Türk Ed. Ta.* C. II, 1074)

Diğer önemli bir edebiyat tarihçimiz Agâh Sırrı Levend, Türk Dil Kurumu'nca yayımlanan Şemseddin Sami hakkındaki eserinde, onun milliyetçi tarafına toz konduramayanlardan biridir. İleride ayrıntılarıyla göreceğimiz gibi bu konuda yapılan ciddî uyarıları, asabî bir üslûpla karşılayarak bu iddiaların "Sami'yi Osmanlı İmparatorluğunu yıkmaya çalışan Arnavut milliyetçisi olarak göstermek isteyenlerin kendisine oynadıkları çok çirkin bir oyun" olarak nitelemiştir.

Asıl çirkin oyunu kimin oynadığını aşağıda açıkça göstermek istiyoruz.

Son zamanlarda *Padişah Anaları* isimli eserinin yeni baskısı kamuoyunda ilgi ile karşılanan Ali Kemal Meram, ırkçı-milliyetçi bir gazeteci ve öğretmen idi. *Türkçülük Tarihi* eserinde (Sh. 225), çok meşhur Türkçü Nihal Atsız'i bile gerçek bir Türk milliyetçisi saymayacak kadar ileri giden Ali Kemal Meram, Şemseddin Sami'yi "Yaşadığı dönemde bilimsel Türkçülüğü ulusal bir ülkü olarak benimsemiş gelişmesine yardımcı olmuştur" diye nitelemesi bu müfrit ırkçı tarih öğretmeninin tarihi gençlere nasıl öğrettiği veya öğretmiş olacağı sorusunu akla getirmektedir.

Bu sonuncu örnekten sonra artık çok uzayacak bu "aldananlar listesini" uzatmağa gerek görmüyoruz. Acaba Türkleri, genellikle veya bazı yönleri ve kurumları açısından öven her insan Türk milliyetçisi sayılabilir mi, bunu iyice düşünmek gerekir.

III- Türk Dilini Övmekle Milliyetçi Olunmaz

Şemseddin Sami'yi, "Türkçü" ve hatta "Büyük Türkçü" olarak niteleyenler bir hususu unutuyorlar. Sadece Türkçeyi beğenmek, onu övmek ve ömrünün birçok yılını onu incelemeye harcamak "Türkçülük" değildir. Öyle olsaydı Batının birçok Türkoloğ'unu "Türkçü" olarak görmek gerekirdi. Hâlbuki onların bazıları ilmî bir tarafsızlıkla dilimiz hakkında övgüler

yağdırmışlardır. Bu bizim için gurur vericidir. Fakat bunları yazanlar ve söyleyenlerin Türkçü olmadığını ispata da gerek yoktur. Dünyaca tanınmış büyük bilgin Max Müller, Türkçe hakkında belki en büyük övgüyü yapmıştır: "Türk dilinin gramer kuralları o kadar düzenli, o kadar mükemmeldir ki bu dilin, dil bilginlerinden oluşan bir heyet, bir akademi tarafından şuurlu bir şekilde yapılmış olduğunu zannetmek mümkündür." (S. Maksudi [Arsal] *Türk Dili İçin*, Ank. 1930, s. 21)

İslâmiyet öncesinde Türklerin "Millî" nitelikli zengin bir sözlü edebiyatları olduğunu övgüyle anlatan büyük oryantalist C. Brockelmann, S. Maksudi Arsal'ın adı geçen kitabına yazdığı ön sözde (sh. 6–7) İslâmiyetin kabulünden sonra Türk dilinin Arapça ve Farsçanın âdeta istilâsına uğraması ve sonradan 19. yy'da Fransızcanın etkisi ile bozulması yüzünden duyduğu üzüntüyü hissettiren ifadeler kullanır. Yani Türk dili için yanar gibidir.

Geçen yıllarda Prof. Roderic H. Davison TV'de kendisiyle yapılan bir söyleşide: "Ben Türkçeden söz ederken daima 'Canım Türkçe', 'Güzelim Türkçe' derim" diyerek bizleri de duygulandırmıştı. Güzelim Türkçeyi çocukluğunda Boğaziçi sahillerinde öğrenmişti ve Atlantiğin ötesinde de unutamıyordu. J. Denny neredeyse ömrünü Türk dilini araştırmakla geçirmişti. Bu isimler çoğaltılabilir. Şimdi bu değerli yabancı bilginleri Türkçü, milliyetçi veya dilde milliyetçilik yapan kişiler olarak mı göreceğiz? Bu soruyu sormamızın nedeni, Şemseddin Sami'nin Türkçülüğünden söz edenlerin hepsinin onun özellikle *Kamus-i Türkî* ön sözünde Türkçe lehinde yazdıklarından etkilenerek bu sonuca varmalarıdır. Hâlbuki bir insanın Türkçü ve Türk milliyetçisi olabilmesi için bunun yeterli olmadığını tekrarlayalım.

Şemseddin Sami'nin Türkçü olduğu inancı, *Kamus-i Türkî*'nin ön sözünde yazdığı ve Türkçe için "Dilimiz" ifadesini kullanarak Osmanlıca diye bir dilin olmadığını Çağataycanın "Doğu Türkçesi", Osmanlıca tabir edilen dilin ise aslında "Batı

Türkçesi" olduğunu yani her iki dilin aynı dil olduğunu yazması benzeri bazı güzel ve doğru hükümlere varmasına dayanarak ortaya atılmıştır. İkide birde *Kamus-i Türkî*'nin "İfade-i Meram" (ön söz) kısmına atıfta bulunarak Türkçü Şemseddin Sami'den bahseden bazı kişilerin bu ön sözü dikkatlice okudukları bile şüphelidir.

Şemseddin Sami, Orta Asya Türklerinin dili ve eserleri ile de ilgilenmiş ve *Kutadgu Bilig* vb. konularda basılmamış eserler de yazmışsa da bunu pek çok Türkologun da yaptığının unutulmaması gerekir.

Şimdi benim, Şemseddin Sami'nin kültür tarihimizdeki hizmetleri ve önemine değil, onun Türkçü olduğu hakkındaki yaygın kanaate karşı âdeta isyan edişimin hikâyesine geçebiliriz.

IV. Şemseddin Sami'nin "Milliyetçiliği"nin Aslını Öğrenişim

Yirmi yıl kadar oluyor. Londra'da British Museum yakınındaki Dillons Kitabevi'nin vitrinine bakarken, gözüme *The History of Albania* isimli bir kitap ilişti. Yazarları Stefanaq Pollo ve Arben Puto idi. Daha da önemlisi kapakta bir de 'with the collaboration of Kristo FRASHERİ and Skender Anamali' kaydı vardı. Yani eserin yazarlarından biri "Fraşeri" soyadını taşıyordu. Bilindiği gibi Fraşeri, Şemseddin Sami'nin aile ismidir. Kitabı derhâl satın aldım, karıştırdıkça ilgim arttı. Çünkü adı geçen yazar Şemseddin Sami'nin gerçekten akrabası imiş. Çok daha önemli tarafı kitapta Şemseddin Sami'nin nasıl gayretli bir Arnavut milliyetçisi olduğunun bütün açıklığıyla ortaya dökülmesi idi. Bizde Türkçü sayılan bir kimsenin, Arnavut milliyetçisi olarak gizli veya açık şekilde ve "Kültür Dernekleri" yaftası altında giriştiği faaliyetler ve aşağıda ayrıntılarından söz edeceğimiz, Bükreş'te 1899 yılında basılmış ve içinde Türkler ve Türklük aleyhinde hakaret ve akla gelmeyecek küçültücü sıfatlarla dolu imzasız kitabın Şemseddin Sami'ye ait olduğu, açıkça, hatta övünerek vurgulanıyordu.

Daha önce de vurguladığım gibi, beni bu meselede asıl huzursuz eden husus Şemseddin Sami'nin bugün artık tarih olmuş ihaneti ve Arnavut milliyetçisi olarak yürüttüğü faaliyetler değil, bizim aydınlarımızın bugün hâlâ büyük çoğunlukla Şemseddin Sami'yi Türkçü sayıp onu bu konuda müdafaaya kalkışmaları idi.

Şemseddin Sami'nin Arnavutçu-ayrılıkçı olması artık tarihte kalmış bir olay ise de yurdumuzda bugün onun gibi başka ayrılıkçı pek çok insan vardır ve bunlar asıl kimliklerini ve amaçlarını gizleyerek Türk devletini umulmadık yollardan sömürüp, kemirip, eritme yolunda çalışmaktadırlar. Bunlar yeni Şemseddin Samiler olup, sinsice işlerine devam etmektedirler. Meselenin önemi buradan kaynaklanmaktadır.

V. Şemseddin Sami Türkçü Olmak Şöyle Dursun Türklüğe En Ağır Hakaretleri Yağdıran Bir Arnavut Milliyetçisi İdi

Şemseddin Sami'nin Arnavut asıllı olduğu herkesçe bilinir. İstanbul'a geldiği ilk zamanlarda Türkçeyi doğru dürüst yazamadığı Agâh Sırrı Levend, Veled Çelebi, İbrahim Alâeddin Gövsa tarafından vurgulanmıştır. Onun ağabeyleri Abdül ve Naim Beylerin hele birincinin müfrit bir Arnavut ayrılıkçısı olduğu da malumdur.

Küçük kardeş Şemseddin Sami'nin ise, gerçek düşüncelerini en erken anlayıp ona göre davranan insan, devletin başında bulunan ve "genial" taraflarını kimsenin inkâr edemeyeceği Sultan İkinci Abdülhamid olmuştur. Bu konuya aşağıda döneceğiz.

Şemseddin Sami, Arnavut milliyetçisi olarak faaliyetlerine önce Arnavut alfabesi ve grameri hazırlama ile girişmiştir. Masum, kültür amaçlı görünen derneklerde üyelik ve hatta başkanlık faaliyetleri buna eklenmiştir. Tarık Zafer Tunaya, *Siyasi Partiler* eserinde (C. I. sh. 539) o dönemlerdeki gizli maksatlı derneklerin tam bir tarihinin bilinmediğine işaret eder ve örnek

olarak Başkim Kulübü veya Cemiyetinin kuruluşunun İkinci Meşrutiyet'ten (1908) öncelere uzandığını belirtir. Kurulan derneklerden, İstanbul'da kurulmuş olanların amaçları, başta Osmanlı İmparatorluğu olmak üzere, komşu devletlere karşı özerklik (muhtariyet) ve bağımsızlık için girişilen faaliyetler idi. İstanbul'da kurulmuş bu dernekler:

— Arnavutluk Halkının Hukukunu Koruma Komitesi, İst, 1878

— Cemiyet-i İlmiyye-i Arnavudiye, İst. 1879

— Drita (Aydınlık), İst. 1885

(Şemseddin Sami son iki cemiyetten ilkinin üyesi, ikincinin başkanı olmuştu.)

— Arnavutluk Komitesi, İst. 1890

Tarık Zafer Tunaya, Başkim Kulüplerinin gerçek mahiyetinin ayrılıkçı bir ideolojinin eylem organları olduğunu ve faaliyete daha eski tarihlerde geçtiğini vurgular.

Dilin bir milletin oluşumundaki önemini müdrik bulunan Abdülhamid, Kürt gramerinin basılmasını yasaklamıştı. Şemseddin Sami de Arnavut milliyetçisi olarak dilin önemini bildiğinden işe Arnavut alfabesi hazırlamak ve Arnavutça gramer yazmakla başlamıştır. Görünüşte bir kültür derneği olarak 30 Eylül 1879'da İstanbul'da bir "Arnavut Cemiyeti İlmiyesi" kurulmuştu. Kurucular iki ağabeyi ile birlikte Şemseddin Sami, Vasa Efendi, Yovan Vretua idi. Şemseddin Sami, işte bu derneğin kuruluşundan birkaç ay sonra Lâtin harflerini esas alarak Arnavut dilinin bir alfabesini hazırlamış ve aynı yıl bastırmıştı. Alfabenin yayımlanmasından sonra Arnavutluk'ta kullanılan "Kristo-foridhi" alfabesi bırakılmıştır. Şemseddin Sami'nin Arnavut ayrılıkçılığına hazırlık ve ilk basamak olarak ayrıca bir de Arnavutçanın gramerini yazmış olması Sultan Abdülhamid'in dikkatinden kaçmış olamazdı.

VI. Sultan II. Abdülhamid ve Arnavutlar

Sultan Abdülhamid, deha derecesinde zeki ve kurnaz bir hükümdar idi. Bu tartışılamaz bir tarafıdır. Vambery bile onun büyük devlet elçilerini nasıl hayret edilecek bir ustalıkla "uyuttuğunu" anlatır.

Onun, imparatorluğun dağılmaması için uyguladığı metotlarından biri de etnik zümrelerin sözü geçenlerini hoş tutup, paraya ve şana, şöhrete boğmasıdır. Tüfenkçibaşı Tahir, özel muhafızlarının başındaki okuma yazma bile bilmeyen bir Arnavut'tu; fakat sultan onu müşirliğe kadar yükseltmişti. Bu muhafız teşkilâtına Arnavutların en büyük ailelerinin çocukları bir nevi rehine olarak alınıyordu. Doğu Anadolu'daki aşiret reislerinin, çocuklarını Aşiret Mektebi'ne alıp, onları her bakımdan beslemesi, Hamidiye Alayları kurup, kara cahil insanları paşa yaparak onları paraya boğması boşuna değildi.

Abdülhamid'in Şemseddin Sami'ye karşı tutumundaki sırrı anlamak için onun bu türlü özel metotlarını unutmamak gerekir. Çünkü aşağıda görüleceği gibi, değerli edebiyat tarihçimiz Agâh Sırrı Levend, Şemseddin Sami Arnavut milliyetçisi olsa, Abdülhamid onu bol maaşla adeta hiç çalışmadan yıllarca yaşatır, Mabeynde kurulan Teftiş-i Askeriye Heyeti Kâtipliği'ne tayin eder miydi, demesi çok safdilce bir düşüncedir. Çünkü Abdülhamid onun ne olduğunu bildiği için onu bilhassa göz önüne almış ve ölene kadar beslemiştir. Ama diğer taraftan da evinde ikamete memur etmiş, (Dağlıoğlu 17–18) (ve daha sonra) ziyaretçi kabulünü bile önlemiş, siyatiklerini tedavi ettirmek için Bursa'ya gitmesine izin vermemiştir. Ramazanlarda devlet erkânına verilen yemeklere onu çağırmamış fakat gelenlere dağıtılan paraları (diş kirası) yaverleri ile evine göndertmiştir.

Kısaca Abdülhamid'in, Arnavutları; bu hırçın halkı, nasıl kendine bağlayıp Arnavutluk işlerinde kısmen başarı sağlayabildiği, iyi bilinen uzun bir hikâyedir.

VII. Şemseddin Sami'nin İmzasız Yayımlanan Kitabı

Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılıp çökmesinden bunca yıl geçtikten sonra Şemseddin Sami'nin bir Arnavut milliyetçisi olarak yaptıkları belki bir hikâye gibi okunup geçilebilecek bir konu olabilirdi. Fakat onun tarafından yazıldığı bugün kesinlikle bilinen imzasız kitabında, Türk milleti hakkında yaptığı ve bugün de tüylerimizi diken diken eden ağır ve akıl almaz hakaretler ve iftiraları unutulmamalıdır. Bu eserin ona ait olmadığının müdafaası, en ciddî ve değerli araştırıcılarımızın bazıları tarafından yapılabilmektedir. Gafletin bu kadarı bize üzüntü vermektedir. Adı geçen kitabın hikâyesine gelince:

İslâm Ansiklopedisi'nin ilk baskısında "Şemseddin Sami" maddesini yazan J. H. Kramers, 1925'te basılmış olan bu maddeyi yazarken onun ailesinden yardım gördüğünü ve yazdıklarının bir kısmını onlardan öğrendiğini belirtir ve "Arnavutluğun geleceği hakkında bir kitabı"nın varlığının da bunlar arasında olduğunu ekler. Bu eser şüphesiz şimdi sözünü edeceğimiz kitaptır.

Münih Üniversitesi'ne bağlı Südostınstıtut, Güney Doğu (Avrupa) hakkında araştırmalar yapan tanınmış bir ilmî araştırma merkezidir. Bu enstitünün, özellikle Arnavutluk üzerinde çalışan, değerli bir elemanı da Prof. Dr. Peter Bartl'dır. İlmî açıdan en güvenilir bulduğumdan onun bu konuda yazdıklarından alıntı yapmayı uygun buluyorum:

"Kendisinin (Şemseddin Sami'nin) esas önemli eseri ise siyasi propoganda notları olan, *Arnavutluk Neydi, Ne Hâldedir ve Ne Olacak?* ana başlığı ve 'Tehdit Eden Tehlikelerden Anavatanımızı Kurtarmak İçin Düşünceler' alt başlığı ile ilk defa 1899'da Bükreş'te ve 1907'de Sofya'da ikinci defa basılan kitabıdır. Yeni bir baskısı 1962 yılında Tiran'da çıkmıştır. Türkçe metninden Almancaya çevirisi ise (Sami Bey Fraşeri, Was War Albanien-Was İst-Was Wird Es Sein, Wien / Leipzig 1913) olarak çıkmıştır." Anlaşılıyor ki daha düne kadar bizim bazı yazarlarımızın, Şemseddin Sami böyle bir eser yazmamıştır, diye

direndikleri kitap, daha 1913 yılında onun imzası ile Türkçe nüshasından Almancaya çevrilip yayımlanmıştır. Bu eser, inanılması insana zor gelen ve Türklere, Türklüğe karşı kin ve hakaret dolu ifadelerle doludur.

Prof. Bartl'ın ağzından özetlersek; "Şemseddin Sami Bey kitabının ilk bölümünde Arnavut mazisini göklere çıkarmaktadır. (Ona göre) Arnavutlar Avrupa'nın en eski halkıdır ve ilk defa evleri inşa eden, tarlaları işleyen onlardır. Şemseddin Sami'nin Türk tasviri ise hiç de uygun düşmemektedir: "Türkler aslında nedir? Türkler Orta Asya'dan gelen vahşi bir kavimdir." Yani Arnavut milliyetçisinin gözünde Arnavutlar Avrupa'nın en medeni halkı, Türkler ise vahşi bir millettir. Bu saçmalıkların Alman profesörü bile gülümsettiği satırlarından anlaşılmaktadır.

VIII- Şemseddin Sami'nin Olduğuna İnanılmayan Eserin Yarattığı Fırtına

Bilindiği gibi, Orhan Seyfi Orhon, milliyetçi bir yazarımız ve şairimiz olarak tanınmıştır. Bir gün eline, Şemseddin Sami imzalı bir kitap geçer. Okuduğunda yerinde duramaz. İçinde yazılanlara isyan eder ve o günlerde çıkarmakta olduğu *Çınaraltı* dergisinin 1943 tarihli 106'ncı ve müteakip sayılarında bir dizi yazı yayımlar. Dergide, kitabın kapak sahifesinin fotoğrafı da vardır. Üstünde şunlar yazılıdır: "Arnavutluk Ne İdi, Nedir, Ne Olacak? Vatanı Mukaddesimiz Olan Arnavutluğu İhata Eden Tehlike ve Muhataralardan Tahlisine Dair Efkâr ve Mütalâat."

Eser(in yazarı) Sami Fraşeri -Arnavudcadan Harfiyyen Mütercemdir- Mütercimi: Şahin Kolonya

Orhan Seyfi Orhon, yazısına şu başlığı koyar: Koynumuzda Beslediklerimiz-Bir Hıyanet ve Nankörlük Vesikası.

"Bizden olmayanların bizim için ancak bir menfaat mukabili çalışacaklarını unutmamalıyız. Biz Türkler, o kadar iyi yü-

rekli bir milletiz ki bize dost görünenlere hemen inanırız. Bizden olmadıklarını, bize bir gün hıyanet edeceklerini hiç düşünmeyiz. Kollarımızı açar ve onları koynumuzda besleriz. Bu yüzden başımıza gelen belâların, felâketlerin haddi hesabı yoktur."

Yazı şöyle devam eder:

"Size bir vesika neşredeceğim: Okuduğunuz zaman benim kadar şaşırıp kalacağınız bir vesika, bir hıyanet ve nankörlük vesikası. Bu vesika, Osmanlı Devleti'nin yıkılışını tetkik edeceklerin çok işine yarayacaktır. Çünkü şimdiye kadar vatandaşlık ve kardeşlik sevgisinden başka bir şey duymadığımız küçük ve cesur bir kavmi bize karşı silâhlandırmağa çalışıyor. Bizi arkadan vurmağa çabalıyor. Türk milletine hakaretler, lânetler yağdırıyor."

Orhan Seyfi Orhon'un bu dizi yazısını burada kısmen özetleyerek bile aktarmamız mümkün değildir. Meraklı okuyucularımızı *Çınaraltı*'nın 1943 tarihli cildinden veya özet olarak Etem Çalık'ın, İnsan Yayınları'ndan çıkan *Şemseddin Sami ve Medeniyed-i İslâmiye* İst. 1996 kitabından okumalarını (sh. 67–71) öneririm.

Orhan Seyfi Orhon'un deyimiyle koynumuzda beslediğimiz "yılan"ın ortaya çıkışı bir bomba etkisi yapmış ve yazarın Şemseddin Sami olamayacağı hakkında, bazı yazarlar dahil okuyuculardan itirazlar gelmeğe başlamıştır. Bunlar arasında Vâ-Nû imzası ile yazan Vâlâ Nurettin gibi önemli bir isim de vardı. Onun ve diğerlerinin itirazlarına Orhan Seyfi Orhon güzel cevaplar vermiştir. Bugün bunları tekrarlamağa gerek yoktur. Çünkü artık mahut eserin Şemseddin Sami'nin kaleminden çıktığı hususunda en ufak bir şüphe kalmamıştır.

Şimdi bizlerin ve özellikle Sultan Abdülhamid'in gerçekten koynunda beslediği ve yazarlarımızdan bazılarının "Türkçü, milliyetçi" diye nitelendirdiği bir insanın, Türkler hakkında yazdıklarını dikkatle okuyarak düşünmesini ve benzeri kimse-

leri, bugün de beslediğimizi unutmamalarını dileriz. Şu hayasızca satırlara bakınız:

"Türkler nedir? Ellerinde birer dilenci sopasıyla Orta Asya'dan gelme vahşi bir kavimdir. Bunlar, vahşilikleri ile dünyanın en güzel ve mütemeddin (medenî) yerlerini elde ettiler. Ve soyup soğana çevirdikten sonra tahrip ve israf ettiler ve hâlâ zulüm altında tutarlar ki bütün dünyaya dehşet gelmektedir. Yüzlerce seneden beri mezalim-i müthişe altında inleyen yerlerden biri de zavallı Arnavutluktur ki Arnavutların mukayyitsizliklerinden diğer yerlerin hepsinden ziyade çekmektedir."

"Türkler, tufan gibi ve dolu gibi yer üzerinde gelmiş ve geçmiş olan akvam-ı vahşiyedendir (vahşî kavimlerdendir). Yakmakla, yıkmakla, kan dökmekle küre-i arzın nef'ini (yeryüzünün kâr'ını) zapteden Hunlar, Vandallar, Moğollar, Avarlar, Gotlar nerededirler? Türklerin meslektaşları olan bu akvamdan ziyade yaşamaya hakları yok idi. Fazla yaşamaları kendilerine kelepirdir. Daha fazla yaşamaya hakları yoktur. Ve bundan sonra ne yaşayabilirler, ne yaşamak isterler, çünkü şimdiye kadar milel-i saire (diğer milletler) gibi hiç milliyet ve hükûmeti mütemeddine (medenî hükûmet) teşkil edemediler, ilelebet vahşilik ile yaşamak isterler. Bunlar kaybolacaklar ve bunlardan insanların kurtulmaları için kaybolmaları lâzımdır. Lâkin biz ne Türk'üz ne de Asya akvamından gelmeyiz. Biz Avrupa'nın En Eski Kavmiyiz. Her kavimden ziyade Avrupa toprağında hakkımız vardır." Arnavutçu yazarın mübalağaları o kadar ileri gider ki ona göre Büyük İskender ve çok büyük filozof Aristo bile kendilerini Arnavut olmaktan kurtaramazlar.

Şemseddin Sami, Arnavutçu övünmelerini gülünçlük hâline getirmekte istediği kadar ileri gidebilir. Burada bizi üzen husus birtakım meşhur "aydın" yazarlarımızın hâlâ "karanlık" içinde gerçekleri reddedip Şemseddin Sami'yi Türkçü saymağa devam etmeleridir. Bunu tekrarlamaktan kendimizi alamıyoruz.

IX. Sultan Abdülhamid Her Şeyin Farkındaydı

Abdülhamid, insanların zayıf taraflarını biliyor ve bundan yararlanıyordu. Koca imparatorlukta pek çok farklı kavimden gelme insanların her biri bir telden çalıyor ve çeşitli şekillerde ayrılıkçı amaçlarını gerçekleştirme yolunda gizli, açık çalışıyorlardı. Abdülhamid'in bunlara karşı uyguladığı metotlardan biri de onları hoş tutmak, paraya ve nimete gark etmek olduğuna işaret etmiştik. Sultanın bu tutumunu yabancı araştırıcılar da anlamışlar ve ifade etmişlerdir. K. Süssheim, *İslâm Ansiklopedisi*'nin Türkçe baskısının "Arnavutluk" maddesinde, onun Arnavutları nasıl kendine bağladığını açıklar (C.I. sh. 570). Münihli Prof. Bartl, Şemseddin Sami'nin ağabeylerinden Naim Fraşeri'den söz ederken en faal Arnavutçulardan biri olan bu zatın İstanbul'daki evinin, bu şehirde yaşayan Arnavutların buluşma yeri olduğunu belirterek; "Bazen misafirleri o kadar çok oluyordu ki gelenler bahçede toplanırlardı. Ancak tabiatıyla böyle bir faaliyet Osmanlı memurlarının gözünden kaçmış olamazdı. Ama Sultan'ın sözde sadık Arnavut görevlilerinden hoşnutmuş gibi görünüyordu" der.

Naim Fraşeri, 1871 yılından ölümüne kadar Osmanlı Devletinde görevli idi. 1874–1882 arası Arnavutluk'un muhtelif yerlerinde devlet memurluğu yapmış ve 1882'den ölümüne kadar da İstanbul'da Maarif Vekaleti Tetkik Kurulu'nda çalışmıştır. Alman profesör, biraz da bu işe hayret ederek sözünü şöyle bağlar: "Naim, ömrünü resmî görevlilerin içinde Arnavutluk davasının propagandasını yaparak Türk idaresinin hizmetinde geçirdi". (sh. 225/226).

Naim Fraşeri'nin küçük kardeşi Sami Fraşeri de Osmanlı Devleti görevlilerinden idi. Mabeynde (Sarayda) kurulu bir Teftiş-i Askeriye Komisyonu'nda önce kâtip, sonra başkâtip olarak (sözde) çalışıyordu. Aslında bütün zamanını Erenköy'de planını kendi çizdiği muazzam bir konakta geçiriyor, eserlerini yazıyordu. Çocuklarına her bir ders için ayrı özel öğretmenler tutacak kadar geliri vardı. Kâtiplikten 40–50 lira alıyordu. Bu-

nun alım gücünü bugün hesaplamak bile insanı hayrete düşürür. Kısaca onu da ağabeyi gibi Osmanlı Devleti koynunda besliyordu.

Agâh Sırrı Levend gibi ciddî bir yazarın safiyane, "eğer Şemseddin Sami Arnavutçu olsaydı, Abdülhamid onu Saray'da bir vazifeye alıp nimete gark eder miydi?" diye sorabilmesi, yabancıların bile iyice görebildiği bir "Abdülhamid" fenomenini, hiç anlayamamak demektir.

Abdülhamid, Fraşeri kardeşlerin iç yüzünü biliyordu. Onların devlete ihanet ettiklerini gayet iyi görüyordu. Şemseddin Sami'ye ve diğerlerine devlet görevleri vermiş fakat onları göz önünden ayırmamıştır. Şemseddin Sami'yi son dönemlerde evinde gözetim altında tutan ve dışarı çıkmasını veya misafir kabulünü yasaklayan sultan, çevresindekilere bir münasebetle; "Ona söyleyin, lûgat yazsın" dediği rivayet edilir. Bu doğru ise, Şemseddin Sami'nin kültür hayatımıza katkılarını hiç olmazsa kısmen ve dolaylı yoldan Abdülhamid'e borçlu olduğumuzu söyleyebiliriz.

Bugün artık Osmanlı Devleti çoktan dağılmış ve yerine genç ve dinç bir Türkiye Cumhuriyeti kurulmuştur. Arnavutlar, müstakil bir devlete kavuşmuşlardır. Artık Şemseddin Sami'nin ve benzerlerinin faaliyetleri tarihin derinliklerinde yatmaktadır. O hâlde bütün bunları neden yazdık? Çünkü yazımızın başında anlattığım ve elli yıl kadar evvel benim yaşadığım olay ve gaflet birçoklarımız için hâlâ geçerli ve canlıdır. Bugün de devletimiz bazıları tarafından "Türkçü" sanılan bazı ayrılıkçıların sinsi faaliyetleri kanalı ile kemirilmeye çalışılmaktadır.

Bu nedenle böyle bir yazı, durup durup tuz kavurmak için değil, ufak da olsa bir uyarı amacıyla yazılmıştır.

Profesör Herbert Melzig Kimdir?

Ülkemizde uzun yıllar kalmış, bazısı Türkçe olmak üzere çeşitli eserler yazmış bulunan Melzig aşağıda görüleceği gibi ilginç bir şahsiyettir.

Çevirisini sunduğumuz kısa 'Türkiye Hatıraları'ndan öğrendiğimize göre Melzig, Hitler devrinde Almanya'da Kültür ve Propaganda Bakanlığı'nın Orta Doğu kısmında çalışan bir memurdu. Bu görevi vasıtasıyla birçok Türk ziyaretçi ile tanışmış, daha önemlisi Atatürk hakkında bir eser yazarak, Türk yetkililerin ilgisini çekmiş ve üniversitede "Lektörlük" görevine getirilmiştir. 1938 Martından 1947 Kasımına kadar Türkiye'de kalan Melzig, nasıl olduğu bilinmeyen bir şekilde kendini Dr. ve profesör olarak tanıtmış, eserlerinin başında bu unvanları kullanmıştır. Hitler hükûmetinin Almanya'dan Türkiye'ye kaçmış ilim adamlarının durumunu incelemek üzere gönderdiği Herbert Scurla isimli zatın yazdığı raporda (ki bu rapor 1987 yılında Frankfurt'ta Dağyeli Verlag tarafından yayımlanmıştır), Melzig hakkında çok olumsuz şeyler yazılmıştır. Adı geçen kitapta Scurla raporunun Prof. Neumark tarafından yazılmış tenkidinde, Melzig'in Berlin Üniversitesi'nde doktora yaptığının bütün araştırmalara rağmen tespit edilemediği profesörlük sıfatının ise kendinden menkul olduğu belirtilmiştir. (Bu sıfat belki üniversitede lektörlük yapmasından kaynaklanmaktadır [T. A.]. Melzig'in kumar iptilâsı yüzünden beş çocuklu ailesini ihmâl ettiği ve bu yüzden feci durumlara düşmeleri

nedeniyle Alman kolonisinin, bu zatın Almanya'ya geri çağrılmasını istediğini de öğreniyoruz. Hatta bizim kulağımıza gelenlere göre, onun bir istihbarat ajanı olduğu bile söylenmektedir. Atatürk lehine yazdığı esere rağmen yüksek makamlardan (Lektörlüğe tayini dışında) umduğu şekilde bir ilgi görmediği anlaşılmaktadır. Böyle bir ilgiyi beklediği, 1946 yılında İnönü'nün söylevlerini de bir kitap hâlinde bastırmasından anlaşılmaktadır.

Hatıralarında bir komünist düşmanı olarak görünen Melzig'in, İkinci Dünya Harbi sonunda doğu, yani komünist Almanya'ya gitmesi de dikkat çekicidir. Hatta daha sonra Batı Almanya'ya sığınıp, mülteci maaşı bağlanması için başvurduğunu da biliyoruz. Bunun üzerine oturduğu kasabanın belediye başkanı, hakkında bilgi edinmek üzere, Türkiye'de uzun yıllar yaşamış olan benim de İstanbul Hukuk Fakültesi'nde kendisinden maliye dersleri okuduğum değerli hocam Prof. Fritz Neumark'ı davet etmişse de, hocam bu insanla hiçbir ilişkisi olmasını istemediğini bildirerek, davete icabet etmemiştir.

Bütün bu olumsuz intibalara rağmen, Melzig'in oldukça kabiliyetli, becerikli ve çalışkan bir insan olduğu anlaşılmaktadır. Daha Türkiye'ye gelmeden önce (1937) *Kemal Atatürk Untergang und Aufstieg der Türkei* isimli bir eser yazmış ve Atatürk'ü büyük bir hümanist olarak gösterdiği bu kitap, kendi ifadesine göre dünyada büyük ilgi uyandırmıştır. Bu arada İran şahı hakkında da bir kitap yazması dikkat çekicidir. Kanunî Sultan Süleyman zamanında yapılan Hint seferini konu olarak alan ve *Büyük Türk Hindistan Kapılarında* başlığı ile Portekiz arşivlerindeki belgelere göre ve doğrudan doğruya Türkçe kaleme alınmış bulunan küçük eser (İst. 1943) bile, onun kabiliyetli bir insan olduğunu göstermektedir. Timur hakkında da bir kitabının bulunması, Türk tarihine karşı bir ilgi duyduğunun diğer bir işaretidir. Aşağıda eserlerinin listesini sunuyoruz:

Resa Schach, Berlin (tarihsiz, takriben 1937).

Kemal Atatürk-Untergang und Aufstieg der Türkei. Frank/M. 1937 (Türkiye'nin Çöküşü ve Yükselişi)

Timur-Verhaengnis eines Erdteils, Zürich/New York, 1940 (Bir Kıtanın Kaderi), Ankara Meydan Muharebesi ismiyle kısmen Türkçeye çev. C. Z. Şanbey, İst. 1941.

Atatürk'ün Başlıca Nutukları (1920–1938) Ülkü, 147 s. İst. 1942.

Atatürk Bibliyografyası - Yeni Türkiye'nin Siyasî Bibliyografyası. (2.Baskı) Ülkü, 223 s. İst, 1944.

Yakın Şark'ta Alman Propagandası Hakkında Bir Muhtıra, Alaeddin Kıral Basımevi, Ank. 1940.

İnönü Diyor ki (Nutuk, Hitabe, Beyanat, Hasbihaller) Toplayan, metni hazırlayan ve notlarla neşreden H. M., Ankara, 1946.

*Herbert Melzig'in Türkiye Hatıraları**

Falih Rıfkı Atay'ın kardeşi, Ankara milletvekili ve *Ulus* gazetesinin yazı işleri müdürü Neşet Halil Atay, Atatürk'ün yakınlarından biri olup, benim Alman hükûmeti adına Berlin'de ağırladığım ilk Türk konuk idi. Ziyareti 1935 yılının başlarına rastlıyordu. Ondan birkaç ay sonra bizzat Falih Rıfkı Atay ve Dr. Vedat Nedim Tör (o zamanlar İçişleri Bakanlığı Matbuat Genel Müdürü idi) geldiler.

Ben, 1934 Temmuzundan itibaren Reich Hükûmeti'nin Basın Bölümü'nde "Doğu Basın"ı lektörü olarak görevli idim.

Neşet Halil Atay, karakter sahibi, Kemalizmin fikirlerini tamamen benimsemiş bir Türk gazetecisi idi ve Nasyonal-Sosyalist ideolojiyi reddettiğini gizlemiyordu. Türkiye o zamanlar dünyadaki itibarının doruğunda bulunuyordu. Atatürk'ün ülkesinden gelenler Berlin'de öncelikli bir muameleye tâbi tutuluyordu.

Alman Füze Araştırmaları'nın önemli temsilcilerinden biri olan Dr. Heylandt, Neşet Halil Atay'ı Berlin-Britz'deki Heylandt tesislerini görmeğe davet etti. Ben, Neşet Atay'ın tercümanlığını yapıyordum. Dr. Heylandt, kendisinin bulduğu havayı sıvılaştırma metodu ile meşhur olmuştu. Türk misafire bizzat bir deney yaptı: Bir kaptan sıvılaştırılmış havayı bir elmanın üzerine döktü ve elma derhal bir granit kaya gibi sertleş-

---

* Herbert Melzig'in hatıralarından özet (T.A.)

ti. Öğle yemeğini Dr. Heylandt'la birlikte yedik ve sonra ilk füze araştırmalarının yapıldığı alanı gezdik. Neşet Halil Atay çok etkilenmişti. Onun Berlin'deki zamanının böyle renkli geçmesine seviniyordum.

Deneme alanında bir de füze ile çalışan ve deneme esnasında kazaya uğramış bir otomobilin enkazını gördük. Sürücü ölmüştü. Füze araştırmaları o zamanlar henüz emekleme döneminde bulunuyordu. Yıl 1935 idi. Kim bu araştırmaların son derece hızla gelişip, uzaya açılmayı mümkün kılacağını o zamandan görebilirdi?

Birkaç ay sonra, *Ulus*'un başyazarı Falih Rıfkı Atay'ın ve Matbuat Genel Müdürü Dr. Vedat Nedim Tör'ün Berlin'i ziyaretleri daha az talihli bir zamanda vuku buldu. Onlar eşleriyle birlikte davet edilmişlerdi ve Propaganda Bakanı Goebbels tarafından kabul edileceklerdi. (Konuklar) o dönem Almanya'sının en kibar ve tanınmış otellerinden Unter den Linden caddesindeki "Hotel Adlon"a yerleştirilmişlerdi. Bayan Atay, Dışişleri Bakanlığı'nca, kendisiyle ilgilenmekle görevlendirilmiş hanımla kavga etmişti. Bu yüzden ben kendisine alışverişlerinde refakat etmek zorunda kaldım. Bayan Atay, mükemmel Fransızca biliyordu. Bana, "Kocamın bakanlıktan Bay K. ile dışarı çıkmasına müsaade edemem. O, yarım saat içinde ona, Berlin'de mevcut bütün kirli şeyleri gösterebilecek biridir" demişti. Ben, Bay K. hakkında sadece şu kadarını biliyordum ki, o Tiergarten'deki Alman Sanatkârlar Dostluk Evi'nde yeni film artistlerini avlamağa çıkardı.

Bayan Atay, Goebbels'in karısının, sosyetede elbiselerinin zerafeti ile göze çarpan biri olduğunu duyunca ondan aşağı kalmak istemedi. Goebbels'in evinde yakında verilecek kabulde, bir mavi tilki "cape" ile görünmek istiyordu. Ranke Caddesi'ndeki bir kürkçüde mavi tilkilere baktı. Satın almakta tereddüt edince, dükkân sahibi bana hanımın Türk olup olmadığını sordu. Ben tasdik edince, arka kısıma gitti ve bir hermelin manto ile geri geldi. "Bunu bana Türk Cumhurbaşkanı'nın kızı ıs-

marlamıştı" diye hermelin mantoyu gösterdi. Sahne gerçekten nahoş idi. (Bir kere) Türkiye reis-i cumhurunun kızı, en azından kendi kızı yoktu. Hermelin mantoyu ısmarlayan hanım, onunla başka bir ilişkisi olan biri olmalıydı. Ben bu sözleri duymamış gibi yaptım; "Mavi Tilkiler" ve Bayan Atay'la Hotel Adlon'a döndüm. Goebbelslerdeki kabulün, bütün hazırlıklar yapılıp limousine (otomobil) otel kapısına geldikten sonra birdenbire özür dilenerek iptal edilmesi Bayan Atay'da büyük düş kırıklığına neden oldu. Goebbels ailesinde büyük bir kavga çıkmıştı. Frau Magda Goebbels, kocasını "kaçamakları" yüzünden Hitler'e şikâyet etmişti. Goebbels, güzel Lyda Baarowa'yı elinden aldığı için film artisti Gustav Fröhlich tarafından pataklanmıştı. Bakanlık tarafından verilecek kabulün yapılmamasını bir dereceye kadar telafi eden husus, vaktiyle çok meşhur olan film artisti Leni Riefenstahl'ın daveti oldu. Hitler, bu hanıma özel bir sinema yaptırmıştı. Türk misafirler bu sinemada bazı güzel filmler gördüler. Birkaç gün sonra da karışık duygularla (Türkiye'ye) döndüler. Mamafih, her iki Türk şahsiyetinin ziyaretleri Türkiye için faydasız olmadı. Dr. Vedat Nedim Tör'den, Türkiye'den bana İstiklâl Harbi'ne ve Türkiye Cumhuriyeti'nin gelişmesine dair Türkçe yayınları göndermesini rica ettim. Özellikle, Atatürk'ün şahsiyeti benim ilgimi çekiyordu. Vaktiyle Almanya'da Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusunu, asker ve lider olarak tasvir eden birkaç kitap yayımlanmıştı. Bunlar, kısaca söylersek onu, çağın diktatörleri arasına koyuyorlardı. Ben ise Atatürk'ün şahsiyeti hakkında tamamen farklı bir görüşte idim. Çok tuhaf gelebilir, ama benim, yaşıtlarımın aksine Hitler'e karşı bir antipatim vardı. Atatürk'ün şahsiyeti beni cezbediyordu. Hitler aslında insanlardan nefret eden biriydi. Daha 1935 yılında "Toplama Kampları" vardı ve Gestapo, Nasyonal Sosyalizmin muhaliflerine zalimce işkenceler tatbik ediyordu. Yahudiler aleyhinde "takipler" de artık başlamıştı. Buna mukabil Atatürk büyük bir hümanistti, insanlık ideali ile dolu bir insandı ve Türk halkını sosyal ve kültürel bir ilerleme sancağı etrafında toplamıştı. Dr. Vedat Nedim Tör'ün Ankara'dan

gönderdiği kaynaklara dayanan, *Kemal Atatürk-Untergang und Aufstieg der Türkei*-(Kemal Atatürk-Türkiye'nin Batışı ve Doğuşu) isimli kitabım 1937 yılında Frankfurt'ta Societaets Verlag Yayınevi'nden çıktı.

Atatürk'ün şahsiyeti ve onun dünya tarihindeki rolü, misyonu hakkında ilk defa tarafımdan ileri sürülen fikirler, *Encyclopedia Brintannica*'da akis buldu ve bunun üzerine de bütün dünyada kabul gördü.

Şimdi, bugüne kadar Türk kamuoyunda bilinmeyen (bazı) olaylardan bahsedeceğim: 1935 yılında Berlin'deki bakanlıklarda "Raumpolitik-Kültürpolitik" (Alan Siyaseti-Medeniyet Siyaseti) başlıklı bir muhtıra dolaşıyordu. Yazarı SS-Reitersturm teşkilâtına mensup tanınmış bir oryantalist idi. Bu muhtırada, Türkiye'de daha önce (sağlanacak) kuvvetli kültürel sızmalar kanalıyla, bu memleketin ileride Alman hakimiyet alanına yani Büyük Alman İmparatorluğuna (Grossdeutsch Reich) katılması için zeminin hazırlanması tavsiye ediliyordu. Bu türlü amaçlar, Türkiye'nin o kadar pahalıya kazanılmış istiklâlini koruma hususundaki çabaları ile tam bir tezat teşkil ediyordu. Hitler'in Dışişleri Bakanı Ribbentrop'un sonradan açıkladığına göre, Alman zaferinden ve Büyük Alman İmparatorluğu'nun kurulmasından sonra, Türkiye gibi küçük memleketler, imparatorluğa bağlı hâle gelecekler, sadece küçük ordulara sahip olabilecekler ve dış politikalarında imparatorluk tarafından sevk ve idare edilecèklerdi.

Ben, hiçbir memleketin başka ülkelere karşı, onların bağımsızlıklarını tehlikeye düşürecek bir politika yürütmeğe haklı olmadığı fikrindeydim. Bir yıl sonra Falih Rıfkı Atay'la Frankfurt'ta tesadüfen karşılaştığım zaman ona bu teksir edilmiş "Raumpolitik-Kültürpolitik" isimli muhtıradan bir nüsha vermiştim. Kendisi bunu, Türkiye'ye döndüğünde Atatürk'e vermiş, o da Türkçeye çevrilip bütün yetkili bakanlıklara dağıtılmasını emretmişti. Böylece Türkiye ikaz edilmiş ve Türkiyeyi kültürel bakımdan, alttan alta, nüfuz altına alma denemeleri

başarısızlığa uğramıştı. Alman bilginleri, araştırıcıları ve mimarlarının bu yıllarda Türk üniversitelerinin ve akademilerinin kuruluşunda büyük katkısı olmuştu. Fakat "Dritte Reich" (Hitler Hükûmeti) bundan kendi hâkimiyet çabaları için siyasî yararlar sağlayamamıştı.

Benim Türkiye'ye karşı dostluğum 40 yıldan fazla ve bugün de devam etmektedir. *Kemal Atatürk-Türkiye'nin Batışı ve Doğuşu* isimli kitabım yayımlandığında, özellikle yabancı memleketlerde büyük bir heyecan yarattı. Kitap, Nasyonal Sosyalistlere son derece ters düştü, hoşnutsuzluk uyandırdı. Kitabın, Gestapo tarafından yayımlanmasından ancak birkaç yıl sonra toplatılmasının nedeni, onun Atatürk nezdinde olumlu bir kabul görmesi idi. Kitap toplatıldı ve kalmış nüshalar yok edildi. Yayımlanmasından hemen sonra yasak edilmesi Türk Cumhurbaşkanı'na karşı cephe almakla aynı anlama gelirdi. Aslında bir devlet adamına daha sağlığında, defneden zafer tacı giydirmek ve abideler dikmek tehlikelidir, doğru olmaz. Çünkü sonradan gelenler bunu tanımayabilirler. Sadece Atatürk buna istisna teşkil eder, o daha hayatında efsaneleşmişti. O dönemin Türk Eğitim Bakanı Saffet Arıkan, kitabımı Sabahattin Ali'ye çevirtmiş ve Atatürk'e sunmuştu. Bunu ben ancak 1938'de Ankara'ya gittikten sonra öğrenmiştim. Daha sonraları İsmet İnönü'nün Maarif Bakanı Hasan Ali Yücel, benim İstiklâl Savaşı'nda Türk halkının çektiği acıları ve verdiği kurbanları tasvir eden satırlarımı okurken, Atatürk'ün ağladığını anlatmıştı. (Bu nedenle) Türkiye'ye davet edildim. Fakat Gestapo, bana bir yıl önce müsadere ettiği pasaportumu geri vermiyordu. Atatürk, o zamanki Türkiye elçisi Hamdi Arpağa, Alman Dışişlerine başvurması talimatını verdi. Böylece pasaportuma kavuştum ve seyahat edebildim. Eğer hayatımı Atatürk'ün çıkışına borçlu olduğumu söylersem, abartmış olmam. Gestapo evvelce, beni kurşuna dizmekle tehdit etmişti. Toplama kampına gönderilme, sonunda benim de kaderim olacaktı. Diğer bazı Hitler muhalifleri gibi buna on yıl dayanamazdım. Atatürk'ün ölümünden sonra üç kitap daha yazarak, ona olan şükranlarımı gös-

terdim: *Atatürk'ün Başlıca Nutukları, Atatürk'ün Bibliyografyası, Atatürk Dedi ki.*

Bu kitaplar, dünyanın bütün büyük bilimsel kütüphanelerinde bulunmaktadır. 1938 yılı mart ayı başında Ankara'ya geldiğimde, Atatürk ağır hastaydı. Onun tarafından kabul edilme arzusu izhar etmedim. Kitabımda onun manevî şahsiyetini, çehresini çizmiştim. Onu etiyle kemiğiyle görmek benim için önemli değildi. Daha sonraları Tokyo elçisi olan, hususî kalem müdürü Süreyya Anderiman, Cumhurbaşkanı kendini iyi hisseder etmez sizi görmek istiyor, demişti. Atatürk'ün ölümünden sonra Süreyya Anderiman, yeni Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün özel kalem müdürü olmuştu. Atatürk'ün ölümünden birkaç ay sonra, Süreyya Anderiman beni Gar Gazinosu'nda yemeğe davet etti ve benim İsmet İnönü hakkında da bir kitap yazma niyetim olup olmadığını sordu. Yine o sıralarda, Hitler'in 50. doğum gününü tebrik için Berlin'e giden heyetin başkanı olan Ali Fuad Paşa'dan da, Hitler'in benim kitabımı methettiğini öğrendim. Hitler, ona, Atatürk'e hayranlık duyduğunu, fakat kitabını okuduktan sonra bu hayranlığın iki katına çıktığını söylemiş.

Sanıyorum ki, İsmet İnönü, kendi şahsiyetinin Hitler tarafından doğru olarak takdir edilmediği kanaatinde idi ve selefi ile karşılaştırılırsa kendisinin görmemezlikten gelindiğine inanıyordu. İnönü, benim yazacağım bir biyografisinin muhtemelen Hitler'in bu bilgi noksanını gidereceğini umuyordu. Ne Ali Fuad Paşa ne İnönü bilemezlerdi ki, Hitler'in Türk heyetinin kabulünde söyledikleri sözler, ona Berlin'deki Dışişlerinin, heyetin tebriklerine karşılık olarak söylemesini tavsiye ettiği sözlerdi. Dışişleri şüphesiz, Türklerin, büyük Atatürk'ün ölümünden sonra da olsa methedilmesinden hoşlanacakları noktasından hareket etmişti ve Atatürk'ün methi içinde İsmet İnönü'nün tenkidi de gizlenmiş bulunuyordu. Hitler, İnönü'den hiç memnun değildi. Polonya seferinden kısa bir süre önce Hitler, bir generaller toplantısında konuşurken, İsmet İnönü ve

çalışma arkadaşlarını "Küçük Ruhlar", "Güvenilmez İnsanlar" olarak nitelendirmişti. Dışişleri Bakanı J. Von Ribbentrop ise, Mussolini'ye "Kemal olsaydı başka bir politika güderdi" demişti. Bugün bile Türkiye'de, Hitler'in başka bir vesile ile Atatürk'ün kendisi için büyük bir öncü olduğunu söylediğine inanan şahsiyetler vardır. Güya Atatürk ona, "Alman milletinin büyük istiklâl mücadelesi" fikrini ilham etmiş. Atatürk ise, belgelerle biliyoruz ki, Hitler ve Mussolini'yi, isimlerini zikretmeden fakat kâfi derecede açık şekilde "saldırı ajanları" diye isimlendirmişti. Şüphesiz, Hitler'in saldırı savaşlarını toptan "kurtuluş mücadelesi" diye göstermek, gerçekleri tersine çevirmektir. Bunun anlamı ise, milyonlarca insanın, Hitler ve adamları tarafından "Irken değersiz" diye sınıflandırılıp öldürülmelerini, sonradan haklı göstermek demektir.

Atatürk'ün cenaze merasimi hakkında canlı hatıralarım arasında özellikle şu tablo vardır. İngiliz Mareşali Birdwood, Atatürk'ün geçici istirahatgâhının bulunacağı Etnografya Müzesi hâline getirilmiş bulunan Halkevi balkonunda ayakta duruyor ve mareşal asası ile ayaklarından birini kaybettiği 1. Dünya Harbi'nin Çanakkale Savaşları'ndaki düşmanının naaşını selâmlıyordu. Ayakları yüzünden yürüyemediğinden, matem yürüyüşüne katılamıyordu. Sovyetler Birliği de yas töreni için zırhlı kruvazör Potjomkin harb gemisini göndermişti. Alman, Fransız, İngiliz ve Sovyet Rusya gemilerinin İzmit Körfezi girişinde yas için yaptıkları top atışları unutulmaz bir manzara teşkil ediyordu. Bütün bunlar şüphesiz aslında politik nedenlerle yapılan bir gösteri idi. Çünkü bu milletlerin devlet adamları ve özellikle Hitler, Stalin ve Mussolini; Atatürk'ün sulhü korumak ve muhtemel bir saldırganın kollarına düşmeme davetini, işitmezlikten gelmişlerdi. Bugün, Atatürk'ün 40 yıldan fazla bir süre önce Ankara Palas Oteli'nde, Romen Dışişleri Bakanı Viktor Anatonescu şerefine verilen bir kabulde, yüzyılımızda halkların birlikte yaşaması ve devlet adamlarının görevleri üzerine yaptığı konuşmadaki sözleri okunursa, bu 40 senede barbarlığa doğru yapılan geriye gidiş

gözler önüne serilmiş olur ve Kasım 1938'de bir kahramanın ve bir azizin toprağa verilmiş olduğu anlaşılır ve B. Shaw'ın şu sözünü "Tanrım, senin yarattığın bu mucize dolu dünya, ne zaman senin azizlerinin kıymetini kabule hazır olacaktır?" demeden edemez.

İnsanların, Atatürk'ün ölümünden dolayı nasıl bir ye'se düştüklerini ve caddelerde şaşkın, ne yapacaklarını bilmeden dolaştıklarını hatırlıyorum.

Köylüler, köylerinden İzmit-Ankara demiryolu boyuna akmışlar, bütün gece sevgili ölülerini getiren özel treni ısrarla bekliyorlardı. O kasım gecesi yağmur yağıyordu. O günlerde Türk halkının içine düştüğü matemi tasvir etmek imkânsızdır.

Ölümünden sonra dikkat çekici şeyler oldu. Tabut, içinde mumyalanmış ceset olduğu hâlde Etnografya Müzesi'ne konulmuştu ve başında nöbet tutuluyordu. Günün birinde nöbetçiler tabutun içinden sesler geldiğini duydular ve dehşet içerisinde kaçıştılar. Tabut açıldı ve yeterli derecede mumyalanmamış olduğundan vücudun doğrulduğu tespit edildi. Aynı gece bir kadın bir rüya gördü; bunda Atatürk tabuta dayanarak kalkıyor ve tasvip etmeyen bir şekilde başını sallıyordu.

Denildiğine göre önce ölü-maskı hazırlanmış, fakat sonradan İslâmî esaslara aykırı olduğundan yok edilmiş. Hasta odasında, tanınmış Rus ressamı Werestschaggin'in bir tablosu asılı imiş. Bu, Lenin'in 1920'lerdeki bir armağanı idi. Atatürk onu Lenin'in armağanı olduğu için değil, konusu bakımından seviyordu. Tablo, arkada karlarla örtülü dağların göründüğü bir ilkbahar manzarasını gösteriyordu. Canlı renkler, nefis bir yeşil, ölüm döşeğindeki faninin gözlerini ferahlatıyordu. Bir ara, çevresindekilere şöyle demişti; "Artık ben tamamen iyileşemem, herhâlde görevi bırakmam gerekiyor. O zaman, ağaçların yeşilliğini hiç kaybetmediği böyle bir yerde yaşamak isterim".

Fakat artık çok geç idi. Ölüm yaklaşıyordu ve onun bir kenara çekilip yaşamağa, özel bir mutluluğa olan özlemi gerçekleşemedi. Atatürk'ün hastalığının safhalarının filme alınması gerektiğinden bana bahsedilmişti. Film, Başbakanlık Arşivi'nde olmalı. Arzu edilir ki, başkaları için o kadar iyilikler yapan ve hastaları kendi hesabına İsviçre'ye gönderen bir insan, rahat bir şekilde ölsün. Bunun tamamen aksi oldu. Aylarca ağır şekilde acı çekti. Bir keresinde Selim Sarper'e rastladığımda Atatürk'ün durumunu sormuştum. O, gözlerinde yaşlarla; "Çok acı çekiyor olmalı" diye cevap verdi. Atatürk, geçirdiği ilk ağır krizden sonra kendine geldiğinde Tevfik Rüştü Aras'a; "Hiç de fena değil, ölümden o kadar korkmamalı" demişti. Görülüyor ki, bu insan diğer ölümlülere nazaran başka bir kumaştan, başka bir mayadan yapılmıştı. Öldüğünde sıcak bir güneş batmış ve bütün millet karanlıkta ve soğukta kalmıştı.

İsmet İnönü, Büyük Millet Meclisi tarafından, Türkiye Cumhuriyeti'nin ikinci reis-i cumhuru seçildiğinde, Meclis'te dinleyiciler arasında bulunuyordum. O zamanlarda dahi saçları bembeyazdı. Anayasa üzerine yemin ettikten sonra kısa bir konuşma yaptı. Sesini yükselterek milletvekillerine, Türkiye'nin bağımsızlığını her ne pahasına olursa olsun koruyacağını söylerken sağ elini göğsüne doğru uzatıyordu. Çatlak bir sesi vardı. Frakının gömleği son derece sert kolalanmış olmalıydı. Bu jestleri hatırlıyorum. Bunlar boş jestler ve boşuna söylenmiş sözler değildi. O, Türk devlet gemisini II. Dünya Savaşı'nın tehlikeli kayalıklarından selâmetle geçirmişti. Hitler'in, Stalin'in iradelerine karşı koymuş, herhalde biri tarafından savaşa itilmeğe; müsaade etmemişti. Ben, 1938 Martından 1947 Kasımına kadar Türkiye'de kaldım ve bu yıllardaki olayları birlikte yaşadım.

1941 ilkbaharında Türkiye üzerinde haftalarca bir Alman işgali tehlikesi dolaştı. Bugün, kitaplarında Türkiye'nin II. Dünya Savaşı'ndaki tutumunu tenkit eden Sovyet tarihçileri ve müteveffa Mareşal Gretsehenko'nun *Kafkasya İçin Savaş* isimli

eserinde yaptığı gibi Türkiye'ye, Hitler'in müttefiki diyenler hatırlamalılar ki, o aylarda Sovyet Hükûmeti, bir Alman taarruzu hâlinde Türkiye'ye sadece "iyi niyetli bir tarafsızlık" güvencesi vermişti. II. Dünya Savaşı üzerindeki Türkçe kitaplarda, meselâ Şevket Süreyya Aydemir'inkinde bu tehlike önemsenmemiştir. Bu tehlike, şüphesiz devamlı Rus tehlikesine nazaran geçici idi. Türk arşivleri açılmadıkça, usta diplomat İsmet İnönü'nün Hitler'i Türkiye üzerinden Süveyş Kanalı'na inmekten nasıl vazgeçirebildiğini tam açıklığıyla anlamak mümkün değildir. Mareşal Göring ve Dışişleri Bakanı Ribbentrop, Hitler'e karşı, Türkiye üzerinden Süveyş'e yürümek ve aynı zamanda Cebelitarık'ı alarak Akdeniz'i, Berlin-Roma mihverinin kontrolüne sokma planını müdafaa ediyorlardı. Bu hareket ile İngiltere'nin dize geleceğini umuyorlardı. Ada devletinin işgali planını bir tarafa bırakmak gerekiyordu. Süveyş Kanalı'na yürümenin emin bir yol olduğunu, (buna mukabil) Rusya'ya karşı planlanan seferin hiç de böyle olmadığını Göring, Hitler'e söylüyordu.

İsmet İnönü, Alman elçisi Von Papen'i, kesin güvence elde etmek için Hitler'e göndermişti. Papen, hangi nedenlerle olduğu bilinmiyorsa da, İnönü'nün delillerini benimsemiş görünüyor. Franz Von Papen, Hristiyan bir Batı fikrine bağlı idi ve bu Balı, dinsiz komünizm tarafından tehdit ediliyordu. Sovyetler üzerinde bir zafer, Londra ve Washington'daki politik durumu değiştirmeyi ve Avrupa'da Alman hâkimiyetinin tanınmasını, Anglo-Sakson kuvvetlerinin ayrı bir sulh yapma eğilimini sağlayabilirdi. İnönü hiçbir şekilde, Papen kanalıyla, Hitler'i Sovyetler Birliği'ne saldırmağa teşvik etmedi.

Onun amacı, sadece harbi Türkiye'den uzak tutmaktı ve bunda da başarılı oldu. Bay Von Papen, Berlin'den geri geldiğinde, Türkiye'ye karşı hiçbir şey olmayacağını söyleyebildi. Bütün memleket derin bir nefes aldı. Bunu çok iyi hatırlıyorum. İsmet İnönü, Von Papen'in kızına, yarış atları içinden en güzel kısrağını armağan etti. O zamanlar ben birkaç haftalığına "Gül

Palas" otelinde kalıyordum ve orada toplanan misafirler, Cumhurbaşkanı'nın cömertliğine hayret ediyorlardı. O, genellikle pek hediye vermezdi. Fakat İnönü daha da ileri gitti. Papen'e. "Siz, ülkeme büyük bir hizmet yaptınız. Bunu unutmayacağım. Belki günün birinde bana ihtiyacınız olabilir. O zaman ben yanınızda olacağım" dedi. Ve bu denilen gün, 1945'te Nürnberg'de harbin asıl suçlularından biri olarak, Franz Von Papen aleyhine dava açıldığında gelmiş oldu. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Başkanı Cevdet Kerim İncedayı'nın 1948'de Roma'da Excelsior Oteli'nde bana anlattığına göre, İnönü, 1945'te Başbakan Saraçoğlu'na, Washington'da State Department'e bir muhtıra göndererek, Papen'in Yakındoğu'da sulhun korunması için çalıştığını belgelemesi talimatını verdi. 1941'de Türkiye'nin işgali şüphesiz bütün bölgeyi harb alanı hâline dönüştürecekti. İnönü, Papen'e verdiği sözü tutmuştu. Ve böylece Otto von Bismarck'ın "Türklerin Şark'ın yegâne centilmenleri" olduğu şeklindeki sözü gerçekleşmiş oluyordu. Ölümünden üç ay evvel, Eylül 1973'te İsmet İnönü'ye bir mektup göndermiş ve yazmayı planladığım, "İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye" kitabı için bazı bilgiler rica etmiştim. Ruslar, Berlin'i aldıktan sonra, Dışişleri arşivlerini (ki Ankara'daki Alman elçiliği ile Berlin'deki Dışişleri arasındaki yazışmaları da ihtiva ediyordu) alıp götürmüşlerdi. Moskova'da, sadece Türkiye'nin tarafsızlık politikasının aleyhindeki belgeleri yayımlamışlardı. Araştırmalarımda pek ileri gidememiş ve önemli olaylar üzerindeki açıklamalarımı belgelere dayandıramamıştım. Mektubumda, Alman kamuoyu için onun Tahran Konferansı'nda, Amerika Birleşik Devletleri elçisi Lawrence Steinhardt ile yaptığı konuşmanın içeriğini öğrenmenin ne derece önemli olduğunu gözönüne serdim.

Türkiye, savaşan devletlerden biri olmadığı için, İnönü bu konferansın kararlarından resmen haberdar edilmemişti. O, gayr-i resmi olarak bunlar hakkında bilgi edinmişti. İnönü, Anglo-Sakson kuvvetleri olarak, İngiltere ve ABD'ye, yenilmiş olan Almanya'nın kayıtsız, şartsız teslime zorlanmaması ve

parçalanmamasını, bilakis baştan itibaren müşterek bütünlük arz eden bir Alman hükûmeti kurulmasını mümkün kılmalarını tavsiye etmişti. İnönü ve yakın çalışma arkadaşları için o dönemde Hitler, Almanya demek değildi. Ona göre Nazi rejiminin suçları bütün Alman halkına yüklenemezdi. İnönü, iki yıl sonra Nürnberg Davası'nda ABD Başsavcısı Justice Jackson'un temsil ettiği görüşü benimsemişti. Almanya'nın parçalanmasından, müttefiklerden sadece biri en büyük yararı sağlar ve bu diğerleri için mukadder olurdu. Batılı müttefikler sonradan aynı görüşe geldiler ama artık iş işten geçmiş, çocuk kuyuya düşmüştü. Sovyetler Birliği meseleyi oldu bittiye getirmişti.

Türk halkının karakterini bilmeyen yabancılar için, İnönü'nün Elçi Von Papen'e verdiği sözü tutmakta neden o kadar çaba gösterdiğini anlamak zordur. Papen, bu olayları müteakip, iki yıl içinde 1942 ve 1943'te İnönü'ye karşı entrikalar çevirdiğinde ve gizlice İnönü'yü devirmek için ve Türkiye'yi Almanya yanında, Sovyetler Birliği'ne karşı harbe sokmak amacını güden "Turancı Komplo"yu desteklediğinde, İnönü artık verdiği sözle kendini bağlı hissetmeyebilirdi. İnönü'ye yazdığım 1973 Eylül tarihli mektubumda, o zamanlar "Turancı Komplocular" planları meydana çıkarılıp mahkemeye verildiklerinde, avukatlarına para ödeyen, Papen'in aracı adamı olan Fener Patrikhanesi Pronotarının ismini bildirmiştim. Bütün bunları İnönü görmemezliğe geldi ve Papen için Nürnberg'de ipe gitme tehdidi doğunca, İnönü'yü sadece Alman elçisinin 1941 ilkbaharında Hitler'in (Türkiye'ye saldırma) fikrini değiştirtmesi (vakıası) harekete geçirdi.

İsmet İnönü, Kasım 1973'te bana şu cevabı verdi: "16 Eylül tarihli mektubunuz beni son derece sevindirdi. Memleketimize ve şahsıma gösterdiğiniz yakın ilginize ve dostluk duygularınıza yürekten teşekkürlerimi sunarım. Çıkaracağınızı söylediğiniz kitabınızı büyük bir ilgi ile bekliyorum." Hiçbir noktada benim yazdıklarımı yalanlamamıştı. Muhtemelen 30 yıl sonra

ilk defa benim mektubum aracılığı ile Fener Patrikhanesi Pronotarının, Von Papen'in bir ajanı olduğunu öğrenmişti.

Kitabımı bugüne kadar bitiremedim. Kızılordu tarafından alıp götürülen ve yayımlanmayan belgeleri elde etmeyi başaramadım. Evvelce belirttiğim gibi, Moskova'da yalnızca Türkiye aleyhinde olanlar, Rus halkına ve Doğu Bloku devletlerine bir düşman-Türkiye tablosunu pekiştirmek için değerlendirilmişti. Kızılordu, 1945'te Hitler'in çeşitli Alman uzmanlara hazırlattığı ve (Türkiye'yi) Sovyetler Birliği'ne karşı harbe katılmaya ikna etmek amacını güden 500 sahifelik muhtıranın bir kopyasını da alıp götürmüştü.

Almanya tarafından bir de İtalyan Harb Donanması'nı Karadeniz'e gönderme işi planlanmıştı. Hitler'in Türkiye'yi Sovyetler Birliği'ne karşı harbe sokmak için son girişimi, 1942'de Almanlar Kafkasya'da Terek Irmağı'na ulaştıklarında ve kısa süre için de olsa Elburz (dağı)'a Reich'ın Harb Sancağı çekildiğinde yapıldı. Sovyet tarihçileri, İnönü ve Türkiye'nin politik ve askerî liderlerinin, İran yaylalarından, ölüm kalım savaşı veren Kızılordu'ya arkadan bir hançer saplayarak, yüzyılımızın birçok vicdansızlıklarına ve ihanetlerine Türkiye tarafından bir yenisini eklemek istemedikleri vakıasını saklıyorlar. Bunun yerine Hitler'le aynı fikirde olan bir avuç emekli, general, politikacı, gazeteciyi "Türkiye'nin hâkim çevreleri" diye gösteriyorlar. Şu bir gerçektir ki, geniş Türk halk kitleleri, Sovyetler Birliği değil, Almanya'nın yanında idiler ve bu yüzyıllar geriye giden ve tekrarlanan Rus toprak talepleri açısından (düşünülünce) tamamen anlaşılır bir hususdu. Ağustosta, Hitler ile Polonya'nın taksimi pazarlığı yapılırken, Stalin'in İstanbul ve Boğazların Rus menfaat alanına giren yerler olarak tanınmasına çalışmış olduğu Türkiye'de biliniyordu. Almanların, Türkiye'nin bağımsızlığına zarar verici, bütün tekliflerinin reddedilmesi ve Hitler'in tehdit ve teşviklerinin mukavemetle karşılanması Sovyet tarih görüşünü yalanlamaktadır. Türkiye'nin II. Dünya Harbi'ndeki tutumu, Sovyetler Birliği'nde tahrif edilmiş

şekilde tasvir edilmiş; (kendi) talepleri Boğazlar'ın sözde müşterek müdafaası isteği olarak haklı gösterilmeğe çalışılmıştır. 1976'da Türkiye'yi bir kere daha ziyaret ettiğimde, tesadüfen bir Türk generali ile bir araya geldim. 34 yıl önce Sovyet Azerbaycan'ı sınırında bir Türk birliğini kumanda ediyormuş. Onun söylediğine göre, Sovyet sınırında Türk kuvvetleri karşısında yaşlı yedeklerden kurulmuş birliklerden oluşan zayıf kuvvetler varmış: "Önümüzde sadece emekliler vardı." Buna mukabil Mareşal Gretschenko *Kafkasya İçin Savaş* kitabında şöyle yazıyor: "Kuvvetli birlikler Türk sınırını korumak zorunda idiler. Çünkü Türkiye'nin hâkim çevreleri, ancak Kızılordu'nun zaferleri sayesinde Hitler'le işbirliği yapmaktan uzak tutuldu." Tarihî gerçek ise şudur:

Alman birlikleri Kafkasya'dan Terek'e ulaştıklarında ve Kızılordu ölüm kalım savaşı yaparken, savaş öyle kritik bir safhaya girdi ki bir Sovyet zaferinden bahsedilmesine imkân yoktu. Kuvvetli bir ihtimâlle, eğer Türk ordusu Kuzey İran ovalarından saldırarak Alman birliklerini destekleseydi, Rusların Kafkasya cephesi çökerdi. Savaşın gelişimi hakkında başka spekülasyonlara girişmek lüzumsuzdur. İnönü'nün çeşitli açıklamalarından öğreniyoruz ki onun güzünde, Hitler tarafından başlatılan ve Stalince kolaylaştırılan (ermöglichen) harb, bir macera karakterinde idi. İnönü'nün yakın çalışma arkadaşlarına söylediğine göre Hitler denilen adam, bu harbi iyi bir şekilde sonuçlandıramayacaktı. Türkiye, eğer topraklarına saldırılırsa, saldıran kim olursa olsun savaşmağa kararlı idi. Bu reddi imkânsız vakıa, Sovyet kamuoyunda bilinmediği ve Rusya'da sun'î tarih tabloları çizilmeğe devam edildiği sürece, Sovyet-Türk ilişkileri, harbin sonundan beri içinde bulunduğu çıkmazdan kurtulamayacaktır. Diğer taraftan Türk kamuoyunun bir kısmı nihayet şunu anlamalıdır ki, Hitler, komünist-ateist Sovyetler Birliği'ne karşı bir Hristiyan-Haçlı Seferi yürütmemiştir. Bilakis onun amacı ırk bakımından aşağı değerde sayılan Slav-Rus halkını yok etme ve gelecek için düşündüğü

Büyük İmparatorlukta efendi Germen ırkının hizmetinde köle olarak kullanmaktı.

1945 Şubatında Sovyetler Birliği (Türkiye ile olan) Dostluk Mukavelesi'ni feshedip, Kars ve Ardahan'ı almak ve Boğazlarda Sovyet askerî üsleri kurmak istediği zaman, Türkiye'deki ağır şoku birlikte yaşadım. O sırada Boğaz'da Arnavutköy'de General Halil Kut'un evinde oturuyordum. Halil Kut, I. Dünya Harbi'nde el-Amara'da bütün İngiliz ordusunu, başkomutan General Townshend de dahil olmak üzere esir almıştı. Sovyet birliklerinin işgalinden ciddi surette korkuyor ve evi nasıl tahkim ve müdafaa edeceğimizi bile düşünüyordu. Yine o, kadınlarımızın Rus askerleri tarafından bir tecavüze uğraması (ihtimâli) belirip de bunu engelleyemeyecek durumda bulunmamız hâlinde, onları tabanca ile öldürmemiz gerektiğini söylüyordu. 6. Amerikan Filosu'nun, 1946 Ağustosunda ilk defa İstanbul limanını ziyaret etmesi, gerçek bir bayram havası yarattı. Türkiye, Anglo-Sakson kuvvetlerinin herhangi bir yardım vaadi olmaksızın, bir yıldan fazla, Sovyet taleplerine karşı çıkmıştı. Türk arkadaşlarım, filo kumandanı yıldızlı General Amiral Hewitt kendilerini Missouri sancak gemisini ziyarete davet ettiğinde beni de yanlarına almışlardı. Missouri, Tokyo Körfezi'nde Japonların teslim anlaşmasını imzaladıkları gemi idi. Bu harp gemisini gezdiğimde, böyle muazzam bir deniz kuvvetine karşı Hitler'in, Japonların Pearl Harbour baskınından sonra, harp ilân ermekle ne kadar büyüklük hastası olduğunu gösterdiğini iyice anladım. Çünkü küçük Alman filosu koruma altındaki limanları terk etmeğe hemen hiç cesaret edemiyordu. Bugün durum değişmiş olabilir fakat o zamanlar, ABD'nin bir filo ziyaretiyle, Türkiye'ye yapılacak bir saldırıyı hareketsiz seyretmeyeceğini Sovyetler Birliği'ne ihsas etmesi Türkiye'de ferahlık yaratmıştı. Tehdit altındaki Türkiye'nin rahat bir nefes aldığını, birincisi 1941'de, ikincisi 1946'da olmak üzere iki defa ben de birlikle yaşadım.

Son Türkiye ziyaretimde buna sık sık harbin (II. Dünya Harbi) çıkışını görebilseydi, Atatürk acaba nasıl davranırdı, diye kanaatim soruldu. Aslında böyle bir soruya cevap vermek imkânsızdır. Bana öyle geliyor ki, Hitler ile Stalin'in Polonya'nın paylaşılması hususundaki pazarlıkları, onda, İnönü'de uyandırdığından çok daha kuvvetli bir tepki yaratacağı muhakkaktı. Fakat bir husus çok kesindir: Atatürk harbin sonunda Anadolu'nun burnunun dibindeki Oniki Ada'nın İtalyanların elinden Yunanlılara geçmesine müsaade etmezdi. Yunanistan ile Türkiye arasında tam bir barışma ve devamlı bir dostluk kurmak için gösterdiği gayretlerin Yunanlılarda zayıf bir yankı uyandırması vakıası, onu bu şekilde davranmağa zorlardı. Bundan başka kesin olarak kaniim ki, Atatürk Amerika Cumhurbaşkanı F. D. Roosevelt üzerinde, İngiliz Başvekili Churchill'den çok daha kuvvetli bir etki yapardı. Türkiye'de ve ABD'de çok az bilinen bir husus, Roosevelt'in Atatürk'e büyük bir saygı duyduğu ve onun siyasî dehasına hayranlık beslediğidir. Roosevelt, Türkiye'ye gelip Atatürk'ü ziyaret etmek istiyordu. O, bu planını gerçekleştiremeyince, Atatürk'ten günlük hayatının filme alınmasını ve bunun Amerika'ya gönderilmesini rica etmişti. Roosevelt'in Atatürk'ün şahsiyetine ilgisi bu derece kuvvetli idi. Bugün genellikle Stalin'in Roosevelt'e kendi iradesini kabul ettirmesi bir felâket olarak görülmektedir. Bu felaket, eğer Atatürk sağ olsaydı vuku bulmayacaktı. Tarih başka bir akış alacak ve Türkiye bugün bulunduğu kötü durumda bulunmayacaktı. Yani 30–40 yıldır ekonominin gücünü aşan ölçüde ordusuna para harcamayacaktı. Harpten sonra bazı Türk yazarlarıyla tanıştım ve birkaçının kitaplarını Almancaya çevirdim. Sabahattin Ali ve Sait Faik'in hikâyelerini daha 1936 yılında Frankfurter Zeitung'da yayımladım. Her ikisini de sonraları Türkiye'de tanıdım. Hâlâ hatırlarım, Sait Faik bana, kitapçı Remzi'nin kızıyla evlenmek istediğini söylemiş ve benim fikrini yoklamamı istemişti. Remzi Bey, "Hayır, benim kızımı alamaz. Önemli bir muharrir olduğunu kabul ediyorum, fakat ömrünü gece lokallerinde geçiriyor ve adî kadın-

larla düşüp kalkıyor. Ben kızıma, onu mesut edecek bir adam arıyorum" diye bağırdı.

Nazım Hikmet'i 1952 yılında Berlin'de tanıdım. Onun kibirli, kendini beğenmiş hâli, hoşuma gitmemişti. *Varlık* mecmuasının yayıncısı, Yaşar Nabi hakkında atıp tutmuştu. Muteber Rus şahsiyetleri ve yazarları, sürdüğü hayatı skandallarla dolu buluyorlardı. Burada ayrıntılara girmek istemiyorum. Fakat Nazım Hikmet'in vaktiyle Komünist İşçi Üniversitesi'nde Rusça öğretmenliğini yapan Bayan Emilia Tektin Milowidowa'nın Berlin'de Nazım'ı kabul etmeyişine çok hayret etmiştim. Bu kadın bana demişti ki, "Nazım, kendi hayatını kurtaran kadın Rus hekimini terk etti". Nazım ona telefonda, "Siz gençliğimsiniz" demiş. Bundan çıkan anlam onunla da ilişkisi bulunduğuydu. Bayan Emilia Tetkin Milowidowa bana, "Sürdüğü bütün hayat öyleydi ki, bizim onu Türkiye Cumhurbaşkanı yapmamıza imkân yoktu" dedi. Bu sözlerden anlaşıldığına göre, Sovyetler Birliği'nde bir süre, Türkiye'yi kendi hâkimiyet alanına çekme ve Türkiye Komünist Partisi'nin iktidara getirilmesi ümidi vardı. Nazım Hikmet gerçi Rusya'da Stalin rejimindeki şahıs-kültünü kötülüyordu, fakat "faşist Türkiye" tezinde ısrarlı idi ve Sovyetlerin, Türkiye'yi Amerika'nın kollarına atan, toprak taleplerini tenkit etmiyordu, 1965'te Doğu Alman Yazarlar Birliği'nin daveti üzerine Berlin'de bulunurken Aziz Nesin'in davranışı da beni hayrette bırakmıştı. ZK KPT üyesi, Leipzig'deki "Bizim Radyo" spikeri Fahri Erdinç, çorap kutularına paketlenmiş gayrikanunî broşürleri Doğu Berlin'deki "Coburger Hof" oteline getirmişti. Ben, Aziz Nesin'in rehberi idim. Bu kutularda ne olduğunu sorduğumda, "Sizi ilgilendirmez" demişti. Varşova'ya giderken, benden eşyalarını arkasından göndermemi rica etmişti. Benim çorap kutularını yeniden paketlemem gerekiyordu. Bu esnada ince kağıtlara basılmış broşürler elime geçti; "Oku ve Okut". Aziz Nesin'in bu broşürleri Türkiye'ye birlikte götürüp götürmediğini bilmiyorum. Benim görüşüme göre, onun bunu reddetmesi ge-

rekirdi. Çünkü bunlarda objektif tenkitler değil, Türkiye aleyhinde kötü saldırılar vardı.

Bundan bir süre sonra, Below isminde bir Sovyet diplomatı benden Türkçe dersi alıyordu. Ona kendim için sakladığım iki broşürü gösterdim. Orada basılmış olarak şunlar da vardı: "Cemal Gürsel faşist bir köpektir." Sovyet diplomatına; "Bu tenkit değil, adî bir küfürdür. Herkes biliyor ki Türk komünistleri bu varakpareleri Sovyet hükûmetinin parasıyla basıyor ve ülkeye gizlice sokuyorlar. Bu dostlukla bağdaşır mı?" dedim. Sovyet diplomatı cevap vermedi, bir daha da derslere gelmedi.

Açıklamalarımı bir soru ile bitirmek istiyorum: Türkiye Cumhurbaşkanı'na yapılan bu kaba hareketler, dostluk ilişkileriyle bağdaşabilir mi? Aziz Nesin ve Türkiye'deki diğer Marksistler itiraf etmelidirler ki, onların Fransa, İtalya, İspanya ve Portekiz'deki yoldaşları, bu derece korkunç bir seviyesizliğe düşmemişlerdir.

Marco Polo Çin'i Gördü mü?

Yüzyıllardır Dünyayı Aldatan Venedikli

Münih'te üniversite çevresinde adetleri belki yüze yaklaşan pek çok kitapçı dükkânı vardır. Bunlardan biri Türken Strasse'de (Türk Caddesi) çoğunlukla Simplicissimus isimli karikatür dergisi gibi çok aranan eski dergileri satan bir sahaf dükkânıdır. Çeşitleri beni ilgilendirmediği için çabucak önünden geçer, vitrinine mutadım hilâfına bakmazdım. 1998 yılı güzel bir haziran gününde içime mi doğdu bilmiyorum, kapının önüne konulmuş kutulardaki kitaplara göz atacağım tuttu. Karıştırırken Marco Polo ile ilgili kırmızı kaplı bir kitap gözüme ilişti. Başlığı şöyleydi: Marco Polo Kam Nicht Kis China. Kapak yazısından yazarının British Library'nin (İngiliz Milli Kütüphanesi) Çin Bölümü Başkanı Frances Wood isimli bir kadın Sinolog olduğunu öğrenince kitabı hemen satın aldım. Çin uzmanı Wood'un eserinin orijinal ismi "Did Marco Polo Go To China? (Marco Polo Çin'e Gitti mi?) imiş ve 1995 yılında Martin Secker ve Warburg Yayınevi'nce Londra'da basılmış. Hemen ertesi yıl Münih'te tanınmış Piper Yayınevi'nce Almancası yayımlanmış. Beni çok heyecanlandıran bu ilginç eserden okuyucularımızı, bazı nedenlerle gecikerek de olsa haberdar etmeyi uygun gördüm. Tabiatıyla elimde olan Almanca nüshasından yararlandım.

Frances Wood ve Eseri

Yukarıda Sinolog olduğunu belirttiğim Wood'un Çin hakkında birçok ilmî yayını olduğu anlaşılıyor. 1992 yılında The *Blue-Guide to China* (Çin İçin Mavi Rehber) kitabını yayımlamıştır. Bizim burada ilgilendiğimiz kitap bazı tanıtım yazılarından anlaşıldığına göre basında büyük övgü ile karşılanmıştır. *Spectator* dergisinde şöyle deniliyor:

"Çok derinlemesine yapılmış, aynı zamanda zarif bu araştırma, pek çok şaşırtıcı kaynağa dayanılarak ve sürükleyici, nükteli bir üslûp ile yazılmıştır."

London Review of Books ise "Sadece bir 'gezgin'in hikâyesi değil biraz da 'polis romanı' nitelemesini yapmaktadır."

Çin'de hem de Kubilay Han'ın sarayında 17 yıl yaşamış olduğunu yazdığı hâlde, Çin'in yabancıları hayretlere düşüren özelliklerinden birçoğundan tek kelime söz etmeyen, Çince hiç bilmediği, Çin şehir adlarını vb. Farsça ve Arapçadaki şekilleriyle yazmasından anlaşılan, Çin'de sözde valilik yaptığı hâlde, en küçük, önemsiz şahsiyetler hakkında bile bilgi verilen Çin kayıtlarında, ismine rastlanmayan bu esrarengiz seyyahın peşine düşerek gerçekten bir polis hafiyesi zekâsı, titizliği ile çalışan Wood, sonuçta katili değilse de dünyayı yüzyıllardır aldatan bu büyük "atıcı"yı yakalayıp bize teslim etmiştir. Bu nedenle Wood'un eseri hararetle tavsiyeye değer, merakla okunacak ilmî bir araştırmadır.

Marco Polo'nun Yazdıkları Hakkında Bazı Eski Şüpheler

Marco Polo'nun Seyahatnamesi diye bilinen eserin, Pisalı Rustichello tarafından kaleme alındığı bilinmektedir. Bu zatın daha evvel, şövalyelerin maceralarını anlatan iki roman yazdığı bilinmektedir. Fakat bugüne kadar ne Polo'nun, varsa seyahat notları ne de Rustichello'nun kaleme aldığı yazma ele geçmiştir. Fakat eserin gerçek mahiyetini, Rustichello'nun eseri Fransızcaya çevirirken, bir yerde "Bay Polo bu rivayeti birçok

adamdan duymuştur" demesinden anlıyoruz; sadece bu cümle bile bize çok şey söylüyor. Polo'nun çeşitli kaynaklardan topladığı bilgileri ve duyduğu rivayetleri kendisi yaşamış ve görmüş gibi anlattığı açıkça anlaşılmaktadır. Çok daha önemli ve haklı şüpheler, beklendiği gibi bazı bilgili ve uyanık zekâlı ilim adamlarından gelmiştir.

Dünyaca ünlü Fransız Sinolog ve Türkologu Paul Pelliot, dil konusunda yaptığı yoğun çalışmalar sırasında Polo'nun anlattıklarının doğruluğundan ve bilgi edindiği kaynakların güvenli oluşundan şüphe etmiş, bir türlü çözümleyemediği bu bilmece karşısında (anlaşıldığına göre 17 yıl Çin'de kalmış birinin bu yanlışları yapmaması gerektiğini düşünmüş olmalı) büyük bir iyi niyetle sadece "yanılmış" diye mazur görmüş gibidir.

Yurdumuzda yıllarca kalıp Çin kaynaklarından faydalanarak Türk tarihi hakkında pek çok bilgiyi bize sunmuş sosyolog-tarihçi Prof. Wolfram Eberhard, Pelliot'nun ölümü üzerine D.T.C. Fak. Dergisi c. IV (1946) yazdığı nekrologda (Nekroloji) onun, Polo'nun kitabının büyük bir şerhini yayımlamak üzere olduğunu haber vermektedir. Bu eserin yayımlanmadığını sanıyoruz. Çünkü Wood'un eserinde de zikredilmemiştir. Belki bu büyük şerhte aydınlatıcı pek çok şey bulabilecektik.

Alman Sinologu Prof. Herbert Franke, Polo'nun eserinin muhtevasını iyice incelemesi sonucunda onun gerçek bir seyahatname olduğundan iyice şüpheye düşmüştür. Çünkü eserde Çin'e mahsus çok önemli hususların ele alınmamış olması dikkatini çekmiştir (*Relations Under the Mongol Empire in Sino-Western Journal of the Royal Asiatic Society* – Hong Kong Branch, 1966, 49–72).

Buna karşın diğer bir Alman Sinologu Wolfgang Franke'nin Marco Polo'ya iyice inanmakta olduğu anlaşılıyor (bkz. *China und das Abendland*, Göttingen, 1962, s.12–14).

Aşağıda, bu iki bilginden hangisinin haklı olduğu kesinlikle meydana çıkacaktır.

Marco Polo'nun Hayatı ve Şahsiyeti

Marco Polo, Venedikli bir tüccar ailesi içinde 1254 yılında doğmuş ve aynı şehirde 1324 tarihinde ölmüştür. Hayatı hakkında fazla bir şey bilinmemekle birlikte yine de bazı bilgiler edinilebilmiştir.

Marco Polo'nun babası Niccola'nın iki kardeşi vardı. Niccola, kardeşi Maffeo ile doğuya ilk seyahatlerini birlikte yapmıştı. Bu ticarî seyahat Sudak'a kadardı. O zamanlar Kırım'ın tanınmış bir liman şehri olan Sudak, Asya'nın birçok malının Avrupa'ya ihraç edildiği bir limandı. Polo kardeşler, oraya bazı Avrupa mallarını götürüyorlar ve yüksek fiyatlarla Asya'ya mahsus mallarla değiştiriyorlardı. Marco, babası Niccola ile amcası Maffeo'nun yaptığı ikinci sefere katılmıştı. O zaman henüz 17 yaşında idi. Bu ikinci seferin amacı ticarî olduğu kadar, ilk seyahatlerinde Moğol Hanının Papa'ya sunulmak üzere kendilerine teslim edilmiş olan mektuba verilen cevapla ilgili görünmektedir.

Marco Polo'nun evli ve üç kız babası olduğunu ve hatta bunların isimlerini biliyoruz: Fantina, Bellela ve Moreta.

Yüzyıllarca merakla ve tatlı tatlı okunan bir seyahatnamenin sahibinin, (Marco Polo'nun) eseri açısından bakıldığında, çok büyük önem taşıyan bazı karakter özellikleri olduğu biliniyor. Bunları burada kısaca aktarmanın, gerçeklerin ortaya çıkarılmasında yararlı olacağını sanıyoruz.

Hemen daha başta belirtelim ki Marco Polo bizim halkın "Palavracı", "Atıcı", "Usturacı" dediği cinsten biri imiş. Onun bu yönü hakkında epeyce şeyler yazılmıştır. Onun bu karakter özelliğini, eserini çevirmiş ve hayatını incelemiş iki yazardan yararlanarak vurgulamak istiyoruz:

Meşhur Fransız coğrafyacı Paul Vidal de la Blache'ın 1932'de İstanbul'da Emiroğlu Ziya tarafından *Marco Polo'nun Seyahati-Avrupa ile Asya'nın Münasebatı* başlığı ile çevrilmiş olan

kitabında, o zamanın, bugün biraz eskimiş, kelimeleriyle şöyle deniliyor (s.6/7):

"Memleketin gençleri Marco Polo'yu son derece kibar ve misafirperver buluyorlardı. Kendisine edilen bütün suallere o nazikâne cevap verirdi. Polo, hikâye söylemeyi sever bir zat olduğundan, gördüğü harikaları anlatması için kendisine teşvikatta bulunurlardı.

Hikâyelerinde daima bir kelime tekerrür eylerdi. Şöyle ki servetten bahsederken hâmisi olan Çin'in Moğol hükümdarı Kubilay Han'ın milyonları teşkil eden varidatını söylerdi; vilâyetlerinin milyonlarla gelirlerini anlatırdı. İmparatorluğun müteaddit beldelerinde milyonlarla nüfusunu sayardı. Öyle bir hâle gelmişti ki her bahiste onun, milyon rakamını zikredeceği herkesçe malûm olmuştu. Bundan dolayı Venedik nekregûlarından (gülünç fıkralar anlatan) biri Marco Polo'ya 'Mösyö Milyon' lâkabını vermişti. Bu lâkap memleketin her tarafına sür'atle dağıldı. Devlet kayıtlarına bile böyle geçti. İki asır sonra oturduğu haneyi 'Mösyö Milyon'un Hanesi' diye gösterirlerdi."

Aynı konuda daha ilgi çekici bir bilgiyi Polo'nun eserini Almancaya çeviren Hans Eckart Rübesamen'in giriş yazısında buluyoruz:

"Venedik'in parlak karnavallarındaki maskeli merasim geçişlerinde, müthiş yalanlar söyleyen bir deli-figürü de vardı. Buna 'Messer Miglione' (Bay Milyon) deniyordu. Bu figür, 1254–1324 yılları arasında yaşamış olan Marco Polo'yu temsil ediyordu" diye konuya tam bir açıklık getiriyor. Hatta vaktiyle dostları ona kitabından uydurulmuş kısımları atmasını tavsiye ettiklerinde, o kendisinin hiçbir şeyi abartmadığını, yaşadıklarının yarısını bile anlatmadığını söylermiş. Rübesamen ise, onun kendi gördüklerini yazarken üslûbunun daha canlı, çekici olduğunu safiyâne belirtir.

Acaba Marco Polo'nun, görmediği ve yaşamadığı şeyleri başından geçmiş gibi anlatması sadece onun karakter yapısın-

dan mı doğmuştu? İlgi çekici kitabı evvelâ kendisinin yazmadığı biliniyor. O sadece anlatmıştır; üstelik anlattıklarının kitaptaki gibi olduğu da belli değildir. Eseri ilk kaleme alanın onu nasıl yazdığı ayrı bir problemdir. Nihayet bugüne kadar 150 farklı baskısı (çeviri, vb.) olan bir kitabın hazırlayanlar tarafından değiştirilmiş, kısaltılmış veya eklerle genişletilmiş olduğu bilinen hususlardır.

Elde bulunan en eski nüshalardan Toledo'daki yazma ile Paris Bibliothek National'deki yazma arasında evvelâ hacim bakımından büyük fark vardır.

"Seyahatname"nin orijinal metni elimizde olmadığından, hangi konularda ne gibi değişiklikler, eklemeler, çıkarmalar yapıldığını tespite imkân yoktur. Kısaca gerçek dışılık unsurunun ne derece başkalarına ait olduğu bilinemez.

Şimdi vurgulamak istediğimiz diğer konu şudur: Acaba Marco Polo'nun anlattıklarını kaleme alan Rustichello ve onu kısmen de olsa değiştirenler neden "Seyahatname"yi Marco Polo'nun ağzından ve kendi gördükleri ve yaşadıklarını anlatıyormuş şeklinde yazmayı tercih etmişlerdir? Bunun nedeni gayet açıktır. İnsanlar kendileri için ilgi çekici bir memlekete dair bilgileri, bizzat o memleketi görmüş, oraları gezmiş birinin ağzından dinlemeyi daha inandırıcı ve çekici bulurlar. Bu yüzden, değil seyahat kitapları, birçok roman bile, 'yazar'ın ağzından anlatılmıştır. Aynı metodun, seyahat kitaplarında kullanılması gayet tabiîdir. "Gerçek seyahat anıları" esasen böyle yazılır. Fakat seyyah kendi görmediği yerleri de kendi görmüş gibi, ballandıra ballandıra anlatmış da olabilir. Bizim dünyaca tanınmış seyyahımız Evliya Çelebi de aynı şeyi yapmıştır. Tanınmış oryantalist Franz Taeschner, Çelebi'mizi bütün meşhur Arap seyyahlarından üstün bulur. Hâlbuki kendi gitmediği yerleri, o sevimli üslûbu ile bize anlatırken, okuduklarımızın gerçekten onun tarafından görülüp görülmediği çoğunlukla aklımıza bile gelmez.

Galiba bu nedenledir ki Marco Polo'nun Çin'e gerçekten gidip gitmediği meselesini ayrıntılı olarak ele alan bir araştırıcıya ancak "dün" denilecek bir tarihte kavuşmuş bulunuyoruz.

Marco Polo'nun Eseri Nasıl Yazıldı?

On yedi yıl süren seyahatinden Venedik'e dönen Marco Polo, o dönemlerde İtalyan şehir-devletleri arasında sık sık çıkan muharebelerden birinde Cenovalılarca tutsak edilip, hapishaneye atılır. Orada Pisalı Rusticiano (Rustichello) isimli biriyle dost olur. Bu zat, daha önce şövalyelerin hayat ve kahramanlık hikâyelerini anlatan iki macera romanı yazmıştır. İki macera sever bir araya gelip bol bol boş zaman da bulunca Polo'nun uzun uzun anlattığı meraklı hikâyelerini dinleyen romancının, usta üslûbu ile bunları kaleme alması sonucu, Avrupalıların yüzyıllarca elinden düşmeyen bir "Seyahatname" ortaya çıkar. Başlangıçta o kadar büyük olmadığı anlaşılan ilgi özellikle Moğolların sür'atle Batıya doğru yayılmaları, kamuoyunda uyanan büyük korku ve merak nedeniyle olsa gerektir ki *Marco Polo'nun Seyahatnamesi*'nin bugüne kadar tam 150 baskısı çıkmıştır. 1932'de Türkçeye de çevrilir.

Evvelce de belirttiğimiz gibi "Seyahatname"nin orijinal "yazması" ele geçirilememiştir. Esasen Polo'nun elinden çıkmış bir "Seyahatname" yoktur. Rustichello'nun, onun anlatışına göre yazdığı "yazma nüsha" da ortada yoktur. Eğer var idiyse Polo'nun seyahat esnasında veya sonradan yazdığı notlar da bulunamamıştır.

Rustichello gibi, başkasının imzası ile maddî veya manevî bir kazanç için eser yazanlara İngilizcede "Ghostwriter" (Hayalet Yazar) denilir. Çünkü eserin üstünde yazar olarak, onun ismi değil, lehine kitabın yazıldığı kimsenin ismi vardır. Amerika Birleşik Devletleri'nde yaygın olan, bizde ise nadiren, kitap yazacak, anılarını bizzat anlatacak hâli olmayan büyük ticaret adamları, sinema artistleri gibi kimseler, para ile yazdırdıkları kitaplara kendi imzalarını koyarlar. Asıl yazar hayalet olup

ortada görünmez. Bu açıdan Marco Polo'nun "Ghostwriter"ı adı ortaya çıkmış olan Rustichello'dur. Fakat, çoğu okur onun adını bilmez.

Marco Polo'nun Çin'i Görmediğinin Kanıtları

Marco Polo Çin'e Gitti mi? isimli kitabın yazarı bunu 248 sahifelik eserde uzun uzun incelemiştir. Biz burada Almanca çevirinin başlığındaki "Marco Polo Çin'e Gitmedi" ifadesini daha uygun görüyoruz. Çünkü yazar Frances Wood'un yaptığı çalışma, onun gitmediğini ispat etmektir. Bunu da pek çok kanıtla başarmıştır. Wood'un en çok dikkatini çeken husus şu olmuştur: Bir yabancı, bugün bile esrarengiz bir ülke olarak görünen, kendine çok acayip gelen âdetleri, gelenekleri ve eserleri bulunan, Çin gibi bir ülkeye dair anılarını anlatırken önce bunlardan başlar. Çünkü bunlar herkesi en çok ilgilendiren şeylerdir. *Seyahatname*'de Wood'un en çok dikkatini çeken husus ise dediğimiz gibi, ilgi çekici, hayret uyandırıcı şeylerden birçoklarının bir kelime ile olsun, bahis konusu edilmemiş olmasıdır. Bunların bir kısmını aşağıya alıyoruz:

1-) Marco Polo, Çin Seddi'nden hiç söz etmez. Onun zamanında seddin bazı kısımlarının çökmüş olmasını, birtakım yazarların mazeret gibi göstermelerini inandırıcı bulmak mümkün müdür?

2-) Gutenberg'in Almanya'da baskı tekniğini buluşundan evvel Çin'de blok-baskı usulü kullanılmaya başlamıştı. Polo bundan da hiç söz etmez. Hâlbuki o sıralarda Çin şehirlerindeki kitapçılarda ucuza basılmış popüler el kitaplarının bol miktarda mevcut olduğu biliniyor.

3-) Polo, bir Batılı için o kadar ilgi çekici olan Çin harflerinden daha doğrusu yazısından da hiç söz açmaz. Hâlbuki Çin'e kadar gitmeyip Polo'dan önce Çin değil Moğolistan'da dolaşan Wilhelm Von Rubruk bile, Çin yazısından bahsetmektedir. Bilindiği gibi Çin yazı sistemi, bizler için büyük bir özel-

lik taşımaktadır. Basit söylersek, Çinli, harf yerine kırk bin kadar kelime kullanır, her birini, hiyerogliflerdeki gibi, bir şekille gösterir.

4-) Çay, Çinliler için bugün de en önemli içecek olup, o zamanlarda da şehirlerde pek çok çayhane bulunuyordu. Çayın cinsleri, hazırlanması, ikram usulleri Çin için olağanüstü önemli bir konu idi. Çaydan söz açmaması Polo'nun unutmuş olabileceği şeklinde açıklanamaz.

5-) Galiba komünist yönetim tarafından yasaklanan, Çin'in en garip âdetlerinden biri de kız çocuklarının ayaklarının ön kısmını alta doğru kıvırıp sıkı sargılarla uzun süre tutmak suretiyle sözde güzel, minik ayaklara sahip, narin yapılı müstakbel eşler hazırlamalarıdır. Sosyologlar bu âdetin asıl nedeninin güzellik amacına yönelik olmayıp, kadınların evlerinden uzaklaşamamaları veya kaçamamaları için erkek-egemen toplumca uygulanan sosyal amaçlı bir baskı olduğunu ileri sürmektedir. Yalnız bu âdetin tarlada, bahçede çalışması zorunlu köylüler arasında uygulanmadığı, kibar şehirli ailelere mahsus olduğu biliniyor. Bir Avrupalının bu garip âdeti 17 sene içinde görmemiş olması akla gelebilir mi? Görenin ise unutması mümkün müdür?

6-) Marco Polo'nun, "Xiang Yang" şehrinin beş yıl süren kuşatması süresinde, başarı sağlamak için bizzat "mancınık" imal etmeyi teklif ettiği ve bunu gerçekleştirerek, şehrin fethini sağladığı kuyruklu bir yalandır. Güya bu şehrin valiliğine tayin edilmesi de 'atıcılık sanatı'nın şaheserlerinden biridir. Çünkü evvelâ Polo'nun Çin'e gittiğini söylediği tarihlerde adı geçen şehir çoktan alınmıştı, Polo'nun mancınığına ihtiyaç kalmamıştı. Üstelik mancınığı Çin'e İranlı ustaların öğrettiği bilinmektedir. Başka bir husus da şudur: Çin Devleti'nin kayıtları, arşivleri o kadar ayrıntılı olarak tutulmuştur ki değil vali, kâtiplerin bile ismini bulmak mümkünken, bizim sözde valimizden bir ize rastlanmamaktadır.

7-) Çin'de çok uzun bir süre oturan Polo'nun Çinceyi bilmesi gerekirdi. Hâlbuki onun, Çin şehirlerinin ve bazı coğrafî isimlerin Farsça ve Arapçadaki şekillerini kullanmış olması da dikkat çekicidir. Polo'nun bu konuda anlattıklarının aynısına Reşidüddin ile İbn Battuta'nın eserlerinde de rastlanması gerçekten bir tesadüf müdür? Bunun anlamı, bu bilgilerin aynı Fars kaynaklarından alındığıdır.

8-) Wood, Polo'nun eserinin çeşitli versiyonlarının önemli farklılıklar göstermelerine işaret ederek, eserin çeşitli kaynaklardan yararlanılarak tamamlandığına değinmektedir.

9-) Hasan Sabbah konusunda da, Polo'nun kendi gördüğü şeyleri değil, oradan buradan duyduklarını, rivayetleri, üstelik olayların tarihlerini karıştırarak, her zamanki havası içinde, cilalayarak anlatmıştır.

Son zamanlarda *Hasan Sabbah Gerçeği* başlıklı ilgi çekici bir kitap yayımlayan Faik Bulut, önce seyahatnamenin içeriği hakkındaki şüphe çekici yöne genel olarak değindikten sonra, kısaca şunları yazmaktadır:

"Polo'nun anılarında, Nizarîler (H.Sabbah ve Hareketi) hakkında dile getirilen şeylerin, kendi seyahatini önceleyen Haçlı Seferleri sırasında komutan, tarihçi, gezgin ve misyonerlerin yarattıkları önyargı, rivayet, söylenti, karalama ve hurafelerin derin izlerini taşıdığı görülecektir. Polo, H. Sabbah'ın mekân tuttuğu o namlı Alamut Kalesi'ne ilişkin hikâyelerini derlediğinde, hiçbir canlı gözlem ve izlenime dayanmıyordu. Dayanması da imkânsızdı. Zira onun Horasan ve Kirman eyaletlerinden geçtiği 1273 yılında Alamut Kalesi'nin ve devletinin yerinde yeller esiyordu. Çünkü Hülâgû'nun (Moğolların) 1256'da kaleyi yerle bir etmesi ve Batınîleri çil yavrusu gibi dağıtmasından tam 17 yıl geçmişti."

"Üstelik Polo'nun güzergâhının Alamut yakınlarından geçmiş olmasının da imkânsız olduğuna, eseri İngilizceye çeviren Sir Henry Yule, dikkatleri çekmiştir. Ona göre, Polo'nun güzergâhı anılan mekândan hayli uzaktan geçmekte idi (bkz. Faik

Bulut, *Eşitlikçi Dervişan Cumluriyetleri ve Hasan Sabbah Gerçeği*, Berfin Yayınları, İstanbul, 2000, s. 56–62)."

Marco Polo'nun eserinde hiç görmediği ve gitmediği yerler arasında Rusya, Japonya, Çin Hindi vb. bazı memleketlerin yer aldığı kesinlikle kabul edilmektedir. Çünkü onun, sözde takip ettiği yollardan geçip gitmesinin imkânsız olduğu uzmanlarca tespit edilmiştir. Bu hayalî güzergâh, zikzaklar çizmekte, geriye dönmeleri ve geçit vermeyen (bugün bile) alanları içermektedir. Hatta meraklı bir araştırıcı onun çizdiği rotayı takip ederek, söylediklerinin doğru olup olmadığını kontrol için yollara düşmüş, fakat (bugünkü teknik imkânlara rağmen) teşebbüsü fiyasko ile sonuçlanmıştır. Marco Polo sözde Çin'den ayrılmak için Kubilay'dan defalarca izin istemiş, fakat bu ricalar reddedilmişti. Sonunda, Kubilay'ın prenseslerinden birinin İran'daki Argun Han'a gelin olarak gönderilmesi için düzenlenen heyete katılmasına izin verilmiş ve kafile deniz yoluyla İran'a hareket edip, büyük maceralardan sonra hedeflerine vardıklarında Argun Han'ın öldüğünü öğrenmişlerdir. Daha sonra da Marco Polo Venedik'e dönebilmiştir. Böylece bir yılan hikâyesi de sona ermiştir.

Sonuç olarak Marco Polo'nun anlatıp, Rustichello'nun yazdığı, sonra da yüzyıllar içinde değişik şekillere sokularak 150 farklı baskısı yapılmış bir eserin, daha dün denilecek bir tarihte İngiliz Sinolog tarafından iler tutar tarafının olmadığının inandırıcı şekilde meydana çıkarıldığı görülüyor.

Polo'nun kitabını bir roman gibi zevkle okuyanlar için büyük bir mesele yoktur. Fakat Wood'a gelinceye kadar bu işin yapılmamış olması ilim dünyası için şaşırtıcı bir durumdur. Bugüne kadar bu eserden yararlanarak, nice ahkâm kesmiş coğrafyacı ve tarihçilerin hâline gülmeli mi, acımalı mı? Buna okuyucuların karar vermesi ve Frances Wood'un eserinin Türkçeye de en yakın zamanda çevrilmesi dileğimle yazımı noktalıyorum.

Almanların Marco Polo'su Schiltberger (1380-1440) ve Eseri

Niğbolu Muharebesi'nde tutsak edildikten sonra altı yıl Yıldırım Bayezid emrinde kalan ve 1402 Ankara Savaşı'nda onunla birlikte Timur'a tutsak olup Orta Asya'ya götürülen, Timur ve halefleri ile Kırım Hanı nezdinde yirmi altı yıl daha kaldıktan sonra Almanya'ya kaçabilen -yazdığı eser o dönemde âdeta kapışılan- Bavyeralı soylunun maceraları.

Tanınmış Osmanlı Tarihi yazarı J. Hammer'in "Almanların Marco Polo'su" dediği, *Türklerin Tarihi* isimli Amerika ve Almanya'da yayımlanmış popüler bir eserin müellifi Richard Peters'in "Büyük Bir Türkolog" ve "Türkolojinin temellerini atanlardan biri" olarak nitelendirdiği Schiltberger kimdir?

Almanya'da, Bavyera Devletinin başkenti Münih ile Freising arasında bir köyde, soylu bir ailenin çocuğu olarak 1380 ve 1381 yılında doğan Hans Johann(es) Schiltberger, 1394 yılında Macar Kralı Sigismund (ki sonradan Roma-Cermen İmparatorluğu'nun başına da geçmiştir) tarafından yönetilen orduya katılmıştır. Bilindiği gibi Sigismund, Balkanlardan bir sel gibi Avrupa içlerine doğru ilerleyen Türkleri durdurmak amacıyla bir Haçlılar ordusu toplamış ve muhtelif Avrupa devletlerinin ve beyliklerinin gönderdiği yardımcı kuvvetlerden oluşan 130.000 kişilik bir orduyla Türkler üzerine yürümeye başlamıştı. İşte bu kuvvetlere katılan Bavyera birliklerinin içinde Schiltberger de bulunuyordu. 25 Eylül 1396 Niğbolu'da bu or-

du ile yapılan meydan savaşı, Türklerin büyük bir zaferi ile sonuçlandı. Zamanın kronikçilerine inanmak gerekirse, Türkler 60.000 şehit vermişlerdi. Mağrur Bayezid, şehitlerle dolu savaş alanını büyük bir acı içinde dolaşırken, kendini tutamayarak ağlamış ve şehitlerin intikamını alacağına ant içmişti. Bu nedenle, rivayete göre sayıları on binleri bulan tutsağın, sultanın huzurunda kafaları uçurulmaya başlandı. Tutsaklar, birkaç tanesi birlikte bağlanmış olarak getiriliyorlardı. Bu arada, iki tutsakla birlikte çocuk yaşta biri de sultanın önüne getirildi. Diğer ikisinin işi bitirildikten sonra sıra üçüncüye geldiğinde, tutsağın çok genç olması, sultanın yanında duran şehzadenin dikkatini çekti, çocuğa acıdı. Oğlunun dileği üzerine sultan tutsağı affettiği gibi, 20 yaşından küçük olanların öldürülmesini menetti. Kendi ifadesine göre, canını kurtaran Schiltberger, o zaman henüz on altı yaşında bulunuyordu. Hayatı, gençliğine bağışlanmış oldu. Diğer birçok tutsakla birlikte Gelibolu üzerinden başkent Bursa'ya gönderildi.

Yıldırım Bayezid, tutsaklardan bir kısmını zaferinin bir nişanesi ve şeref armağanı olarak gerekli gördüğü hükümdarlara gönderiyordu. Schiltberger, Mısır'da Sultan Berkuk'a gidecek olanlar arasındaydı. Fakat ayaklarındaki yaralar nedeniyle, gönderilmesinden vazgeçildi ve böylece Ankara Savaşı'na kadar 6 yıl kadar Yıldırım'ın emrinde kaldı. Kendi anlattıklarına göre, sultan bir yere giderken, âdet olduğu üzere, önünde yürüyen yaya askerler arasına onu da kattılar. Schiltberger bu işi altı yıl yaptıktan sonra, bir ata sahip olmasına ve ata binmesine izin çıktı.

Yıldırım Bayezid'in Ankara Savaşı'ndaki talihsiz yenilgisi üzerine Timur'un tutsakları arasına girmekle, genç Bavyeralı asker için, altı yıllık Türkiye ikametinden sonra, 26 yıl kadar daha süren yeni bir Asya macerası başlamış oldu. Timur'un ölümünde (1405), dördüncü oğlu Şahruh'un payına düşen köle, sonradan diğer bir oğlu Miranşah'ın mülkiyetine geçti. 1408 yılında Miranşah'ın Karakoyunlu Kara Yusuf'la yaptığı savaşta

maktûl düşmesi üzerine, Schiltberger, bir kere daha sahip değiştirerek, Miranşah'ın ikinci oğlu Ebubekir'in köleleri safına katıldı.

Ebubekir'in sarayında o sırada Çekre adında, ülkesinin tahtı üzerinde hak iddia eden Altınordulu bir prens veya gerçek bir han yaşıyordu. O dönemde hanları istediği gibi tahta çıkarıp indiren çok kudretli bir kabile reisi olan Edegu, Çekre'ye gelip tahta oturması için haber salmıştı. Çekre ülkesine dönerken, Ebubekir, onun maiyetine 600 atlı kattı. Bunlar arasında Schiltberger de bulunuyordu. Bu sırada Edegu, Sibirya üzerine sefere çıkmıştı. Çekre de bu sefere katıldı ve böylece Schiltberger, Sibirya'yı da görmüş oldu. R. Peters'in dediğine bakılırsa, Avrupa'ya "Sibirya" adını ilk getiren kişi Schiltberger olmuştur.

Tutsak olarak bulunduğu son ülke olan Kırım'dan bir yolunu bularak arkadaşlarıyla birlikte kaçan Schiltberger, Kafkasya, Batum, İstanbul yoluyla Tuna üzerinden ülkesine döner. Bir süre sonra "Anılar"ını yazar.

Hâlen bu anıların dört ayrı "yazma"sı bilinmektedir: Nürnberg, Donaueschingen, Heidelberg ve St. Gallen (İsviçre) nüshaları. Schiltberger'in yazdıkları büyük ilgi uyandırmış olacak ki, Johannes Gutenberg'in Mainz şehrinde ilk matbaayı açmasından (1450) kısa bir süre sonra, matbu nüshaların birbiri ardınca yayımlandığını görüyoruz. İlk baskı R. Peters'e göre 1460'da Augsburg'ta, Ernst Diez'e ve Brockhaus'a bakılırsa 1473'te Ulm şehrinde yapılmış ve daha ilk basıldığı yıl birkaç kez yeniden yayımlanmış, sonra 1476, 1477, 1478, 1549 (iki kez), 1553, 1554, 1560 ve 1565'te basılmıştır. Daha sonra 19. yüzyılda 1859'da, Prof. Karl Friedrich Neumann ve 1885'te Valentin Langmantel tarafından, açıklamalarla yayımlanmıştır. Bütün bu basımlar o devrin Almancası ile yani orijinal diliyle yapılmıştı. 1944 yılında Rose Graessel, son olarak da Ulrich Schlemmer, eseri bugünkü Almancaya çevirmişlerdir.

Marco Polo'nun büyük eseri ancak 19. yüzyılda ilgi toplayıp basılmaya başlamasına rağmen, Schiltberger'in anılarının daha yazıldıklarını takiben hemen büyük ilgi uyandırmasının, Almanya'da ve Avrupa'da büyük heyecan uyandıran "Türkenge fahr" (Türk tehlikesi)ın günün sorunu olması ve herkesin bu tehlikeyi yaratan insanları yakından tanımak, merakını gidermek istemesinden doğmuştur, diyebiliriz.

Bu kadar büyük ilgiyle karşılanan kitap nasıl bir eserdi? Schiltberger'in eseri pek büyük bir kitap değildir. Meselâ son Ulrich Schlemmer basımı gayet gevşek ve rahat bir düzen içinde 254 sahife tuttuğu hâlde, Prof. Neumann'ın gotik harfli gayet sık ve küçük puntolu kitabında metin kısmı, 51–161. sayfalar arasındadır. Demek ki, 150–200 sayfalık bir hacimdedir. Adı geçen yeni basımlarda, kitap bir veya birkaç sayfalık 67 bölümden oluşmaktadır. Bir fikir vermek üzere bu bölümlerin bazılarının başlıklarını aşağıya alıyorum:

1. Bölüm: Kral Sigismund'un Türklerle Yaptığı Meydan Savaşı.

2. Bölüm: "Türk Kralı"nın Tutsaklara Karşı Tutumu.

4. Bölüm: Bayezid'in Eniştesiyle Savaşıp Onu Öldürtmesi (Karaman'ın Fethi).

7. Bölüm: Bayezid'in Samsun Şehrini Fethi.

8. Bölüm: Yılanlar ve Engerekler.

9. Bölüm: Müslümanların Sürüleriyle Kış Yaz Otlaklarda Kalması.

12. Bölüm: Timur'un Türk Topraklarına Girip Sivas'ı Fethi.

18. Bölüm: Timur'un Yedi bin Çocuğu Öldürtmesi.

29. Bölüm: Ziyaret Ettiğim Tuna ile Deniz Arasındaki Memleketler.

30. Bölüm: Atmaca Kalesi.

33. Bölüm: İpek (Böceği) Yetiştiren Ülke İran ve Diğer Krallıklar.

35. Bölüm: Büyük Tataristan.

42. Bölüm: Hindistan'da Biber Nasıl Yetişir?

50. Bölüm: Muhammed Şarabı Müslümanlara Neden Yasakladı?

57. Bölüm: İstanbul.

59. Bölüm: Rumlarla Ermenilerin Düşman Olmalarının Nedeni.

Ayrıntılara girmeden önce şunu söyleyelim ki, Batılı bilginler, Schiltberger'in eserine güvenle bakmakta ve onun yazdıklarının doğruluğunu kanıtlayan bazı ipuçları vermektedirler. Fakat bu güven bazen abartılı da olmaktadır. Meselâ Neumann, Schiltberger'in yazdıkları sayesinde, daha doğrusu bu konuda bir şey yazmaması nedeniyle, Timur'un Yıldırım'ı kafese (veya kafes benzeri bir tahtırevana) kapatmak suretiyle hapsetmesinin bir masal olduğunun anlaşıldığını ileri sürer. Hâlbuki büyük tarihçimiz Köprülü, *Belleten* (2. ve 27. sayılar)'de yazdığı iki nefis araştırma ile Yıldırım'ın hem kafese kapatıldığını hem de intihar ettiğini ortaya koymuştur. Neumann gibi, Schiltberger söylemiyor diye Yıldırım'ın kafese konulmasının doğru olmadığını sananlara şu sorulabilir: "Schiltberger, Timur'un İzmir'i zaptettiğini de yazmaz, öyleyse bu olayı da mı inkâr edeceğiz?" Yalnız insaflı olmak için ilâve edelim ki, Prof. Neumann, her söylenene inanan bir bilim adamı değildir. Nitekim "Schiltberger'in eserinde bugünkü gibi bilimsel kesinlik veya titiz bir gerçekçilik aramamalıdır. O dönemde yaygın olduğu şekilde gerçekle masal veya efsane, söylentiler yan yana ve kucak kucağadır" diyen odur. "Yılanlar ve Engerekler" bahsinde, Samsun önlerinde deniz yılanları ile ormanlardan gelen engereklerin savaşı anlatılır ve bu sahiden olmuş gibi ballandırılarak nakledilir. Bu olay zayıf bir ihtimalle (leyleklerin kartallarla savaşı kabilinden) vuku bulmuş olsa bile, Atmaca Kalesi bahsinde anlattıkları tamamen masaldan ibarettir. O hâlde her tarihî eser karşısında olduğu gibi dikkatli bulunmak gerekir. Schiltberger, Doğudan zamanında tuttuğu

birtakım notlarla gelmemiştir. Tutsak hayatının şartları belki de bunu imkânsız kılıyordu. Bu nedenle, yani hafızasına dayandığı için birtakım büyükçe hatalarına rastlanır. Mesela tutsak edildiği tarihten Timur'a geçişine kadar 12 yıl geçtiğini söyler. Hâlbuki açık seçik ortadadır ki, Niğbolu Savaşı ile Ankara Savaşı arasında altı yıl kadar bir süre geçmiştir. Kendisi görmeyip başkalarından duyduğunu, bir zaman sonra, birçok insanda olduğu gibi, gördüğünü sandığı da oluyor. Biz lâfı uzatmamak için eserin Türk tarihi için önemli olan yönlerine gelelim.

Diğer bazı tarihçilerin, hatta biraz da abartmalı takdirlerine rağmen, bizim bildiğimiz kadarıyla, Babinger, Schiltberger'in bize Osmanlılar hakkında fazla bir şey söylemediğini belirten yegâne tarihçidir. Bu hüküm bizce de yerinde ise de, eserin Türk tarihi yönünden önemini büsbütün kaldırmaz. Kullanmasını bilenler için Schiltberger'den öğrenilecek çok şey vardır. Örneğin onun, sadece devrin Bursa'sı hakkında verdiği kısa bilgi dahi çok önemlidir. İyi bir tarihçinin böyle birkaç cümlelik bilgiyi bile nasıl ustaca kullanabileceğini bize Halil İnalcık göstermiştir. Bursa ticareti üzerine (*Belleten* 93), yaptığı bir araştırmada, Bursa ipeklilerinin nefasetini ve ipeğin dış ülkelere ihraç edildiğini aynen Schiltberger'den alarak kanıtlıyor: "Şam'da, Kefe'de ve Türkiye'de Müslümanların payitahtı olan Wursa (Bursa)'da ipekten güzel kumaşlar yapılır. İpek, Venedik ve Lickka (Lucca)'ya götürülür ve oralarda güzel kadife yapılır." (J. Schiltberger, *Travels and Bordage*, Telfer Neşri, Londra, 1879, s.34). Bursa'da o zaman 200.000 (iki yüz bin) hane (Hause-ev) bulunduğunu yazması biraz mübalağalı görülse de, şehrin ne muazzam olduğunu gösterir ve Müslüman, Hristiyan, Musevi gibi her dinden insana "bakan" 8 (sekiz) hastanesinin bulunduğundan söz etmesi de sosyal tarihimiz yönünden son derece önemlidir. Yine bu açıdan, göçebe hayatın Anadolu Türkmen kabileleri arasında hâlâ (15. yüzyıl) esas olduğu, Karakoyunlu Beyi Kara Yusuf'un hikâyesi anlatılırken, ortaya çıkmaktadır.

Tarihimizle ilgili büyük şahsiyetlerden bazıları hakkında verdiği bilgiler, onların karakteristik yönlerini belirgin hâle getirmektedir. Yıldırım'ın hiddet ve şiddeti, Timur'un acımasızlığı anlatılan olaylardan meydana çıkmakta; Karaman Beyine Yıldırım'ın, "Neden bana tâbi olmak istemedin?" diye sorması üzerine, beyin Türkmen gururu içinde ve istifini bozmadan, "Çünkü ben de senin gibi bir beyim" diye cevap vermesi, kitabın merakla ve yararlanılarak okunması gerektiğini gösterir.

Büyük doğubilimci R. Hartmann, Kadı Burhaneddin hakkında yazılanların isabetine işaret eder.

Schiltberger, son olarak bulunduğu ve Tataristan dediği Kırım ve ötesi ülkelerden bahsederken Kefe şehri hakkında da epeyce malûmat verir. Şehrin iç içe iki surla çevrili olduğunu, asıl şehri çeviren ilk sur içinde 6.000 hane bulunduğunu ve buralarda Walchenler (Ceneviz tüccarları veya Eflâklı-Walehliler), Rumlar ve Ermenilerin oturduğunu, dış sur içinde ise 11.000 hanede Katolik, Rum, Ermeni ve Süryani kiliselerine bağlı çeşitli Hristiyanların bulunduğunu kaydeder. Ayrıca şehirde Müslüman ve Museviler ve bunlara ait mabedler bulunduğunu belirtir. Şehrin civarında da 4.000 ev daha bulunuyormuş. Anlaşılıyor ki, Kefe o zamanlar tam bir milletlerarası liman şehri imiş.

Schiltberger, biraz dolambaçlı şekilde de olsa Kuzeydoğu Karadeniz Bölgesi'nde yaşayan ve ilâhileri ve duaları tamamen "Tatarca" olan insanlardan da söz eder. Neumann, bunların "Bulgarlar" olduğunu tahmin ediyor. Schiltberger'in en eski nüshalarında, birtakım küçük farklarla kitabın en sonuna eklediği ve duyduğu gibi yazdığı Pater Noster (Babamız) duası şöyledir: "Ata bizüm ki kökte sen, alguşludur senün adun, kelsün senün hanlugun bolsun senün erkün alay yerde u-kökte, ver bizüm gündelük ötmekimizni bugün, goy bizüm yasogni, alay biz dagi goyalum bizüm yasoglomuzni, goyma bizni sunamaga, illa gurtar bizni yamandan!" Amin.

Yaklaşık 600 yıl sonra İstanbul'da, Kitab-ı Mukaddes'in Yeniahid bölümünün baş taraflarındaki duayı, Almancasından ben şöyle çevirebildim:

"Ey gökteki babamız, adın kutsansın, hâkimiyetin bize uzansın, iraden gökte olduğu gibi yerde de yürüsün. Bize günlük ekmeğimizi ver ve bizim borçlularımızı bağışlamamız gibi (sen de) bizim borçlarımızı (günahlarımızı) bağışla ve bize yolumuzu şaşırtma (bilakis) kötülüklerden kurtar!" Altı yüz yıl önceki Rus steplerinden bize uzanan ve tüylerimizi heyecanla ürperten Türkçenin çağıltısını iyice duymak için kalemi bırakıp, sadece duymak ve düşünmek istiyorum. Evet, duyalım ve düşünelim.

Seçme Kaynakça

Akpınar, Turgut: "Avrupa'nın İlk Türkologu Schiltberger", *Hayat Tarih Mecmuası*, 1974, sayı 8.

Akpınar, Turgut: Schiltberger'in Eserinin Türkçe Çevirisi (1995'te İletişim Yayınlarınca yayımlandı. 3. Baskı, 1997).

Babinger, Franz: *Die Aufzeichnungen des Genuesen Iacopo de Promontoriode Campis über den Osmanenstaat um* 1475, München, 1957.

Diez, Ernst: *So sahen sie Asien, Reiseberichte von Herodot bis Moltke*, Bd.II., Berlin-Wien-Leipzig, 1944.

Hakkı Muhlis: Fatih-Millet Kütüphanesi, Ali Emiri/Tarih No. 280–281. (Eserin dörtte biri kadarının yazma hâlinde çevirisi.) H.1338.

Neumann, Karl Friedrich: *J. Schiltberger - Reisen in Europa, Asia und Afrika von 1394, bis 1427, (Nachdruck) Amsterdam*, 1976. Peters, Richard: *Von der ailen und neuen Türkei*, Ankara, 1944.

Schlemmer, Ulrich: *Johannes Schiltberger – Als Sklave im Osmanischen Reich und bei den Tataren 1394–1427*, Stuttgart, 1983.

Viyana'da Kitapçı Çıraklığından New York'ta Dünya Sahaflarının Krallığına

Hans Peter Kraus'un Nefes Kesen Hatıraları

Üç yıl öncesine kadar Kraus ismini duymamıştım. 1991 Haziranında Münih'te uzun yıllardır kitapçım ve dostlarımdan biri olan sahaf Frau Mathes'e, kitapçılık ve sanat tacirliği (tablo vb. alım satımı işi) yapan tanınmış kimselerin hatıralarını veya biyografilerini içeren kitapları olup olmadığını, yok ise, bildiği birkaç kitap ismi verip veremeyeceğini sordum. Bana biraz düşündükten sonra; "Kraus'u okudunuz mu?" dedi. Ben böyle bir ismi ilk defa duyuyordum.

"Kim bu Kraus?" diye sorunca, azçok mürekkep yalamışlardan olduğumu bildiği için hayretle yüzüme baktı; "Kraus, Viyana'dan Amerika'ya göç etmiş ve orada dünyaca tanınmış bir sahaf hâline yükselmiş bir kişidir. Çok ilgi çekici hatıralarını büyük bir cilt hâlinde yayımlamıştır. Bu kitap şu anda bende yok, fakat Ludwig Strasse'de tanınmış sahaf Ackermann'da bulabilirsiniz" deyince, ben hemen 300–400 metre uzaklıktaki Ackermann'a koştum. Daha sorumu tam olarak bitirmemiştim ki, kitapçı nefis basılmış kocaman bir cildi önüme koydu: "*Die Saga von den kostbaren Büchern*" (SV International Schweizer Verlaghaus AG., Zürich, 1982). Kraus'un anılarının orijinali New York'ta "*A Rare Book Saga*" başlığı altında, G. P. Putnam's

Sons firmasınca 1978'de yayımlanmıştı. Benim aldığım bu kitabın Almanca çevirisi idi. Anıları, merakla okumağa başladım ve eski, değerli kitaplar dünyasında olup bitenleri öğrendikçe hayretler içinde kaldım. Kendi memleketimin bu konudaki zavallı ölçüleri üzerinde, üzüntü ile derin düşüncelere daldım.

Kitaplara karşı büyük bir sevgi duyup da, benim gibi Kraus'dan ve onun yazdığı anılardan haberi olmayanlara büyük bir iyilik olacağına inanarak bu küçük yazıyı kaleme aldım. Önce onun kısa bir biyografisine, sahaflık macerasına değinip, sonra da anılarından ilgi çekici bir bölümünü (ki bu bir manastırın papazlarıyla yapılan büyük fakat komik bir alışverişin hikâyesidir) Türkçeye çevirdim.

Viyana, Avrupa'nın en büyük kültür merkezlerinden biri ve en güzel şehirlerinden biridir. Turist olarak Avrupa'ya gidip, pek çok yeri dolaşan vatandaşlarımızdan sık sık en çok Avusturya'yı ve Viyana'yı sevdiklerini duymuşumdur. Bunda coğrafi çevrenin güzelliği kadar, o ülke insanlarının tutum ve davranışlarının da rolü olduğu şüphesizdir. Bir Alman özdeyişine göre "Şark, Viyana'da Başlar!". Almanlar, Avusturyalılar hakkında küçümseyici hükümler verirler. Çünkü onların bazı huyları kendilerine ters gelir. Hâlbuki Avusturyalıyı bize sevdiren yönleri tam da Alman'ın kusur gördüğü taraflarıdır.

Rivayete göre, Viyanalılar, Osmanlı ordusunun şehirlerini muhasara etmekten vazgeçip, acele çekildikleri sırada, terk ettikleri erzak arasında, çuvallar dolusu kurufasulye benzeri yeşilimsi çekirdeklerin ne olduğunu esir düşen Ali'den öğrenmişler ve yaptığı köpüklü Türk kahvesini biraz da çekinerek içtikten sonra, zamanla bu içkinin zevkine fazlasıyla varmışlardır. Bu nedenle de Avrupa'da ilk kahvehanelerin Viyana'da açıldığı söylenir. Doğru mu bilmem. Fakat Avrupa'nın hemen her tarafını gezdim, ama Viyana ve Budapeşte'deki kadar güzel, sevimli ve bazen saray benzeri muhteşem kahvehanelere rastlamadım. Viyana'da garson kahvenizi getirirken bir bardak da su getirmeyi ihmal etmez. Hatta Viyana tarzındaki bazı

Münih kahvehanelerinde de aynı şey vardır. Tabiî bu gibi sevimli benzerliklerimiz, manevî alanlarda da yok değildir. Alman o sözü boşuna söylememiştir: "Şark Viyana'da başlar." Yani "Şark"ın havası Viyana'yı etkilemiştir. "Şark" lâfın gelişidir. Aslında bu "Osmanlı" daha doğrusu "Türk"ün havasıdır. Turistimizin sezdiği ve sevdiği bence budur.

Vaktiyle müzelerini, tiyatrolarını, kitapçılarını ve özellikle sahaflarını haftalarca heyecanla ziyaret ettiğim, sonraki senelerde her fırsatta ziyaretleri tazelediğim bu güzel şehrin en çok yararlandığım kurumları herhâlde sahafları olmuştur. Osmanlı tarihine dair birçok eski kitabı ucuz fiyatlarla orada bulmuşumdur. Şimdi onları her elime alışımda, Avusturya'nın yetiştirdiği büyük yazar Stefan Zweig'ın nefis bir hikâyesi yeniden kafamda canlanır. Bu, bir sahafın hikâyesidir. "Buch-Mendel" yani "Sahaf Mendel", ömrümce okuduğum en ilgi çekici, sürükleyici hikâyelerin başında gelir. Hikâyenin kahramanı, yazımızın asıl konusu olan Kraus gibi, Yahudi asıllıdır. Viyana'nın büyük kahvehanelerinden "Cafe Gluck"un bir köşesinde sahaflık yapan biridir. Jacob Mendel isimli bu çok ilginç tip acaba gerçekten yaşamış biri miydi? Bilemiyorum. Zweig hakkında bendeki kitaplarda yaptığım küçük bir araştırma sonuç vermedi.

Mis gibi kahve ve pasta kokan Viyana kahvehanelerinde âdet olduğu gibi, Cafe Gluck'ta da özel surette yapılmış, tutulacak bir de sapı bulunan tahta çerçevelere geçirilip duvara sıra sıra asılmış çeşitli gazeteler okuyucularını bekler. Fakat orada başka hiçbir yerde bulunmayan şey, sahaf Mendel'in olağanüstü sahaflık faaliyetidir. İhmalkâr giyinişi, çelimsiz fiziğine rağmen Jacob Mendel'in kafasında, binlerce onbinlerce kitabın ismi, yazarı, konusu muhtelif artırmalardaki ulaştığı fiyatı, sahife adedi gibi en hurda teferruat, bugünkü bilgisayarlar gibi, kayıtlı olarak durmaktadır. O, her gün öğrencisinden profesörüne kadar birçok insanın koşup yardımını istediği "genial" bir insandır. Onun kitaplar konusunda cevaplayamadığı soru yok

gibidir. Aranan kitapları da tedarikte umulmadık bir beceri gösterir. Kısaca, Mendel'in Cafe Gluck'daki köşesi, araştırıcılar için bir cankurtaran istasyonu gibidir.

Doğrusu, benim lâfı uzatarak size "Buch-Mendel"i anlatmağa çabalamam yakışık almaz. Sonunda onun başına gelenler hikâyenin can alıcı noktalarıdır. Almanca bilenler, onun hikâyesini muhakkak aslından okumalıdır. Diğerleri ise eski usta çevirmenlerimizden biri olan Hamdi Varoğlu'nun dilinden (İbrahim Hilmi Kitabevi'nde yayımlanmış *Bir Kadın'ın 24 Saati* başlıklı küçük kitaptan) okumalıdır.

Viyana'dan New York'a kaçıp, dünyanın en büyük sahafı hâline gelen Kraus (ki asıl konumuz budur)'a başlamadan, yani gerçek bir sahafın inanılmaz ve masalvari hayatına geçmeden, Zweig'ın muhayyilesinde yaşayan başka bir Viyanalı sahaf ile başladık. Kitapseverlerin her iki sahafı da aynı şekilde ilgi çekici bulacaklarını tahmin ediyorum.

Hans Peter Kraus 12 Ekim 1907'de Viyana'da doğmuştur. O yıllarda Avusturya-Macaristan imparatoru, halkın çok sevdiği yaşlı Franz Joseph idi. Kraus bir gün sokakta çember çevirirken, anî olarak üzerine gelen, çok büyük ve süslü bir arabadan kaçamamış ve büyük bir tehlike geçiren 5 yaşındaki çocuk, ne ise ki, çemberinin ezilmesiyle kazayı ucuz atlatmıştı. Korkusundan mütemadiyen ağlayan çocuğa, arabadan inen bir subay, bir nevi tazminat olarak, para vermiş ve onu teselli etmeğe çalışmıştı. O sırada telâşla yetişen polislerden biri, çocuğa arabada oturan ve bütün göğsü madalyalarla dolu, parlak apoletli bir zatı, selâmlaması gerektiğini söylemiş, minik elleriyle bunu yapan çocuğa süslü elbiseli zat da eliyle cevap vermişti. Kraus selâmladığı zatın haşmetlû, İmparator Hazretleri olduğunu nice sonra öğrenebildi.

Acaba büyüyünce Kraus'u kitapçılığa ve sahaflığa hangi âmiller, etkenler sürüklemiştir? Sülâlesinde pek çok doktor vardı. Babası da doktordu. Bu yüzden onun da tabip olarak yetişmesi, akla en yatkın bir ihtimaldi. Fakat öyle olmadı. Baba-

sı hobi olarak başta pul olmak üzere koleksiyonculuğa meraklı idi.

Hans Peter ise özellikle Roma imparatorlarının büstlerini içeren evleri dolaşıp antika eşyalar vb. arayıp sorarken, bir fırıncının tavan arasında birtakım tozlu eşyalar arasında, eski haritaları içeren folio hâlinde bir "Mercator Atlası" buldu. Renkli haritaları çok sevip beğenen küçük, bunu satın alması için babasına çok ısrar etti. Onları dinleyen cahil fırıncı, bu yalan yanlış çizilmiş haritaları dersleri için alacaksa, çok yanlış bir iş yapmış olacağını, çünkü Nuh Nebi'den kalma bu şeylerle coğrafya dersinden ancak "sınıfta çakacağını" söyleyerek, onu uyardı ise de, çok ileriki yıllarda haritalara özel bir ilgi gösterecek olan çocuk direndi ve sonunda fırıncı, kendince "pespaye" olarak gördüğü şeylere para alamayacağını söyledi. Çocuğa dönerek "Mademki çok istiyorsun, benim hediyem olsun." diye ona verdi. Hâlbuki kısa bir süre sonra Kraus, bu haritaları satarak bir İtalya seyahati yapmış ve bir ay tatil boyunca bu parayı harcamıştır.

Anladığımız kadarıyla bu olağanüstü kârlı "alışveriş", daha doğrusu "beleş alış"ın tadı gencin damağında kalmış olmalıdır. Çünkü ömrü hep böyle karşılıksız olmasa da çok, hatta pek çok kârlı alışverişlerle dolu geçecektir.

Kendi ifadelerine bakılırsa, Kraus, İtalya seyahatinde birtakım insanların nasıl şatafatlı bir hayat sürdüklerini görmüş, bunlara hasetle bakmış ve çok kazanıp onlar gibi yaşamayı ihtiras hâline getirmiştir. Bu nedenle doktorluk gibi uzun süreli tahsil bir yana, yüksek tahsille de vakit kaybetmek istememiş, bir an evvel para kazanacağı bir mesleğe girmeğe karar vermişti. İlerde Kraus "İnsan başarılı olmak için sevdiği mesleği seçmelidir" demiştir. Kendisi de sevdiği meslek olarak kitapçılık alanını görüyor olmalı ki bu mesleğe yöneldi. Babası da buna karşı çıkmadı. Çünkü kendisi gibi, oğlunun da "hastaların yolunu gözlemesini istemiyordu".

Böylece kitapçılığı seçen Kraus, işe (Almanya ve Avusturya'da usulden olduğu şekilde) çıraklık eğitimi ile başladı. Bir süre sonra bazı kitabevlerinin yabancı ülkelerdeki satış ve reklâm elemanı olarak dolaşan Kraus, sonunda kendi dükkânını açmıştır. Bu gerçek bir dükkân değil, büyükannesinin evinin bir odasıdır. Fakat tabiricaizse zehir gibi zekâsı, becerisi ve önsezileri ve ileriyi görebilme yeteneğiyle iki yıl içinde, işini yanında on kişinin çalıştığı bir müessese hâline getirmişti.

Bu yılların büyük bir hırs ve beceri ile günde 18 saate kadar varan çalışmaları ile varılan başarıların azameti, anıları okumadan pek tasavvur edilemez. Şu anda hatırladığımız küçücük bir olayı zikredelim:

Luzern (İsviçre)'deki bir kitap artırmasına giderken genç kitapçı bavuluna satmak üzere bazı önemlice kitapları doldurur ve arttırmanın yapıldığı yerde bir köşede küçük bir masa üzerine hemen kitaplarını serer. Bunu gören meşhur sahaf Herr Breslauer, sinirli bir şekilde Kraus'a dönüp:

"Delikanlı yaptığınız sahaflık için bir ayıptır. Burası ayak satıcılarının dolaştığı bir panayır yeri değil!" deyince etraftan gülüşmeler duyulur. Fakat zeki genç lâfın altında kalmaz: 'Herr Breslauer, sanıyorum ki kendime ait kitaplarımı açıp nerede olursa olsun seyretmek hakkımdır.' Bu esprili cevap üzerine çevreden kahkahalar yükselir. Sonradan bu yaşlı sahafla dost olurlar.

Kraus'un gittikçe gelişen ticareti ne yazık ki günün birinde, umulmadık bir darbe yemiştir. Hitler, egemenliğini Avusturya'ya da uzatmıştır. Özellikle Yahudiler üzerinde müthiş bir baskı ve tutuklamalar başlamış, sonunda Yahudi kitapçı kendini bir toplama kampında bulmuştur. Ticarethanesi ise, yanında yıllardır çalışan ve güvendiği, aslında gizli Nazi olduğu meydana çıkan bir emektarına devrettirilir. Uzun ve eziyetli bir toplama kampı hayatından sonra muhtemelen, karısı ve kendisi eski müşterisi bulunan yüksek rütbeli bir Nazinin yardımı ile kamptan tahliye edilir; fakat kısa bir süre içinde ülkeyi terk

etmesi şartı konulur. Zavallı kitapçı bunun üzerine canını kurtarmak üzere, binbir güçlükle ve aracılarla temin ettiği vize sayesinde İsveç üzerinden, bavulunda bazı değerli kitaplar ve Kristof Kolomb'un mektupları ile Birleşik Amerika Devletleri'ne gitmek üzere gemiye biner. Amerika'ya ayak bastığı gün, tesadüfe bakın ki Kolomb'un Amerika'yı keşfinin yıldönümü kutlanmaktadır. Kraus, ilgi çekici haberler bulmak üzere gemilere gelen gazetecilere, yanındaki Kristof Kolomb'un mektuplarından bahseder. Ertesi gün gazete manşetlerinde, "Kolomb'un mektubunu getiren mülteci" diye boy boy yazılar çıkar. Böylece kurnaz mülteci, hem elindeki malın değerini yükseltmiş hem de daha ilk adımda isminden söz edilmesini sağlamış yani bir taşla iki kuş vurmuştur. "Yeni Dünya"ya vardığı gün 32 yaşına basmıştı. Amerika'da geçen uzun sahaflık yıllarında bu üstün kabiliyetli genç sahaf, başarının doruğuna çıkmıştır. Ona yakıştırdığımız "Dünya Sahaflarının Kralı" sıfatının abartmalı olmadığını anıları okuyanlar göreceklerdir.

Oldukça kısa bir sürede, New York'un en iyi yerlerinden birinde (46. Cadde) beş katlı büyük bir binanın tümünü satın alan, birkaç yerde dev depolara sahip bulunan sığınmacı, bizler için tahayyülü bile güç çapta bir müessese kurar.

Mükellef salonları çelik kapılı ve duvarlı, hazine daireli ve içindeki bazıları milyonlarca dolar eden eserlerle dolu bir masal dünyası kurulur. Bu inanılmaz masalın kahramanı Kraus, ticaret hayatındaki bazı esas prensiplerini şöyle ifade etmektedir: "Ben bir 'Bookseller'im, 'Bookkeeper' değilim. Yani satın aldığımın üzerine oturup beklememi fiyatını bulur bulmaz satarım. Ben bir kitabı, aldığım fiyata belirli bir kâr ilâvesiyle satmam, gerçek değeri ne ise ona satarım. Siz yolda on dolar bulsanız, nasıl olsa havadan geldi diye beş dolara verir misiniz?"

Kraus'un anılarını bulup da heyecanla okuduğum günlerdeydi. Münih'te 35 yıldır kitapçım olan sahaf Herr Kitzinger'e ondan bahsettiğim zaman, yüzünü buruşturarak, bana "Sahaf-

ların yüzkarasıdır o, bırakın" demişti. Çünkü kendisi kitapları, satın aldığı fiyata "üçte bir kâr" koyarak satardı. Ben bu dürüst kitapçı dostumun prensibinden yıllar boyunca çok faydalandım. Fakat Kraus'un belki tek bir kitaptan kazandığı parayı, Kitzinger'in ömrü boyunca ancak kazanabildiğini söylersek pek fazla "atmış" sayılmayız. Çünkü Kraus, Mainz'deki Guterberg Müzesi'ne tek bir Gutenberg Bibel (Mukaddes Kitap)ı üç milyon yedi yüz bin Alman markına satmıştı. Kitabı satın almak için müze Amerika'ya iki adamını göndermişti. Satılan başka iki benzeri arasında bu uzmanlar, Kraus'unkini seçmişler ve parasını binbir güçlükle çeşitli kaynaklardan bir araya getirerek, o kitabı Gutenberg'in ismine açılmış bir müzeye yani hakikî yuvasına getirmişlerdi. Alan da satan da memnundu. O hâlde Kraus'un "yüzkarası" olduğunu sanmıyorum. Bu alışveriş sayesinde ben de Mainz'de bu kitabı defalarca ziyaret ettim. Fakat bütün bu başarılar, bu trilyonluk kazançlar, hırslar, didinmeler, arttırmalarda, manastırlarda çekilen heyecanlar 1988 yılında bir akşam anî şekilde sona erdi. Kraus, kendisi için telâşlı, heyecanlı ve zevkli bir âlemden hiçlik ve sükûn âlemine göç etti. Kendi gitti ismi ve "Anılar"ı kaldı yadigâr!

Şimdi o anılardan birini aşağıya alıyorum.

Tek Bir Dua Kitabına Bir Hastane Yaptıracak Kadar Para İsteyen Kukuleteli Rahiplerle Maceralı Alışveriş

1880 yılında meşhur sahaf Hupp, bir depoda Konstanz Piskoposluk bölgesine ait bir dinî kitap olan *Missale*'yi keşfeder. Bu kitap (hareketli) harflerle basılmış ilk kitap sayıldığından, çok kıymetli olup, karışık yollardan geçip sonunda Münih sahaflarından, Bayerische Staatsbibliothek'in (Bavyera Devlet Kütüphanesi) raflarında güvenilir bir dinlenme yeri bulmuştu.

Şimdi bu kitabın eşi olan başka bir nüshasının bulunup satın alınmasının ilgi çekici macerasını dünya sahaflarının şahı

Kraus'un ağzından, biraz serbest olarak çevirmek suretiyle, naklediyorum:

"1953 yılında, karım Hanni, ticarî temsilcim Hans Mehltretter ve ben Münih'e gitmiştik. Her zaman yaptığım gibi tanınmış sahaf Helmuth Domizlaff'ı da ziyarete gittik. Eski günlerden bahsettik, bu arada yukarıda sözünü ettiğim *Missale*'den de söz açtık. Missale'nin kâşifi Hupp ölmüş olduğundan Domizlaff, bu konunun en büyük uzmanı yaşayan sahaftı. Mehltretter de onun söylediklerini dikkatle dinliyordu. Ayrılırken merdivende kulağıma fısıldadı 'Bu meşhur '*Missale*'nin bir eşi İsviçre'de meydana çıktı. Romont'taki Kapüsen Rahipleri (Kukuleteli Rahipler) Manastırında bulunuyor. Oranın reisi (Prior) Luzern'de komşumdur. Ne dersiniz, bu kitabı satın almak ister miydiniz?' Bu bana şaka gibi geldi. 'İkinci bir nüsha mı? Tabii isterim.' diye cevap verdim fakat hâlâ şüpheci bir tarzda, ciddi mi söylediğini ve sözünü ettiği yeni kitabın gerçekten ötekinin ikinci bir nüshası olup olmadığını sordum. Üçümüz, merdivende, heyecanla en aşağı on dakika böyle bir alışverişin mümkün olup olmadığı üzerinde konuştuk. Bence bu tarihî konuşmanın o yerde duvara bir bronz levha çakılarak ebedileştirilmesi gerekir.

Manastırın başkanı rahip Andreas satışa hazırdı ancak bir şartı vardı; kitabın parasıyla, yaptırmayı düşündükleri küçük bir hastanenin inşa masrafları karşılanabilmeliydi. Birkaç gün süren sıkı bir pazarlıktan sonra her iki taraf için kabul edilebilir bir fiyatta anlaştık (Not: Kraus bu yüksek fiyatın ne olduğunu, sonradan Amerika'daki satış fiyatı yanında hiç kaldığından olmalı, yazmıyor. [T.A.]) Ayrıca Mehltretter'in yüzde on komisyonu da vardı.

Ödemeyi yapar yapmaz kitabı alıp gideceğimi sanıyordum, çok yanıldığımı sonradan anladım.

Rahip Andreas, bana evvelâ kendilerinin bağlı olduklarını, Roma'daki Kapüsen Tarikatı Genel Vekili'nden müsaade almak gerektiğini, bunun da aylar sürebileceğini anlattı. Ruhban sını-

fının dünyasında zamanın önemi yoktur. Ben, 'Neden kolayca telefonla hâlletmiyorsunuz?' diye sorunca, sayın rahip bu teklifi şiddetle reddetti. Bu işin ancak usullerine uygun bir mektupla kilisenin bürokrasi kanallarından geçerek yapılabileceğini ve haftalar hatta aylarca masalarda bekleyebileceğini söyledi.

Ben ise artık daha fazla Luzern'de bekleyemeyeceğimden çaresiz New York'a döndüm. Bu arada 'Morgan Library' müdürü Fred Adams'a, olanları anlattım ve aramızda kalmak şartıyla, bu işi başarırsak kitabı tercihen satın alma hakkını, Morgan Library Kütüphanesi'ne tanıdığımı bildirdim.

Birkaç ay sonra nihayet iyi haberler geldi. Roma'daki tarikat yetkilisi satış izni vermişti. Derhâl uçağa atlayıp Luzern'e gittim. Roma'ya vardığımda, satışa, ancak kitabın kendi tarikatlerinin kuruluş tarihinden önce yazılmış olması şartıyla müsaade çıktığını öğrendim. Zaten kitap daha eski tarihliydi. Artık alışverişin çabucak gerçekleşeceğini sanıyordum. Çünkü yolumuzdaki engeller bence artık aşılmıştı. Bir daha 'Gerçek' ile 'Ümit' birbirine uymadı. Rahipler, *Missale*'yi görmemin mümkün olduğunu fakat kitabın bulunduğu binadan çıkarılmasının 'resmî müsaade' gelene kadar, imkânsız olduğunu söylediler. Resmî müsaadenin anlamı, imzalı ve mühürlü bir belgenin gelmesi demekti. Belge, özel bir kurye (ulak) ile Roma'dan Manastır'a gönderilecekti. Roma'daki ruhban, posta idaresine karşı hâlâ Orta Çağdaki kadar güvensiz idi. Haberleşmeyi özel ulaklarla yapıyorlardı. Bu ise tabiatıyla işleri uzattıkça uzatıyordu. Ulak ne zaman ulaşacaktı, kimse bilmiyordu. Bir ara içimden, tüylerim ürpererek, ulağın yaya olarak yola çıktığı düşüncesi geçti. Bizim 'mübarek *Missale*', Manastır'ın bulunduğu Romont'taki kütüphanede değil, Luzern'de Kapüsen tarikatına ait bir binanın yemekhanesindeki dolaplardan birinin çekmecesinde, pek de temiz olmayan bir gazete kâğıdına sarılı olarak duruyordu. Onu böyle buldum. Kitap, gerçekten, tam aradığım ve istediğim gibi bir Missale Constantiense (Konstanz Piskoposluğuna ait bir Missale) idi ve

vaktiyle Hupp'un keşfettiği kitabın bir eşi idi. Ona baktıkça, sabırsızlığım artıyordu. Göz göre göre kitap ellerimin arasından kayıp gidiyor muydu? Acaba rahipler telefon edemezler miydi? Bu kendilerine söylendiğinde irkildiler. Dediklerine göre bir kere yurt dışı telefon etmek için bütçelerinde para ayrılmamıştı. Ayrıca parayı ben ödesem bile, bu durum, manastıra telefon faturaları geldiği zaman 'dedikodu'ya sebep olurdu. Sonunda rahip Andreas'ı, Mehltretter'in evindeki telefonu kullanmağa ikna edebildik.

Bu arada ben bu iş yüzünden geciktirdiğimiz Marburg seyahatini gerçekleştirmeğe karar verdim. Orada 'Westtdeutsche Bibliothek' (Bütün Batı Almanya'nın genel kütüphanesi)e satacağımız süreli yayınların satış muamelesini bitirmek istiyordum. Marburg'da yemekte iken, Roma'dan "resmî müsaade"nin geldiği haberini aldık. Akşam yemeğindeki misafirlerimiz, benim birdenbire 'vecd' hâline girmemin nedenini anlayamadılar. Fakat ne olursa olsun bu şenlikten ve ziyafetten vazgeçmeye niyetleri olmadığından onlar da neşemize katılıyorlardı.

Eminim ki Marburg; V. Karl'ın günlerinden beri, pek çok şampanyanın içildiği bu gece gibi bir içki âlemi yaşamamıştır. Sevinçten kendimden geçmiştim. Yalnız hâlli gerekli küçük bir iş kalmıştı: Para bulmak!

O günlerde böyle büyük bir alışverişi yalnız başıma gerçekleştirebilecek durumda olmadığımdan, karım Hanni'nin babasından (ki zengin bir sanayicidir [T.A.]) ve William Schabdan yardım istedim. Fakat bununla da mesele tam çözülemedi. Çünkü rahipler satış bedelini nakit olarak istiyorlardı. Bütün ceplerim İsviçre banknotları ile patlayacak gibi şişmiş olarak, içi doldurulmuş müze kuşlarına dönmüştüm.

Nihayet Schab ve ben satıcılarla el sıkışıp, iyi dileklerle kitap koltuğumuzda ayrıldığımızda birden korku içinde, kitabı sigorta ettirmeği unuttuğumuz aklıma geldi. Papazların babadan kalma metotları bize de mi bulaşmıştı? Kitabın gitmesi,

paranın gitmesinden de fena idi. Çünkü para gibi bir daha yenisini bulmak imkânsızdı.

Dua kitabına bir şey olmaması için dualar ediyorduk ve *Missale*'yi bir saniye bile gözümüzden ayırmamamız gerektiğinde hemfikirdik. Otomobilde ikimiz arasında duracak, yolda yürürken birimiz onu göğsünde taşıyacaktı.

Savaştan muzaffer dönen Romalı askerler gibi, kendimize gelmek için yemek ve içki iyi gelecekti. Zürich'in 'Baur au Lac' isimli tanınmış lokantasında havyar ve crepes suzette, bol içki ile yemeğimizi yedik. Anlaşılan haddinden fazla 'şerefe' kadeh kaldırmışız. Tam biz lokantayı terk ediyorduk ki arkamızdan koşan bir garson 'Mister, Mister bu paket size mi aitti?' diye bağırmasın mı? Gözümüz gibi koruduğumuz (?) kitabı unutmuştuk.

O gece kitabı yastığımın altına alarak uyudum. Ertesi sabah hava yolu ile onu New York'a gönderdim. Sonunda *Missale* kazasız belâsız 46. Cadde'deki binamızın, çelik duvarlı hazine dairesine girdi, ben de artık rahat bir nefes alabildim."

Türk Tarihinde Alevîlik

1. Türk Tarihinde Alevîlerin Önemli Yeri

Selçuklu ve Osmanlı, resmen Sünnîliği benimsemiş devletlerdi. Fakat tarihten iyice bildiğimiz diğer bir gerçek, Türklerin İslamiyeti kabulünden sonra, halkın önemli bir kısmının inançlarının, "yüksek İslâm" dediğimiz, din âlimlerinin ve aydın tabakanın inançlarından çok farklı olduğudur. İslâm dininin Ortodoks görüşünü Sünnî mezhepler temsil eder. Türk halkının çoğunluğu, göçebe Oğuz boyları (Türkmenler), Yörükler ve yarı göçebelerden oluşmakta olup, bunlar genellikle heterodoks yani Sünnîlik dışı inançlara bağlı idiler. Heterodoks inançlıların asıl ağırlık teşkil eden kısmı, bu makalede "Alevîler" olarak nitelenen ve Ali sevgisinin en coşkun şekilde yaşandığı, Şiî bir renk taşıyan inançlara sahip kitlelerdi. Gölpınarlı, bütün tarikatların biri hariç Şii veya en azından "müteşeyyi" (Şiimsi) olduğunu söylerken, İslâm dünyasında Sünnîlik dışı inançların önemini de göstermiş oluyordu[1].

Türklerin İslâmiyeti kabulü yüzyıllar içinde tamamlanmıştır. Bu sürecin daha başlangıcından itibaren, özellikle göçebe halkın İslâmiyeti heterodoks bir karakter taşıyordu. Maveraünnehir ve çevresinde yaşayan Türklerin dinlerinin, İran kültürü ve dinlerin etkisi ve sosyal şartların, halkın kültür

---

[1] Gölpınarlı, A., Prof. İsmet Sungurbey'e açıklamasından naklen. Bkz. Ebül'ulâ Mardin 1966, s. 1024.

seviyesinin tesiri sonucu "yüksek İslâm" olmadığı ve olamayacağı hususunu ileride ele alacağız. Şimdiden şunu söyleyebiliriz ki, Türkler, daha Selçuklulardan önceki dönemde (Karahanlılar vb.) bile heterodoks bir İslâmiyet anlayışına, daha doğrusu bir "halk dini"ne bağlı idiler. Zira Selçuklular döneminden kalan bazı kaynaklarda, bu heterodoks inançlıların çokluğu önemli bir şikâyet konusu olmaktadır. Şimdi, bu gerçeği vurgulayan bazı kaynaklara kısaca bir göz atalım: Büyük Selçuklu Devleti'nin meşhur veziri Nizâmülmülk, *Siyasetname* isimli eserinde, mütemadiyen heterodoks halk kitlelerinin çokluğundan, devlet içindeki rollerinden şikâyet eder ve Hanefî ve Şafiî (ki kendisi de bu mezheptendi) mezhebine mensup olanları "temiz adamlar" diye nitelendirirken, heterodoks inançlılardan, özellikle Haricîlerden büyük bir kin ve hınçla bahseder.

Nizâmülmülk, ülkenin birçok büyük şehrinde, kendi ismine izafeten "Nizamiye Medreseleri" denilen müesseseleri açmakla, tüm memleketin insanlarını, Sünnî inançlarda birleştirme amacı güdüyordu. Kendisinin mutaassıp bir Sünnî olduğu biliniyor. Başka mezheplere mensup kişilerin saraya alınmasını ve onlara görev verilmesini, devamlı şekilde sultana şikâyet etmiş, sultanın bunlara kulak asmamasına son derece kızıp üzüldüğünü, açıkça belirtmiştir.

Haçlı Seferlerine karşı İslâmi savundukları göz önünde tutularak, Sünnîliğin bayraktarı olduklarına inanılan Selçuklu Devleti'nde bütün tebaanın Sünnî mezhebine bağlı olduğu gibi bir inanışa varan bilginlerin, bu kanaatlerinin ne derece hatalı olduğunu ilk belirten tarihçi, galiba Franz Babinger olmuştur. Yazdıkları, Köprülü tarafından şiddetle tenkit edilen Babinger'in bu konudaki kanaatine katılmamak, bizce mümkün değildir.

"Rum (Anadolu) Selçuklularında Sünnîlik mi hakimdi?" diye soran Babinger, buna hemen "katîyyen" diye cevap veriyor ve birçok karinelerin Rum Selçuklularının Şiî bir mezhebe

mensup olduklarını, tek kelime ile Alevî olduklarını şüpheye imkân bırakmayacak şekilde gösterdiğini belirtiyor[2].

Anadolu Selçukluları hakkında değerli bir eserin müellifi Gordlevski de sultanın ve halkın dinî durumu hakkında ilgi çekici bilgiler veriyor:[3] Selçuklular, Küçük-Asya'daki yazıtlarda kendilerini "kâfirleri yok edici" olarak niteliyorlar, "İslâm Sultanları" diye yüceltiyorlardı. Sultanlar, uyrukları gözünde gerçek (Sünnî) Müslümandı ya da öyle görünüyorlardı. Ama kapalı iç çevrede gerçek yüzleri ortaya çıkıyor ve bu konudaki söylentiler, ülke dışına yayılıyordu. Örnek, Halep'te Nureddin Zengi, II. Kılıç-Arslan'a elçi gönderdiği zaman, o, sultanın iman yenilemesini istemişti. Demek ki, 12. yüzyılın ikinci yarısında, dışarıda Selçukluların tam Müslüman olduklarından kuşkulanılıyordu.

Halkın alt tabakaları da İslâmdan uzaktı. Daha 14. yüzyılda yani Selçuklulardan sonra Alaiyye'ye gelen İbn Battûta, orada kadınların yüzleri açık olarak dolaşmalarına dikkat etmişti. Sinop'ta yalnız halk değil, İslâmın resmî temsilcilerinden kadı da Sünnîliğe aykırı tuhaf âdetleri (Emirin annesinin cenazesinde) uyguluyordu vb. ama Selçuklular resmen Sünnî idiler.

Yeni bir araştırmada, Selçuklu hanedanının bile mutlak şekilde Sünnî olduğu hususunun şüpheli bulunduğu delilleriyle gösterilmektedir[4].

Selçuklu tarihçisi Osman Turan, H. 683'te Muhammed bin Mahmud el-Hatib'in, Farsça yazdığı *Fustat ul-adale fı kava'id is Sultana* isimli eserinde, kendi zamanındaki (13. yüzyıl) Anadolu'da Batınîlerin ne kadar yaygın olduklarından ve bunların din ve dünya için teşkil ettiği tehlikelerden söz ettiğine işaret

---

[2] Bkz. Babinger 1962: 54. Türkçe metinde, bu kısımda maalesef büyük bir hata yapılmış. "Sünnilik mi hâkimdi?" sorusundan sonra *"Mitnichten-asla"* denildiği hâlde "Kat'iyyen malûm değil" diye çevrilmiştir. Aradaki fark açıktır.

[3] Bkz. Gordlevski 1988:306.

[4] Bkz. Jurada-Aceituno 1997:41–44.

eder[5]. Müellif, Batınîlerin sayılarının her gün çoğaldığını, miktarları milyonları aşan bu taifenin Türkistan, İran, Anadolu, Suriye, Mısır ve Magrip'te bulunmadığı hiçbir memleketin kalmadığını beyan eder.

Muhammed el-Hatib'e göre, Anadolu Batınîleri, Cavlakîler adını almakta ve metinde daima böyle zikredilmektedir. Tasvirlerinden bunların Kalenderîler olduğu anlaşılıyor. Yazar, İslâmiyet düşmanı, "küfr ve zındıklık" dalâleti içinde gördüğü Cavlakîlerin kendilerini Müslüman telakki ettiklerini birkaç defa tekrarlar. Kalenderîlerin ise, Bektaşîlikle yakın ilişkisi, en ayrıntılı şekilde Ahmet Yaşar Ocak'ın *Kalenderiler* eserinde gösterilmiştir[6]. Esasen, Cavlakîler ile Kalenderîler ve Kalenderîler ile Bektaşîlik ve Alevîlik arasındaki yakın ilişkiye hayret etmemek gerekir. Çünkü Müslüman çevrelerin çeşitli heterodoks zümreleri, kendi aralarında büyük inanç benzerlikleri gösterdiği gibi, bunlarla başka ülkelerin halk dinleri arasında bile, halk kitlelerinin psikolojik yapısı ve eğilimlerinin aynı olması veya büyük benzerlikler göstermesi nedeniyle, paralellikler vardır. F. W. Hasluck'un, *Anadolu ve Balkanlarda Bektaşîlik* (İstanbul 1995) isimli eserinden, Türk halkı ile Hristiyan halkın birbirine ne kadar yakın birtakım inançlara sahip olduklarını öğreniyoruz. Bektaşîlik ve Alevîliğin Balkanlarda kolayca yayılmasının ana nedeni, halkın eğilimlerinin birbirine çok benzemesidir.

Selçuklu dönemi Anadolu'sunda, heterodoks zümreler hakkında başka önemli bir kaynak, Niğdeli Kadı Ahmed'in *El Veled üş-Şefik* isimli eseridir. H. 733'te İlhanlılardan Abu Said Bahadur Han namına yazılan bu Farsça büyük eser, Anadolu Selçukluları hakkında kısmen müellifin kendi şahsî bilgilerini ve gözlemlerini içerdiği için, büyük öneme haizdir. 13–14. yüzyıllarda Anadolu'nun birçok hususiyetlerini büyük bir gerçeklikle veren bu kitapta, Anadolu Batınîleri hakkında şunlar (O. Turan ve A. Gölpınarlı kanalıyla) nakledilir: Müellif (Kadı

---

5 Turan, 1953: 537.

6 Bkz. Ocak, Kalenderiler, 1992 (3): 205-215.

Ahmed) göçebelerin, Gökbörüoğulları'nın, İlmin, Turgut boylarının, Loluva ilindeki Tahtacıların (Heymekeşanı vilâyeti Loluva) bu ildeki madende çalışan ve kömürcülükle geçinenlerin, Niğde civarındaki halkın Batınî olduklarını, Niğde ve havalisinde ibahaya kail olan Melametîlerin pek çok olduğunu haber veriyor.

Kadı Ahmed'in, Yunus Emre ile ilgili Taptuklular arasında da uygulandığını söylediği "cinsel konukseverliğin" ve "lezbiyenliğin" yaygınlığı hususunda yazdıklarının doğruluk derecesini bilmiyoruz. Gölpınarlı, bunların "mum söndü" iftiralarına benzediğine, yani yalan olduklarına kanidir.

Sadece zikrettiğimiz iki müellifin eserleri bile, Anadolu Selçuklu Devleti'nde heterodoksların çokluğu ve yaygınlığı hakkında açık bir fikir vermekte ve Selçuklu ülkesinin sanıldığı gibi "Sünnîlerle dolu olmadığını" göstermektedir.

Şimdi Osmanlı döneminde Alevîlerin nüfus durumuna geçebiliriz: Bugün bile, Türkiye'de ne kadar Alevî bulunduğunu, ancak tahmin yoluyla ölçerken, yüzyıllarca önceki miktarlarının ne kadar olduğunu bilmek imkânsızdır. Ancak nispeten yakın zamanlar hakkında daha çok kaynağa sahibiz. Belirli inanç zümrelerinin, tarihî açıdan önemi, şüphesiz sadece miktarlarından gelmez. Yurdumuzda Alevîlerin sayıları ve nüfusun tümüne olan nispeti, bugün bazen kendilerinin yaptığı gibi, abartılı ölçülere varmasa bile, çok önemli bir miktarda olduğu kesindir. Şimdi bazı tarihî kayıtları zikredelim: Devletin resmen Sünnîliği benimsemesi nedeniyle, Osmanlı kaynaklarında Alevîlerin yoğunluğu sükûtla geçiştirilmektedir. Babinger, "Osmanlı Devletinin ilk döneminde halkın dinî durumu hakkındaki bilgilerimizin yeterli olmadığını; fakat yine de bilinenlerin bizi Şiîliğin (Alevîliğin) yaygın olduğu sonucuna götürdüğünü" belirtir. Osmanlı döneminde acaba heterodoks inançlı kimselerin (ki bunların büyük çoğunluğunu Alevîler oluşturuyordu) miktarı aşağı yukarı ne kadardı? Tanınmış Rumen tarihçi Iorga'nın "Osmanlı Tarihi" hakkındaki büyük

eserinde zikredilen Şubat 1514 tarihli bir Venedik belgesinde, Anadolu ahalisinin beşte dördü yani % 80'i Şiî olarak gösterilmektedir. Babinger, bu nispeti haklı olarak abartılı buluyor; fakat kendisi de Şiîlerin (Alevîlerin) miktarının, korkunç derecede yüksek (unheimlich viel) olduğu kanaatindedir[7]. Ahmet Refik'in "Anadolu'da Rafızîlik ve Bektaşîlik" hakkında yayımladığı belgeler (ki çeşitli bölge kadılarına gönderilen fermanlardan oluşturmaktadır), bize Alevîlerin bulunduğu yerlerin ne kadar yaygın olduğunu ortaya koyduğu gibi, Faruk Sümer'in Safevi Devleti'nin kuruluşuna dair eserinde, bu kuruluşta rolü olan Türkmen kitlelerin çokluğu hemen dikkatimizi çekmektedir[8].

Cumhuriyet döneminde Alevî nüfusun miktarını gösteren bazı kayıtlara da işaret edelim, *İslâm Ansiklopedisi*'nin 1927'de yayımlanan "Kızılbaş" maddesinde Clement Huart, Türkiye'de Alevîlerin bulunduğu bölgeleri sayar ve bunların miktarının milyonu aştığını söyler. Aynı miktar, muhtemelen Huart'tan alınarak Mehmet Ali Aynî'nin *Milliyetçilik* eserinde tekrarlanmıştır. Tanınmış folklor bilginimiz Petrev Naili Boratav, yakından tanıdığı Alevîlerin, kesin olmamak kaydıyla Anadolu ahalisinin en aşağı dörtte birini oluşturduğunu yazar[9].

Çeşitli kaynaklar ve ipuçlarından edindiğimiz kanaate göre, biz, bu oranı yüzde on beş civarında tahmin ediyoruz. Bütün bunlar bize Alevîlerin, Türk tarihinde sosyal ve siyasî yönden olduğu kadar, miktar itibariyle de çok önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir.

2. Alevîliğin Mahiyeti: Tarikat mı? Mezhep mi? Din mi?

İslâmiyet, zuhurundan itibaren büyük sür'atle geniş coğrafi alanlara yayılmıştı. Bu şekilde, yaygın her sosyal müessese

---

7 Bkz. Babinger, 1921:91.

8 Bkz. Sümer, 1976.

9 Boratav, 1973: 312.

gibi, zaman, mekâna göre değişerek farklılıklar göstermiş ve çeşitli kollara ayrılmıştır. Az çok farklı ve sistemli yorumlarla İslâmiyete yenilikler getiren bu kolların en önemli olanları mezheplerdir. Diğer yandan, özellikle Hint ve Çin etkisiyle Horaṣan'da gelişen ve İslâm dünyasında büyük etkileri olan mistisizm (tasavvuf) cereyanı, teşkilâtlanarak "tarikat" denilen dinî kurumları oluşturmuştur.

Acaba Alevîlerin dinî inançları, bu mezhep veya tarikatlardan biri mi, yoksa apayrı bir din miydi? Bu, meseleyi basitleştireceği için, Alevîliğin bir tarikat olup olmadığından hareket edelim. Bilinen bir hususdur ki, herhangi bir tarikata, dileyen kişiler, konulmuş şartlara uymak kaydıyla, kolayca girebilir. Örneğin, her isteyen, Bektaşîliğe intisap edebilir. Hâlbuki ana, babası Alevî olmayan bir kimse, Alevî olmayı istemekle, bu camiaya katılamaz. Alevî toplumu, dışarıya kapalı bir toplumdur. Alevî olunmaz, Alevî doğulur. Bu yüzden Alevîliğin mahiyetini inceleyenlerden hiç kimse, Alevîliği bir tarikat olarak nitelememiştir. Fakat onun İslâmiyetin bir mezhebi olup olmadığını düşünen, yazan çok araştırıcı çıkmıştır. *İslâm Ansiklopedisi*'nin Avrupa yeni baskısında Savory, Gölpınarlı'ya atıfta bulunarak Alevîliği bir mezhep (Sect) olarak göstermiştir. Hâlbuki Gölpınarlı, nihaî olarak bu kanaatte değildi. Türkiye'de Alevîliğin bir tarikat olmadığı gibi, bir mezhep de sayılamayacağını açıkça ifade eden ilk araştırıcı, bu konularda mütebahhir bir âlim olan Abdülbaki Gölpınarlı'dır. Eserlerinde bazı dikkatsizliklere rastlanırsa da onun bu konudaki açıklaması ve vardığı kesin sonuç şöyledir:

"Mezhep, itikatta (inançta), amelde (ibadetlerde), muamelatta (din emirlerine uyulmadığı takdirde mükellefin uğrayacağı cezalarda) başta Kur'an ve hadisler olmak üzere rey ve kıyası yahut (yani) aklı da bunlara katarak tutulan yoldur. Müçtehidin kurduğu (usul ve füruğu ihtiva eden) bu gidilecek yola mezhep denilir. Alevîliğe, belirlenmiş bir usul (dinî inanç ku-

ralları) ve füruğu (amel ve muamelatı) olmadığı için bir mezhep denilemez." (Bkz. Gölpınarlı 1963:4)

İslâm Ansiklopedisi "Kızılbaş" maddesinde ise, Aleviliğin bir tarikat veya bir mezhep değil "iptidaî bir din" olduğu sonucuna varır.

Folklor uzmanı İlhan Başgöz de Alevîleri iyi tanıyan bir ilim adamı olarak tekke Bektaşiliği ile köy Alevîliği arasında yaptığı ilginç bir karşılaştırma sonunda, Alevîliğe "ilkel bir topluluk dini" denilebileceğini söyler[10]. Onun "ilkel bir topluluk dini" dediği şey, din sosyolojisinde "Volksreligion" (halk dini) denilen kavrama tekabül etmektedir.

Batılı araştırıcılar arasında, Aleviliği bir din olarak kabul edenlerin en eskilerinden biri Huart'tır. *İslâm Ansiklopedisi*'nin ilk basımındaki "Kızılbaş" maddesinde, Kızılbaşlığı yani Alevîliği, çok tanrılı *(heidnisch)* inançların bir kalıntısı olup, Hristiyanlıktan bazı şekli unsurlar almış ve İslâm perdesi altına saklanmış bir din olarak niteler[11].

Babinger de Safevîliğin ve bunlara büyük bir yakınlık duyan Anadolu Alevîliğinin "yüksek İslam" ve "yüksek Şia" ile ilişkisi olmayan çeşitli dinlerden alınan unsurlardan oluşan "karma bir din" (Glaubensmengung) olduğunu kabul eder[12].

Tarikatlar konusuna da bir hayli emek veren Kissling ve öğrencilerinin Alevîlik için "Vorhofreligion" kavramını tercih ettiğini söyleyebiliriz. Irene Melikoff, son 20–30 yıl içinde konuya en çok eğilmiş bir âlimdir. O, kendi ifadesine göre, Kızılbaşlığı eskiden "Şiîliğin Kızılbaş görünümü" sanırken, İran Azerbeycanı'nda yaptığı araştırmalardan sonra, söz konusu olanın Şiî bir İslâmiyet olmayıp, daha çok Safevî propagandası ile Şiileştirilmiş ve sofileştirilmiş bir Türkmen din anlayışı (yani bir Volksreligion) olduğu sonucuna varmıştır. Bu dinin kökeni,

---

[10] Başgöz 1977.

[11] Bkz. Huart, Kızılbaş, İslâm Ansiklopedisi, 1927.

[12] Babinger 1921: 140; Babinger 1966.

Müslümanlık değildir. Fakat Safevîliğin etkisi ile Şiî-İslâmî bir cilâ kaplanmış bir inanç, daha sonra (16. yüzyıldan sonra) Anadolu'da muhtemelen Osmanlı yönetimince yönlendirilerek, Bektaşî tarikatı biçiminde kurumlaşmıştır[13].

"Bektaşîlik tamamıyla batın bir tarikattır. Caferî mezhebiyle ilgisi kuru bir iddiadan ileri geçemez" diyen Gölpınarlı, Alevîlerin de "İsnâaşeri" Caferi olduklarını ileri sürdüklerini, hâlbuki bu toplumun bugün Caferi mezhebinin hiçbir özelliğini bilmediklerini, onların da "dedeler"in telkinleri altında tamamıyla batınî inançlara itildiklerini yazar ki[14], biz bu kanaatlerin aksini söyleyebilecek durumda değiliz.

Alevîliğin mahiyeti hakkında bu açıklamalardan sonra, bu inancın ayrıntılarına girmek, bu yazının çerçevesini aşacağından, bu bahsi burada kapatıyoruz.

3. Alevîler Aleyhinde Propagandaların Ana Kaynağı Medreseler

Babinger'e göre, Maveraünnehr bölgesi ve çevresi, İran hiçbir zaman ehlisünnet (Sünnî) inançlara sahip olmamıştı. Türkler yönünden bu durumun asıl nedeni, evvelce de belirttiğimiz gibi, basit halk kitlelerinin ve özellikle hayvancılıkla geçinen göçebe halkın, İslâmiyetin kabulünden sonra "yüksek İslâm" anlayışını değil, kendilerinin seviyesine uygun düşen inançları, bir "halk dini"ni benimsemiş olmalarıdır. Esasen, bunun aksinin olması beklenemezdi.

Büyük Selçuklu Devleti'nde otuz sene kadar (1063–1092) Alparslan ve oğlu Melik-Şah'a vezirlik yapmış olan Ebu Ali Hasan Nizamülmülk, koyu bir Sünnî (Şafiî mezhebinden) idi. *Siyasetname* adlı meşhur eserinde, Türk boylarının ne kadar

---

[13] Bkz. Melikoff 1993: 55.

[14] Bkz. Gölpınarlı 1969:277-278.

İranîleşmiş ve iliklerine kadar Şiî fikir ve itikatları ile dolu olduğunu haber vermektedir[15].

Bu mutaassıp Sünnî vezirin, gayri Sünnî itikatlara ne kadar kin güttüğü ve devletin en büyük düşmanları olarak gördüğü anlaşılmaktadır. İbrahim Kafesoğlu, Nizâmülmülk'ün faaliyetlerini sayarken, dinî sahada Selçuklu İmparatorluğu'ndaki mezhep münaferetlerini ortadan kaldırmaya ve ahaliyi Sünnî akideler etrafında toplamaya gayret sarfetmiş olduğunu belirtir. Nizamülmülk, bu çabalarında tam başarıya ulaşmak ve Sünnîliği halk arasında ilim ve tedris yollarından yaymak ve yerleştirmek için, başta Bağdat, Isfahan, Nişapur, Belh, Herat, Basra, Merv olmak üzere büyük şehirlerde, devletin teftiş ve himayesi altında, kendi ismine izafe edilen "Nizamiye Medreseleri"ni kurmuştur[16]. Selçuklu ve sonraları Osmanlı medreselerinde bu durum devam etmiştir.

Medreseler, hemen bütün din adamlarının yetiştirildiği öğretim kurumları olduklarından, oralarda okuyup camilerde vazife yapan binlerce din adamı, Alevîler aleyhinde yapılan menfî propagandaların en faal unsurları olmuşlardır. Bu yazıda örnekler verilen, Alevîler aleyhinde, objektiflikten ve İslâmi esaslardan uzak fetvaları veren, eserleri yazan ulema sınıfı da medreselerin ürünü idi. Kısaca, dönemin en önemli eğitim ve öğretim kurumları olan medreselerin, Alevîler hakkında olumsuz kanaatlerin doğmasında, çok önemli bir rolü olduğu rahatça söylenebilir. Osmanlı medreselerinin ilki, H. 731 /1330 İznik'te Orhan Gazi zamanında açılmıştı. Yukarıda belirtilen durumun, Osmanlılar zamanında da devam ettiğinde şüphe yoktur. Tanınmış Osmanlı tarihçisi İsmail Hakkı Uzunçarşılı, medreselerin öğretim planı içinde, okutulan derslerin isimlerini sayarken, konumuza aydınlık getirecek bir bilgi de vermektedir:

"Osmanlı medreselerinde eğitim ve öğretim şüphesiz Sünnî esaslara göre idi. Okutulan derslerin en mühimi Hanefî fıkhı

---

[15] Bkz. Babinger/Köprülü 1996:13–14.

[16] Kafesoğlu 1964.

olup, bu da *Hidaye* ismiyle meşhur kitaptan okutuluyordu. Bu eser, İslâm hukuku cihetinden pek mühim olduğundan ümmühat (ana kitaplar)dan sayılırdı." (Uzunçarşılı 1965 : 29)

Bütün bu söylediklerimizden çıkan kaçınılmaz sonuç şudur: Medreseler, Sünnîliği, başka inançların geçersiz ve değersizliğinin propagandasını yaparak genç kafalara yerleştiriyordu. Tabiî görünen bu eğitim, sonunda Sünnî olmayanlar ile Sünnîler arasında bir uçurumun açılmasına ve gittikçe büyümesine neden olmuştur.

4. Çeşitli Toplum Katmanlarının Alevilere Karşı Tutumu

4.1. Osmanlı Padişahları ve Yüksek Din Adamlarının Tutumu

Osmanlı sultanlarının, devletin ilk döneminde heterodoks dervişlere ve dolayısıyla bu tip inançları taşıyan zümrelere nasıl hoşgörü ile yaklaştıklarını biliyoruz. Fakat, Safevî ve Osmanlı devletleri arasındaki kuvvetli gerginlik ve savaşla sonuçlanan düşmanlık, aynı zamanda yurt içinde II. Bayezid döneminde başlayan ve Yavuz Selim'le katliama dönüşen Alevîleri tenkil, cezalandırma hareketlerine neden olmuştu.

Sultan I. Selim, babasının, Şah İsmail'i destekleyen ve ona gönülden bağlı bulunan Kızılbaşları yani Alevîleri, gerektiği kadar, sert şekilde cezalandırmadığı kanaatinde idi. Hâlbuki II. Bayezid, gerçekten başta Selim'e nazaran daha yumuşak bir siyaset gütmüşse de birçok tedbirlere de başvurmuş idi. Meselâ Safevî hududundan Anadolu'ya geçişleri yasaklamış, Tekeli ayaklanmasından sonra Alevîlerin bir kısmını Modon ve Koron kalelerine sürgün etmişti. Hatta Hadım Ali Paşa'ya; "... Ol Etrak-i beyahim-alayimin karayim-i erbaasının kesüp bi-mecal idip-bakisin at ayağı altında payimal idesüz" emrini de o vermişti[17].

Selim, tahta geçip, bütün yetkilere sahip olduktan sonra, daha şehzadeliğinde aklına koyduğu şekilde Anadolu Kızılbaş-

[17] Bkz. Tekindağ 1968: 59.

larına şiddetli bir darbe indirmek niyetinde idi. Bu maksatla, "Şiîliğin ehl-i sünnet mezheplerince reddedilmiş olduğunu halka telkin etme vazifesini devrin ulemasına verdi [18] ". Tekindağ'ın bu cümlesi çok anlamlıdır. Devrin ulemasına bir görev verilmiştir. Safevîler üzerine savaş için karar veriniz, diye padişah isteğini belirtince, bir kısım ulema "kanunumuz, kavaninimiz nedir?" demeye başlamış, buna padişah sert bir şekilde cevap verince çaresiz kalmışlardır. Ve peşpeşe fetvalar, hükümler verilmiştir[19]. Ülkede devrin en önemli din bilgini olduğu kabul edilen İbn Kemal'in (Kemal Paşazade), "Fi tekfirri'r-revafız" isimli risalesinde ve Çaldıran Savaşı vesilesiyle verdiği fetvada ifadesini bulan fikir ve kanaatlerini, kısaca aşağıda zikredeceğiz. Fakat burada hemen belirtelim ki, İbn Kemal hakkında 1986'da düzenlenen bir sempozyumda Sabri Hizmetli, bunların en azından kısmen, İslâmî esaslara muhalif olduğunu ifade etmiştir[20].

İbn Kemal'in, adı geçen risalesinde özetle; küfr ve irtidadına hükmedilen Şah İsmail ile askerlerine karşı açılacak savaşların, diğer din düşmanları ile yapılacak savaşlar gibi, cihat sayılacağı belirtmekte ve genellikle "Şiîlerin öldürülmesinin caiz olup, mallarının helâl, nikâhlarının ise bâtıl olduğu" açıklanmaktadır:

"Kızılbaş taifesinin şer'an katli helâl olup, askerî İslâm'dan onları katleden gazi ve ellerinde maktul olan şehid olur mu? El cevap: Olur, gazayı ekber ve şehadeti azimedir. Fakir Ahmed" (Belgeye dayalı olarak alındığından belgeyi oluşturanın adı Fakir Ahmed yer alıyor.)

Çaldıran Savaşı öncesinde verdiği fetva sonunda İbn Kemal şunları söyler:

"...Buna göre onların küfür ve irtidatlarında asla şüphemiz yoktur. Ülkeleri darül-harbdir. Erkekleri ve kadınları ile ev-

---

[18] Tekindağ 1967: 53.

[19] Bkz. Uğur 1986:138.

[20] Bkz. Hizmetli 1986: 128 v.d.

lenmek caiz değildir. Onların çocuklarının hepsi nikâhsız veled-i zinadır. Kesdikleri hayvanları murdardır, yenmez. Onlara mahsus olan kırmızı başlığı zorlama olmadan sırf onların alâmeti diye giyenin büyük ihtimalle küfründen korkulur. Çünkü bu açıkça küfür ve inkâr alâmetidir. Bunlar hakkında verilecek hüküm dinden dönenler hakkında verilecek hüküm ile aynıdır" (yani ölüm cezasıdır). (Uğur 1987: 73-74)

"...Şol tayife-i Kızılbaş ki reisleri Erdebiloğlu İsmail'dir (Şah İsmail). Peygamberimizin şeriatını ve sünnetini ve din-i İslâm ve ilm-i dini ve Kur'an-ı Mübini istihfaf itdikleri ve dahi Allahu Teala'nın haram kıldığı günahlara helâldür dedikleri ve istihfafları ve Kuran-ı mushafları ve kütüb-i şeriatı tahkir idüp oda yakdıkları dahi ulemaya ve sülahaya ihanet idüp kırub mescidleri yakdukları ve dahi reisleri laini mabud yerine koyup secde itdükleri ve dahi Hz. Ebubekir'e, Ömer'e söğüp, hilafetlerini inkâr ettikleri ve Peygamber'in hatunu Ayşe anamıza söğdükleri ve dahi Peygamber'in şer'ini ve din-i İslâmı götürmek kasdın ittükleri bunların emsali şer'e muhalif kavilleri ve fiilleri bu fakir katında ve baki ulema-i din-i İslâm katlarında (tevatürle) malum ve zahir olduğu sebebten fetva virdük ki ol taife kâfirler ve mülhidlerdür ve dahi her kimse ki onlara meyledüp ol batıl dinlerine razı ve muavin olalar anlar dahi kâfir ve mülhiddir bunları kırup cemaatlerini dağıtmak (cem-i Müslümanlara) vacip ve farzdur. Müslümanlardan ölen said ve şehid cenneti âlâdadır, onlardan ölen hor ve hakir cehennemün dibindedir. Bunların ahli kâfirler hâlinden eşşed ve ekbahdur, zira bugazladıkları ve dahi saydları (avları) murdardır nikâhları batıldur ve dahi bunlar kimseden miras yemek yoktur (ve bir nahiye ehl-i ki bunlardan ola) bunların (ricallerin katledüp) mallarını ve karılarını, evlâdlarını guzatı İslâm arasında kısmet ede, bunların bedelahz tevbelerine ve nedametlerine iltifat ve itibara olunmayup katloluna ve bilcümle bu taife hem kâfirler ve mülhidler ve hem ehl-i fesaddır iki cihetten katleri vacibtir el Müfti Hamza". (Tekindağ 1967: 53-55)

Zamanın en büyük fatih ve muhaddislerinden sayılan Müftü Nureddin Hamza Saru Görez (ölümü H. 927 / 1521)'in İran seferi için verdiği fetvanın metnini Şahabeddin Tekindağ'ın makalesinden naklettik. Bu fetvalara dayanılarak, tarihimizin en insafsız katliamına girişilmiştir. Eserini Selim'e ithaf eden, Defterdar Ebu'l-Fadıl Mehmed Efendi ihtiyar, genç, kılıçla öldürülenlerin adedinin kırk bini geçtiğini yazar[21].

Alevîlerin yok edilmesine dinen cevaz veren ulema, dönemin en büyük âlimleri idiler. Konusunda uzman olduğu anlaşılan Sabri Hizmetli, İbn Kemal'in verdiği fetvadaki ve risalesindeki kanaatlerinin, İslâm dini esaslarına aykırı hükümler taşıdığını açıkça ifade etmektedir. Buna göre, Alevîlere karşı girişilen katliamın yalnız insafa değil, İslâma da ters düştüğü ortaya çıkmaktadır. Sabri Hizmetli'nin İbn Kemal için ileri sürdüğü tenkidin, hemen hemen aynı esaslara dayandırılan Müfti Hamza'nın fetvası için de geçerli olacağını söylemek mümkündür. Kaldı ki, bu fetvaların nasıl ve hangi şartlar altında verildiğini öğrenince, bunların dinin ve ilmin esaslarına uygunluğu hususunda şüpheler çoğalmaktadır. Yukarıda çok kısa olarak değindiğimiz baskı, A. Uğur'un yazdıklarından açıkça anlaşılmaktadır. Şöyle ki:

"Olayların günün siyaset (ve din [T. A.]) adamlarına tesirde bulunduğunu söyleyebiliriz. Şükri-i Bitlisi, *Selimnâmesi*'nde şöyle anlatıyor: Yavuz geldi, meseleyi ortaya koydu. Harbe gideceğim karar veriniz dedi. Bunun üzerine ulemanın ve ekabirin bir kısmı 'Kanunumuz, kavanimiz nedir, demeye başladılar' Bundan sonra Selim: Bu kanun-i kavaid dediğiniz yollar nedir? Allah kelamı değil, Peygamber'in sünneti de değildir ve bu hususta bir ihtilaf yoktur.

---

[21] Tekindağ 1967:56.

Kendi devrinde ne ihdas etse Şah
Hem anım kanunudur bi-iştibah
Baht anundur bel anundur, banun onun
Devr anundur mülk onun kanun anım,

diye cevaplar". (Uğur 1986:137-138)

Uğur, bu vaziyette şu soruyu soruyor: "Şimdi böyle bir padişaha karşı kim var fetva verecek?"[22] Bizce, Uğur tamamen haklıdır.

4.2. Kadılar ve Alevîlerle İlgili Olarak Gönderilen Fermanlar

Ahmet Refik, topladığı fermanları yayımlarken yazdığı giriş kısmında şunları söylüyor:[23]

"... Anadolu'da vukua gelen dinî hareketlere, İran nüfusuna galebe çalmak için Şarkî Anadolu'da ittihaz olunan tedbirlere, bunları ezmek için yapılan cezalara dair Ali Osman tarihlerinde hiçbir malûmat yoktur. Bu vesikalar Türkiye tarihinin bu noksanını tamamlamak için Hazine-i Evrak Mühimme Defterlerinden çıkartılmıştır. Miktarı her ne kadar az ise de, imparatorluk zamanındaki devlet adamlarının siyaset ve zihniyetleri hakkında, tetkik ve tetebbu erbabına mevsuk bir fikir verebilir zannındayız."

Müellifin numaraladığı bu belgelerden bazılarını özetleyerek alıyoruz:

18 No.lu Belge:

Begpazarı kazasında Ergayıb (yürük taifesinden) haramilik ettiği gibi kendisinden kelime-i küfr sadır olduğundan imdi mezbur ihrak-ı binnar (diri diri yakılmasını) emir edüp buyurdum. Emrin yerine getirildiğini yazub arz eyleyesin.

---

[22] Uğur 1986: 137-138.

[23] Ahmet Refik 1932: 21-59.

29 No.lu Belge:

Amasya'da Süleyman Fakih dimekle maruf, yukarı canibin (İran) halifelerinden olup küfr-ı ilhad üzere olan (kişinin ve çevresindekilerinin) nameşru evza ve hareket ettikleri vaki ise, "mezkurları hüsnü edarik ile ele getürüb (yakalayıp) dahi kimesne ifşa eylemeden el altından Kızılırmak'ı iğrak eyliyesin (suda boğasın) ve yahud ahar vecih ve münasib görüldüğü üzre hırsızlık ve haramilik eylediler deyu iddia eyleyüb haklarından gelesin. H. 976/1568

35 No.lu Belge:

"Kara Recep isimli bir kişinin hatunu Meclis-i Şer'e gelip kocasının Kızılbaş olduğunu, kendisi gibi Kızılbaşlarla toplanıp, gece vakti tenha bir evde sazlar ve çalgılarla, kadın erkek âlem yapıp sonra şem'i söründürüb (mum söndürüp) birbirinin avretin tasarruf iderler deyu mezkûr zevci muvacehesinde kelimat itmeğin kaydı sicil olunduğunu öğrenen İstanbul, mezkûr kocayı meclis hâlinde iken yakalayıp habsedip durumu südde-i saadetime arz eylesin."

diye talimat gönderiyor. Alevîler dışardan kız almadığına göre, bu kadının mum söndürme (varsa) işini çoktan bilmesi gerekmez miydi? Anlaşılan bir intikam alma bahis konusu idi.

"37 No.lu Belge:

Mehdi geleceğini söyleyenin siyaset olunması.

45 No.lu Belge:

Mescidde yellenüp her (defasında) "Sünnilerine" deyu kelimat edenlerin habsedip alet tafsil arzı.

46 No.lu Belge:

Muhammed hakkında haşa bazı nameşru ve nâseza kelimat edenin, yakalanmadan tevbe ettiği ve bir daha tekrarlamadığı doğru ise tecdid-i iman edip küreğe gönderilmesi, daha önce tövbe ettiğini isbat edemezse yahut yersiz laflarına devam etmişse gecikmeden şerle katleyleyesin.

4.3. Vezir-i Âzam ve Serdar-ı Ekrem Kuyucu Murad'ın Cinayetleri

Yavuz Selim zamanından bir hayli sonra, I. Ahmed döneminde (1603 - 1617), veziriazam olan ve Kalenderoğlu ayaklanmasını bastırmakla görevlendirilen Kuyucu Murad'ın icraatı gerçekten yürekler acısıdır. Onun, çoluk çocuk demeden, Alevî halktan herkesi ve alınan esirleri istisnasız öldürtmesi ve bu suretle on binlerce insanın canına kıymış olması tarihçi Mustafa Cezar için de affedilmeyecek tarafıdır[24]. Gerçekten, Yavuz Selim zamanında Çaldıran öncesi katliam ile I. Ahmed döneminde Kuyucu Murad'ın giriştiği katliam, sadece devletin selâmetini ve güvenliğini sağlamak için yapılmış zorunlu askerî harekat sınırlarını çok aşmış hukukî, dinî ve insanî yönden bir faciadır. Fakat dönemin tarihçilerince hiç ele alınmamıştır.

Alevîler aleyhine tarihimizde kim bilir daha ne kadar zulümler işlenmişti. "Bunlar hakkında Osmanlı tarihlerinde hiçbir malûmat yoktur" diyen ve bu duruma üzüldüğü anlaşılan, duygulu tarihçi Ahmet Refik [Altınay], arşive dalarak çok ilgi çekici 54 adet fermanı bulup bir araya toplamıştır[25]. Bunlardan örnekleri yukarıda verdik.

4.4. Halkın Düşünce ve Şikâyetleri

Türkiye'de yaşayan ve ülkeyi biraz tanıyan herkesin, halk arasında Alevîler hakkında, tamamen rivayete ve ağızdan ağıza dolaşan dedikodulara dayanan düşüncelerinin, ne kadar olumsuz ve hayasızca iftiralara dayandığını görmemesine imkân yoktur. Bugüne kadar devam eden bu suçlamalar, o kadar etkili olmuştur ki, hâlâ gerçekmiş gibi tekrarlanıp durmaktadır. Bunların başında, Alevîlerin gizli ayinlerinde mum söndürüp gayr-i ahlakî cinsel ilişkilere girdikleri hususundaki yaygın

---

[24] Danişmend, İsmail Hami: *"İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi"* C. III, *Tarih Ansiklopedisi* s. 256; Orhonlu 1960. Her iki müellif, kafaları kesilerek, açılan kuyulara atılanların adedinin rivayete göre, yüz binleri aştığını kaydetmektedirler.

[25] Bkz. Ahmet Refik, 1932.

kanaat gelir. Bu olayları bugüne kadar hiç kimse gözüyle görmemiştir. Fakat daha yakın zamanlara kadar ve kuvvetli ihtimalle bugün bile, başkalarından duyarak ve bu lâflara inanarak (malesef profösörlük payesine ulaşmış) tekrarlayan kimseler vardır[26].

Acaba birkaç yüzyıl önce halktan kişiler, Alevîler hakkında neler düşünüyordu? Bunun cevabını Selahattin Tansel'in bulup yayımladığı bir arşiv belgesi sayesinde öğreniyoruz[27]. Yavuz Sultan Selim'in, babasını tahttan indirip devletin başına geçtiği sıralarda, Ali bin Abdülkerim Halife isminde bir kişi, padişaha sunmak cesaretini gösterdiği arızada memleketin türlü dertlerine parmak basmış, bu arada Kızılbaşlık meselesini de ele almıştır. İlk bakışta mutaassıp bir Sünnî olduğu anlaşılan bu kişinin arızası, halktan bir kişinin neler düşündüğünü göstermesi bakımından önemlidir.

Ali bin Abdülkerim Halife, Erdevil diye adlandırdığı Safevîleri, İslâmiyetin dışında telakki ederek diyor ki:

"Üşte (işte) bir zaman geldi ki Rum memleketinin (Anadolu) halkının çoğu Erdevil olup kâfir oldu."

"Bunlar Kur'an ve mushafları köpeklerin karnını yararak oraya koydular, köpeklerin boynuna taktılar, ayaklar altında parçaladılar, kendilerine uymayanları öldürdüler ve yine bunlardı ki 'Erdevil gelürse hep uyarız, tâbi oluruz' didiler, nice fasid fikirlere meşgul oldular."

Bu kadar aşırı hareketleri görülen bu insanlara karşı neden bu kadar yumuşak hareket edildiğini kabul edemeyen bu arıza sahibi;

"Ah kanı gayret-i İslâm, bu mel'unlar Şah Şah derler, niçin müminler Allah Allah dimezler ve bunlara kılıç salmazlar."

---

[26] Bkz. Ali Kemali [Aksüt] 1932. O, uzun yıllar vali olarak aralarında yaşadığı hâlde, mum söndü olaylarını ne görene rastladığını, ne de gördüğünü vurguluyor.

[27] Tansel 1969:20 v.d., 26 v.d. Topkapı Sarayı Arşivi No. 3192.

diye şikâyet ettikten sonra padişaha hitap ederek:

"Ey güzel Sultan Selim, hemen gayret-i İslâm sizde kalmıştır, bu kâfirleri hep kırmak gerekir. Zira bunlar münkir-i kelamullahdır."

diye, onu Alevileri kırmağa teşvik ediyor.

İşte Yavuz Selim'in tahta geçtiği tarihlerde Sünnî halktan birinin düşünceleri ve dilekleri bunlardır. Kısaca ülkede, büyük bir Sünnî-Kızılbaş (Alevî) düşmanlığı hükmetmektedir.

5. Alevîlerin Tepkileri

Sünnî bir devlet ve Sünnî inançlı bir çoğunluk içinde yaşayan, küçümsenme ve alaya alınmadan başlayıp, büyük ölçüde kitlevî katliamlara varan baskılar, zulümler, iftiralar içinde kalan Alevîler, toplumun bir uvzu olarak, yüzyıllar içinde artan ölçüde, birtakım kendini koruyucu tedbirlere, hatta devlete karşı isyan şeklinde şiddet hareketlerine de başvurmuşlardır. Şimdi çeşitli tepkilerin neler olduğu üzerinde düşünelim.

Alevîlik ve Bektaşîlik edebiyatı denilen ve çoğu halk ozanları ve şairleri tarafından yaratılmış çok sevimli, insanî olgunluk ve hoşgörü dolu bir edebiyat dalımızın varlığı herkesçe malûmdur. Çevremizde de zaman zaman bu edebiyatı hâlâ yaşatan, hoşgörü ve insan sevgisiyle dolu ozanları (son örneklerinden biri Âşık Veysel idi) dinlemişizdir.

Alevî ve Bektaşîlikle ilgili, başka insanlara karşı hoşgörülü davranan ozanlara, meselâ Yunus Emre'ye, bazı fikir adamlarının Avrupa menşeli "hümanist" unvanını yakıştırdığını görüyoruz. Halbuki bu davranışlar, yabancı bir kavrama ihtiyaç göstermeyen Türk ve Anadolu kokan bir halk olgunluğu vakıasıdır. Çok sözü edilen bu Bektaşî (Alevî) hoşgörüsünden genel olarak eser kalmış mıdır ve bunun sebebi nedir? Bunu, konunun en büyük uzmanlarından Gölpınarlı şöyle açıklar:

"Alevî ve Bektaşîlerin inançları iki büyük bölüme ayrılabilir. Biri Ali'nin üstün mevkiidir, diğeri ise, tamamıyla insana

dönüktür: Varlık, benlik, gösteriş, ululanmak herkesi hor görmek, nekeslik, iyiliği başa kakmak, haddini bilmemek gibi şeyler tamamıyla kötüdür ve mensuplara yakışmaz. Onlar eli açık, gözü toktur, iyiliği kötülükle değil, kötülüğü iyilikle karşılar. Kendisini herkesten aşağı görür. Kardeşlerinin hayrına koşar, açı doyurur, susuzu kandırır, onlara canbaş verir. Bir lokma bile bin kişiye bölünür. En önemli ödevi gönül almaktır. Konuk gelen eve Tanrı bereketi de gelir.

Bu ameli ahlâkın bütün insanları bir görmek, hiç kimseyi ayırt etmemek herkese ve her şeye aynı gözle 'Hak' nazarıyla bakmak gibi dünyayı kucaklayan bir tarafı da vardır. Fakat kendilerinden olmayanlara kendi tabirlerince zahide, zahire, yabancıya ve Yezid'e karşı gösterilen nefretle bu telakki tamamıyla birbirine aykırıdır, zıttır. Bu bakımdan herkesi bir görmek, daha ziyade ilk devirlere aittir. Safevî - Osmanlı rekabeti, tevella ve teberra esasını (kısaca Ali'yi sevenleri sevmek, sevmeyenlere düşmanlık beslemek) pek ileri ve aşırı bir tarza dökmüştür. Alevî ve Bektaşî edebiyatında insanların birliğinden bahseden şairler, ya bu rekabetten önceki devreye aittir veya bunu hâlâ söyleyen, büyük ve felsefî düşünceye sahip şairlerdir (Seyrani vb.)." (Gölpınarlı 1963: 127-128)

İnsan sevgisi nasıl sadece kendinden olanlara yöneldi? Alevîlerin Sünnîlere karşı başka ne gibi tepkileri oluştu?

Sünnî çevrenin devamlı hakaret ve küçümsemeleri, iftira ve alay dolu söz ve dedikoduları, onların gittikçe, o çevreden uzaklaşmalarına ve dağlarda veya ücra köşelerde, kendi aralarında yaşadıkları köylere çekilip imkân nispetinde Sünnîlerle az teması olan mesleklere ve işlere yönelmelerine neden olmuştur (ormanlarda tahtacılık, kömürcülük bunu en tipik örneğidir). Daha ilgi çekici bir davranış ise, Alevî olan Abdallar gibi, Çepnilerin de gizli bir dilleri olması, böyle bir yola gitmeyi zorunlu görmeleridir. Böylelikle Yezidlerin yanında, istedikleri şeyleri onların tecessüsünden gizleyerek rahatça konuşabilmek mümkün oluyordu. Ali'nin halifelik hakkına haksız yere sahip

çıktıklarına inandıkları üç halife Ebu Bekir, Ömer, Osman'ın isimlerini çocuklarına kesinlikle vermemeleri de anlamlı bir tarihî protestodur. Busbecq'in, anlattığı bir olaydan, bazı Alevîlerin Sünnîleri "pis" saydıkları anlaşılıyor[28]. Kanunî Süleyman'ın sefer esnasında bir gece evinde kaldığı kişi, ertesi günü evi sularla, tütsüler ve ayinle temizlemeğe kalkmış, bunu öğrenen sultan, evi yaktırıp sahibini katlettirmiştir[29].

Alevîlerin devlete ve topluma karşı oluşturdukları tepkilerden ilgi çekici bir diğeri, devletin adalet mekanizmasını âdeta boykot edip, davalarını kendi aralarında ve "dedeler'in başkanlığı altında yürüttükleri özgün bir metotla çözmeleridir. Çeşitli suçları işleyenlerin çarptırılacakları cezalar, bir nevi aforoz, yani toplumdan uzaklaştırmadan, dolaylı şekilde intihara zorlamaya kadar uzanmaktadır. Böyle cemaat içi bir adalet sisteminin kurulmasının nedeni, inançları ve geleneklerinin özelliği ve devletin adalet sistemine inanmamalarıdır.

Alevîlerin Sünnîlere ve Sünnî devlete karşı tepkilerinin en kuvvetlisi, şüphesiz Anadolu'da çıkan halk hareketleri, yani isyanlardır. Bunların hemen hemen tümünün Alevî zümreler tarafından gerçekleştirilmiş olması düşündürücüdür. Çünkü bu gibi isyanların asıl nedeninin, ekonomik olduğu bilinmektedir. Fakat Anadolu'da çoğu Sünnîlerin de aynı iktisadî sıkıntılara maruz bulundukları açıktır. Alevîlerin ayrı ve önemli bir nedenleri daha vardı; bu da inançları yüzünden Sünnî toplum ve devlet tarafından maruz kaldıkları kötü davranışlar ve haksızlıklar dolayısıyla, içlerinde oluşan kin ve nefret duygularıdır. Son yıllarda Türkiye'de yayımlanan Alevîlerin konusundaki pek çok eserde, bu başkaldırmalar, biraz abartılı ve romantik şekillerde sunulmaktadır: *Alevîlik-Bektaşîlik Toplumsal Başkaldırının İdeolojisi* bunlardan sadece biridir. Anadolu'daki isyanların liderlerinin sadece isimlerine bakarak, onların Alevi

---

[28] Bkz. Busbecq 1939: 89.

[29] Krş. The Turkish Letters de Busbecq, Oxford (by Edward Seymour Forster) 1968: 67.

halk hareketi olduğunu anlamak mümkündür. Meselâ Şahkulu (1511), Nur Ali Halife (1512), Bozoklu Celâl ve Şah Veli, Şah Kalender (1526-1527).

Rusya'da Tveritinova, eski Doğu Almanya'da Waedekin'in eserleri dışında, Anadolu isyanlarının halk kitleleri açısından ilmî incelenmesine Türkiye'de girişilmemiştir.

5.1. Honamlı Oymağından Veli'nin Tepkisini Gösteren Acı Sözleri

Cenupta Türkmen Oymakları başlıklı değerli bir eserin sahibi olan Ali Rıza Yalman [Yalgın], Toroslarda Aladağ'da karşılaştığı Honamlı oymağının, Kızılbaş olduğunu belirttikten sonra ekliyor:

"...Hattâ mezhep ayrılığı yüzünden civardaki Sünnî aşiretler bunların isimlerini 'Hor-namlı' diye anmakta ve kendilerine hakaretle bakmaktadırlar. Fakat bu aşiret kendilerini çok yüksek görmekte (bu üstünlük duygusuna bütün göçebelerde rastlıyoruz [T.A.]) ve asıllarının hâlâ Horasan'da büyük bir kabile olduğunu iddia etmektedirler. Ben yaylayı beğenmedim ve açıktan açığa bu yayladan şikâyet ettim. (Veli) 'Ne yapak bizim de kısmetimiz buraları olmuş. Adımız horlanmış, bir kere 'Kızılbaş' demişler. Bize iyi yaylalarda yurt verirler mi' dedi. Bu cümleleri derin bir kin ve nefretle söylüyordu. Ben kendi hesabıma, öz Türkler arasına bu geçimsizliği, bir yılan zehiri gibi sokan ve yayan unsura lânet etmekten kendimi alamadım. Veli biraz durdu, birdenbire; 'Sevdim Ali'nin gözünü / Çevirdim Hakk'a yüzümü' beytini okudu ve kindar bir tavırla göğüs geçirdi. Sosyal bünyemize indirilen darbelerden biri de budur. Akıllı olanlar bu ayrılığı Türk topluluğuna sokanların ne kadar büyük günah işlediklerini hemen anlarlar" (Yalgın [Yalman-Yalkın] 1977 : 43-44)

Diye yakınan, Ali Rıza Yalgın [Yalman-Yalkın]'ın bu samimî duygularına katılmayacak bir insan tasavvur edemiyorum. 1930'lu yılların başında yani 60 yıldan fazla bir süre önce yazılan bu şikâyet konusu, bugün hemen hemen aynen devam etmekte-

dir. Parti başkanı olmuş bir politikacı, "sapık (inançlı) Alevî" deyimini bir konuşmasında tekrarlayabilmekte ve bunu kamuoyunun gözü önünde yapacak kadar da pervasız olabilmektedir.

6. Cumhuriyet Döneminde Alevîler

Cumhuriyet dönemi deyim yerinde ise Alevîlerin rahat nefes alma dönemi olmuştur. Çünkü liderler, çeşitli nedenler ve vesilelerle Sünnî taassubunu temsil eden din adamları ve benzerlerine göz açtırmamışlardır. Hele laiklik prensibinin anayasaya konulması ve "Devletin dinî İslâmdır" kaydının kaldırılması sayesinde, özellikle Alevîler büyük bir rahata kavuşmuşlardır. Bu nedenle de onlar, hükûmetin partisi olan Cumhuriyet Halk Partisi'ni daima desteklemişlerdir.

Demokratik döneme geçildikten (1950) sonra, bir ara Demokrat Parti'yi tutmaya başlayan ve bu şekilde bazı başka imkânlara kavuşmayı bekleyen Alevîler, bu defa Sünnî çoğunluğun, sözde demokratik yollardan Alevîleri Sünnîleştirme, köylere cami yaptırma gibi teşebbüslerinin ve manevi baskılarının konusu hâline gelmişlerdir. Bunun yanında sadece Sünnîliğin temsilcisi olan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın ve ona bağlı binlerce Sünnî din adamının varlığının, gerçek laiklik prensibine uymayan bir uygulama olması nedeniyle Alevîler uyanmaya başlayıp, demokrasilerde "oy verme veya vermeyerek cezalandırmanın partilere gösterilecek kuvvetli bir baskı olacağını iyice fark edince, bundan faydalanmaya ve aydın birtakım Alevîlerin liderliğinde çok enerjik bir faaliyete girmişlerdir. 10 yıl öncesinde Alevîlerin, daha doğrusu Alevîliğin çözüldüğü veya çözülmekte olduğu iddiaları ortaya atılırken, Türkiye'de bir nevi Alevî-rönesansı yaşanmaya başlanmıştır. Bir takım ırkî ve siyasi ayrılıkçılık güden ve Alevîlerin tümünü büyük zararlara sokabilecek hareketlerden uzak kalmaya dikkat edildiği takdirde, Türkiye'de önemli bir sayıda olan Alevîlerin, demokratik yollardan faydalanarak, isteklerini ve amaçlarını, oy manivelası sayesinde kolayca gerçekleştirmeleri imkân dahilindedir. Ger-

çekten son yıllarda bu yolda cemevleri kurmak, dernekleşmek vb. şekillerde seslerini duyurmakta olduklarını görmekteyiz. Son bir konu olarak, acaba Alevî inancı zayıflıyor mu, çözülüyor mu sorusuna bir göz atalım.

7. Alevîlik Çözülme Yolunda mı?

Dışarıya kapalı, yani dışardan kimsenin iradesi ile isteyerek giremediği; ancak ana babası o inançtan olanların katılabileceği din ve inançların, hayatlarını ilânihaye devam ettirebilmeleri imkânı azdır. Özellikle dıştan düşmanlarla çevrili ve esasen kuruluşları itibariyle zayıf ve hayatın, medeniyetin ilerleme şartlarına uyamayan din veya inançların durumu böyledir. Meselâ Yezidîliğin böyle olduğuna vaktiyle biz de işaret etmiştik. Aynı şekilde kapalılık ve Sünnîliğe geçişler, medeniyet ve eğitimin artması ile esasen insanların dinlere bağlılıklarının eski devirlere göre azalması nedenleriyle, Alevîliğin de böyle bir tehlikeye maruz olduğu yolunda bazı yayınlar yapılmıştı. 23-29 Ağustos 1987 tarihli *Yeni Gündem* dergisinde bu mesele, "Alevîliğe Ne Oluyor?" diye ele alınmış ve "dinî, toplumsal görenekleri, siyasî konumları değişiyor" başlıkları altında uzun uzun yayımlanmıştı. Aynı konuda, 27 Eylül 1987 tarihli *Nokta* dergisinde geniş bir araştırma yapılmış ve "Alevîlik Tarihe Karışıyor. Dinsel Kültürel Politik Yok Oluşun Öyküsü" şeklinde büyük puntolarla sunulmuştu.

Krisztina Kehl-Bodrogi ise 88 sayılı (Ağustos 1996 tarihli) *Birikim* dergisinde bu iddiaları ele almış ve "Tarih Mitosu ve Kollektif Kimlik" başlıklı yazısında "Hakikaten de 1980'lerin sonuna dek Alevîlik karakteristik özelliklerini yitirmekte ve giderek toplum bütünü içinde erimekteymiş gibi görünmekteydi. Oysa son 4-5 yılda buna tamamen zıt bir gelişmenin tanıklarıyız" diyordu. Gerçekten de böyle oldu. Alevîler bir canlanma dönemine girmiş görünüyor. Ve Türk toplumunda demokrasi sayesinde bunu gerçekleştirmeleri ve ağırlıklarını koymaları, imkân dahiline girmiştir.

Aristo - Özel Hayatı ve Kütüphanesi

Düşünce Tarihinde Aristo'nun Eşsiz Yeri

1940'lı yıllarda, Samsun Lisesi'nde öğretmenlik yaptığı sırada tanıdığım büyük felsefe hocası Cemil Sena Ongun, bilindiği gibi, pek çok felsefe kitabının ve dört ciltlik büyük meşhur *Filozoflar Ansiklopedisi*'nin yazarıdır. Memleketimizde Aristoteles'i (Aristo) onun kadar yakından bilen belki de ikinci bir kimse yoktu. Cemil Sena, Aristo hakkında şöyle diyor:

"Yunanlıların olduğu kadar da insanlığın yetiştirdiği en büyük, dâhi filozof. Birçok ilimlerle beraber mantığın da babası. Hiçbir filozof, bilgin veya devlet adamı Aristo kadar insan düşüncesine hâkim olmuş değildir. Hemen hiçbir ilim yoktur ki onun tarihinde Aristo'nun adına rastlanmış olmasın. Eserleri ve fikirleri hakkında yazılmış olan kitaplar, bir 'Kitapsaray'ı dolduracak kadar çoktur, sayısızdır." (*Meşhur Filozoflar Ansiklopedisi*)

Biz bu yazıda, büyük filozofun felsefesinden değil, kütüphanesinden ve bu arada özel hayatının ilgi çekici yönlerinden söz edeceğiz.

Ailesi, Tahsili

Aristo'nun doğum tarihi milattan önce 384'tür. Doğduğu yer ise Selanik'in doğusunda deniz kenarında küçük bir şehir olan Stageira (Stageiros) olduğundan, ismine bir de "Stagirit" (Stagiralı) sıfatı eklenirdi. Babası "Nikomak", Makedonya Kralı II. Amyntas'ın doktoru ve dostu idi. Bu kral, Büyük İskender'in dedesidir. Aristo'nun ataları 4 kuşaktır doktor imiş. O dönemlerde doktorlar aynı zamanda ilâçları da kendileri hazırlarlar yani eczacılık işini de görürlermiş. Bu yüzden onlara "Hap Yuvarlayanlar" denirmiş. Aristo'nun aile mesleğinin, onun aynı zamanda tabiat araştırıcısı bir filozof olmasında rolü olduğu düşünülebilir.

Aristo, müreffeh zengin bir ailenin çocuğu ise de ana babasını erken kaybetmiştir. Kaynakların dediğine bakılırsa fırtınalı bir gençlik hayatı geçirmiş olan delikanlı, aile mesleğine heves etmeyerek, 17–18 yaşında iken Atina'ya tahsile gitmek ister. Büyükleri bunu önlemeye kalkmazlarsa da dönemin âdetlerine uyup, onu bir kâhine götürerek ne tahsil etmesi gerektiğini öğrenmek isterler. Tanrılara danışan kâhin, bunun felsefe olduğunu kendilerine iletir. Felsefe o zamanlar bugünkü gibi sadece gerçek felsefe tahsilinden ibaret olmayıp, sınırları çok daha geniş hatta tüm bilgileri ve ilimleri kapsayan bir disiplin idi. Felsefe Profesörü Weischedel, âdeta dehşet içinde; "Ya kâhin Tanrı'nın lâfını yanlış anlasaydı, Batı dünyası düşünce tarihinin gelişmesi nice olurdu? Bunun tasavvuru bile imkânsızdır" diyor.

Atina'ya varan Aristo, orada Platon'un meşhur Felsefe Akademisi'ne yazılır. Akademi, döneminin en gözde okuludur. Platon o sırada 57 yaşındadır. Aristo'dan 40 yaş büyüktür. Yeni öğrenci bu müstesna okulda 20 yıl kadar tahsile devam eder. İlim ve felsefe aşkı ile yandığı anlaşılan öğrenci, aynı zamanda zengin olduğundan, bugün bile çok uzun görünen bu tahsil onun için hiçbir maddî ve manevî sıkıntı konusu olmaz.

Platon, 77 yaşında öldüğünde, akademinin en değerli öğrencisi ve mensubu Aristo, haklı olarak hocasının yerine akademinin başına getirileceğini sanarken yetkili kurul, nispeten önemsiz başka bir adayı "Speusipos"u seçer. Hâlbuki Platon Aristo için "Zihn-i evvel", "akl-ı evvel" (Mustafa Namık) veya "Okulun küllî (tümel) aklı" dermiş (Cemil Sena). İçine düştüğü durumu hazmedemeyen Aristo, arkadaşı Xenotrates'le birlikte akademiyi terk eder.

Aristo ile Platon'un İlişkileri

Aristo'nun akademide 20 yıl kalıp ancak üstadının ölümü ile oradan ayrılması onun hocasına karşı derin bir hayranlık ve saygı beslemiş olduğunu açıkça göstermektedir. Fakat bu, onun hocasının felsefî düşüncelerine katıldığı anlamına gelmez. Böyle bir şey esasen gerçek dehanın özüne de aykırı düşerdi. Platon, biraz kapalı ve hafiflemiş şekilde olsa da öğrencisinin bazı davranışlarını tenkit ediyordu. Meselâ göz alıcı giyinişinin felsefeciye yakışmadığını söylemesi ve onun evine "okuyucunun evi" demesi gibi. Daha önemlisi Aristo'nun farklı görüşlerini kastederek şöyle söylediği de nakledilir: "Aristo, küçük bir tayın anasına yaptığı gibi beni çiftelemiştir." Öğrenci ise büyük hocasına saygı ve hayranlığını hiç yitirmemiş ve bir keresinde şöyle demiştir: "Platon, kötülerin, övmek için bile olsa, ismini ağızlarına almaması gereken bir kişidir. O bir tanrıdır." (Weischedel, 60).

Goethe, bu iki dehayı şöyle tasvir eder:

"Aristo, çevresine çizdiği dev bir dairenin üstüne taşıdığı zengin malzemeyi itina ile örerek muazzam bir fikir piramidi inşa etmiştir. Platon ise yerden göklere yükselen bir dikilitaş, daha doğrusu bir alev sütunudur." Büyük bir şair olduğu kadar, büyük bir fikir adamı da olan Goethe'ye yakışan müthiş bir benzetme!

Bütün bunlara rağmen bizim okuduğumuzdan çıkardığımız şudur ki, bu iki deha arasında yine de önemli sayılacak ölçüde bir gerginlik vardı. Esasen Platon'un öğrencisini anasını tekmeleyen taya benzetmesi bile durumu bütün açıklığı ile ortaya koymakta değil midir?

Aristo Saraylarda

Vaktiyle Atina'da, Aristo ile aynı zamanda tahsil etmiş bulunan ve aslında bir köle olduğu hâlde, zor inanılır mutlu tesadüfler sonucu, Anadolu'daki Assos şehrinin ve civarının hâkimiyetini ele geçirmiş bulunan "Hermeias", akademiden ayrılan Aristo ve arkadaşını sarayına davet eder. Maneviyatı çok bozulmuş olan Aristo, bu dostça ilgiden memnun kalarak Assos'a gider. Orada M.Ö. 347–334 arasında üç yıl kaldığı ve bir "Felsefe Okulu" açtığı biliniyor. Böylece Assos şehri önemli bir fikir merkezi hâline gelir. Aristo, artık hocasının da herhangi manevî bir baskısı kalmadığından, kendi fikirlerini serbestçe geliştirdiği kitaplarından bir kısmını burada yazar. Assos bugün Çanakkale'nin Ayvacık İlçesi'ne bağlı Bahramkale Köyü altında yatan bir harabedir. Aristo'nun okulunun bulunduğu ve belki de gezinerek ders verdiği çayırlarda artık koyunlar gezinip otlamaktadır.

Aristo, Assos'ta dostu Hermeias'ın yeğeni veya manevî evlâdı olan Pythias ile evlenir. Orada yerleşme niyetine rağmen bu mümkün olmaz, çünkü şehri Persler işgal edip Hermeias'ı öldürürler. Bu sırada Aristo, öğrencisi Theophrast'ın yanına Lesbos (Midilli) Adası'na geçer. Orada bir yıl kadar kalır. Tam o sıralarda Makedonya Kralı Amyntas'ın yerine geçmiş olan II. Philip, Aristo'yu oğlu Alexander için eğitici olarak başşehri Pella'daki sarayına çağırır. Çok cahil fakat çok zeki bir adam olan kral, babasının doktoru ve dostu Nikomak'ın filozof olan oğlunu, kendi oğluna öğretmen seçmiştir. Böylece Aristo, medenî dünyanın ve İslâm âleminin "hace-i evvel"i olmadan evvel İskender'in hocası olur. Öğrencisi henüz 13 yaşında olup,

geleceğin bir dünya devleti kurucusu ve ülkeler fatihi "Büyük İskender"i olacaktır. Daha o zamanlar bile ele avuca sığmaz bir delikanlı olan İskender'in hocası ile ilişkileri hakkında fazla bir şey bilinmiyorsa da, onun Aristo'ya karşı büyük saygısı olduğu bir keresinde; "Babam bana hayat verdiyse, Aristo da bana yaşama sanatını öğretti. Hayat tabiatın bir lütfudur, güzel bir hayat ise bilgeliğin bir armağanıdır" dediği rivayet olunur. Ayrıca İskender'in Atina'nın ortasına Aristo'nun heykelini diktirdiği, ilmî ve fikrî çalışmaları için onun emrine büyük maddî imkânlar sunduğu bilinmektedir. Meselâ bir defasında İskender, Aristo'ya 800 talent ödetmiştir ki bunun değeri 1877'de yazılmış bir eserde (Grant, Aristotle, Edinburgh) dört milyon dolar olarak hesaplanmıştır. Durant'ın 1958'de İsviçre'de yayımlanan eserinde ise 20 milyon İsviçre frangından söz edilmektedir.

İskender'in, çok çeşitli ülkelerde, Aristo'nun tabiat araştırmalarına faydalı bilgileri toplamaları için pek çok adamı görevlendirdiği de rivayet olunur.

İskender'in seferlerinde, yastığının altında geceleri hançeri ile Aristo tarafından notlar, şerhler ilâve edilmiş bir İlyada nüshasını sakladığı da söylenir.

Fakat İskender etrafına sırf nimet saçan bir insan değildi. Sağı solu belli olmayan bu dehanın hiddet nöbetleri tarihen iyi bilinen bir gerçek olup çok kişinin canına mâl olmuştur. Wilhelm Lange-Eichbaum'un Almanya'da pek meşhur olan, *Dehâ-Delilik ve Şöhret* isimli büyük eserinde İskender'e önemli bir yer ayrılmıştır. Aristo, aslında İskender'in hocalığını kabul ederken pek de tehlikesiz olmayan bir işe girmişti. Gerçekten, İskender başka bir hocayı önce hapsettirmiş, sonra demir bir kafese koydurup ahaliye seyrettirmiş ve nihayet aslanlara yem olarak attırmıştır. Aristo ile İskender arasındaki bağ da benzeri bir hadise yüzünden kopmuştur. Hikâye şöyledir: Hermeleos isminde bir uşak, kendisini haksız yere cezalandıran İskender'e bir suikast hazırlamıştı. Sanık işkence masasında Aristo'nun

yeğeni olan Kallisthenes'in de işin içinde olduğunu söyledi. Kallisthenes, krala resmî tarihçi (vak'anüvis) olarak refakat ediyordu. Önünde yere kapanmayı reddederek krala hakaret etmiş sayılıyor ve kralın şarklı yaşayış tarzını tenkit ediyordu. Ama İskender, sonraki kuşaklara Kallisthenes kanalıyla tanıtılmıştır. İskender onu hapse attırdı ve tarihçi 7 ay sonra hapishanede öldü. Bu olay, Atina'da yıllarca İskender'in icraatını müdafaa ederek bir bakıma hayatını tehlikeye atan Aristo ile İskender arasındaki dostluğun sonunu getirdi.

Aristo'nun Atina'daki Okulu "Lise"

Aristo, İskender'in hocalığından sağ salim Atina'ya varınca, Platon'un akademisine benzer bir "Felsefe Okulu" açar (M.Ö. 334). Okulun ismi "Liceum" idi. Bugünkü lise sözcüğü oradan gelmektedir.

Aristo, sıkıntılı bir tip olup kapalı sınıfta hareketsiz kalmayı hiç sevmez, çoğu zaman öğrencilerini etrafına alıp hem yürür hem ders verir ve tartışmalar yaparmış. Bu yüzden bu okulun mensuplarına peripatetikler (meşşaiyun-gezinenler) denilmiştir. O tarihlerde faaliyet hâlinde olan "Akademi" ve İsokrates'in okulu rakip okullar olup, tenkitçi fikirleri yüzünden liseye karşı herhalde kıskançlıktan doğan bir kin duyuyorlarmış. İşler buna rağmen güzelce yürürken yıllar çabucak geçer, Büyük İskender ölür (M.Ö. 323). Atinalılar, Makedonyalılara karşı öteden beri düşmanlık beslemekte ve artık istiklâl istemektedirler. İskender korkusu kalkınca, bu durum iyice su yüzüne çıkar. Makedonya sarayının dostu ve eğitimcisi olan Aristo aleyhine tuzaklar hazırlanır. Ciddi bir suçlama nedeni bulamayınca "her devirde ilme, hür düşünceye, medeniyete düşmanlık yapan bağnaz din adamları ve özellikle Atina başpapazı Eurymedon, eserlerindeki bazı kısımlara dayanarak, dua ve kurbanın faydasını inkâr ettiği ve diktatör Hermeias'ı tanrılaştırdığı iddiasıyla Aristo'yu suçlar (W. Durant, Griechenland, Cemil Sena, *Meşhur Filozoflar*).

Aristo bakar ki iş ciddidir. Atina hukukuna göre seçebileceği iki yol vardır: Ya ölüm cezasına çarpılacak veya ihtiyarî sürgünü seçerek memleketi terk edecektir. Bilindiği gibi Sokrat, benzeri bir durumla karşılaştığında memleketi terk edip gitmek yolunu reddedip baldıran zehrini içmişti. Aristo ise daha realist idi. Kendi sözleriyle "Atinalıların felsefeye karşı ikinci defa bir cinayet işlemelerini önlemek üzere", liseyi Theophrasıos'ta bırakıp Atina'yı terk etti. Annesinin memleketi olan Eğriboz Adası'ndaki Chalkis şehrine gitti. Ve birkaç ay sonra öteden beri çektiği mide rahatsızlığından vefat etti (M.Ö. 322). Böylece tabiatın ve insanların verdiği bütün rahatsızlıklardan ebediyen kurtuldu.

Bilemeyiz ama belki de o, mide ülserinin kansere çevirmesi sonucu ölmüştür. Zavallı filozof öteden beri çektiği mide ağrılarını hafifletmek için olmalı, geceleri yatağına içi sıcak zeytinyağı doldurulmuş tulum alırmış. Vaktiyle bu bile öğrencileri ve çevresinde dedikodu konusu olmuş. Ölüm nedeninin baldıran zehiri içerek intihar olduğu da söylenirse de, onun Atina'dan kaçışından sonra azan mide hastalığından öldüğü kanaati ağır basmaktadır. Arkasında 400, başka bir söylentiye göre 1000 eser bırakır. Hatta hamarat bir bilgin Aristo'nun ömrü boyunca 445.270 satır yazdığını saymaya üşenmemiştir (Weischedel 63).

Aristo'nun yaklaşık 62 yıl süren maddî hayatı sona ermişse de fikirleri bugün bile insanlık için canlılığını, aydınlatıcılığını hâlâ sürdürmektedir.

Hense-Leonhard, zamanımızda Aristo'nun fikirlerinin bilhassa fizikte meselâ Einstein'ın görecelik teorisinde bile ortaya çıktığına, psikolojide "Gestalt" nazariyesinin Aristo'da bulunan bir şekil kavramına dayandığına, hatta son dönemin meşhur Alman filozofu Nikolai Hartmann'ın Aristo ahlâkının günümüz için önemini belirtmekte olduğuna, Fransız Brentano'nun ise genellikle çağdaş felsefenin hâlâ en iyi şekilde Aristo'dan öğreneceği çok şey bulunduğunu vurgulamakta (Bk. 98/99)

olduğuna işaret eder. Tek cümle ile söylersek: 2300 yıl önce ölen Aristo, bugün de yaşamaya devam etmektedir.

İnsan Olarak Aristo

Birçok kimse gibi, biyografi okumayı çok severim. Ve epeyce de okudum. İnsan büyük adamların, dehâların hayatlarını okurken bir yandan hayranlık ve gıpta hisleri duyarken diğer taraftan da, belki de bu hasletlere neden kendimizin de sahip olmadığını, şuur altında hissetmenin sonucu olarak, onların tuhaf, bize göre garip hatta bazen "açıkça kaçık" taraflarını büyük bir zevkle öğreniriz. Bu şekilde, onlardan, bizden çok üstün olmalarının acısını çıkarırız. Böylece onların da pek matah insanlar olmamaları bizim teselli mükâfatımız olur. Öğrencilerin hocalarını, çirkin kadınların toplantılarında çoğunca güzelleri dedikodu konusu yapmaları biraz da kötü notların ve çirkinliğin intikamını almak için değil midir? Şimdi benzeri duygularla (olmalı) Aristo'dan özel hayatı hakkında hesap sormamızın zamanıdır. Acaba Aristo nasıl bir insandı?

Bu dev-filozof aslında ufak tefek, çelimsiz bir insanmış. İncecik bacakları olduğu bile kaydedilmiş. Ufak fakat canlı, bizdeki söyleyişle cin gibi gözleri varmış. Nazlanan bazı çocuklar gibi, peltekçe konuşurmuş. Kibar bir insan olmakla beraber, acı ve alaycı konuştuğu ve hatta dudaklarında devamlı alaycı bir ifadenin varlığından da söz ediliyor. 50 yaşından sonra göbek bağladığı ve gençliğinde itina ile taradığı saçlarının dökülüp, başının dazlaklaştığı zikrediliyor. Delikanlılığında fırtınalı bir hayat sürdüğüne değinmiştik. Genellikle canlı, hareketli, yerinde duramaz bir tip, hatta huzursuz bir insan olduğu söylenebilir. Derslerini gezinerek vermesi bile bunu göstermiyor mu? Aristo, kendine ve giyinişine itina gösteren bir insanmış. Saçları her zaman bakımlı, giysileri dikkat çekecek kadar gösterişli olup ellerinde yüzükler taşırmış. Platon, onun giyinişinin, samimî bir hikmet âşığı için yakışık almadığından şikâyet edermiş (Thomas, s.21, 25).

Uzun ömrünün 40 yıldan fazlasını Aristo incelemelerine veren, tanınmış Aristo uzmanı İskoçyalı Sir William David Ross, dedikoducuların onun "kadınsı" biri olduğunu ve sefih bir hayat sürdüğünü iddia ettiklerini yazmaktadır. Büyük filozofların özel hayatları hakkındaki kitabında, Alman felsefe profesörü Wilhelm Weischedel, antik çağın dedikodu merakından söz eder. Hâlbuki dedikodu merakı olmayan insan ve dolayısıyla çağ olduğuna biz pek inanmıyoruz. Aristo'nun İskender'i zehirlemeye teşebbüs ettiği bile dedikodu konusu olmuştur. Ne ise ki bu lâf ortaya atıldığında Aristo Makedonya sarayından çoktan uzaklaşıp serbest Atina şehrine gelmiş bulunuyordu. Bu bakımdan suçlamanın pek korkulacak yönü kalmamıştı. Bu karalamanın aslı olmadığı kesin ise de İskender gibi biri bahis konusu olunca ne kadar tehlikeli bir suçlama olduğu unutulmamalıdır.

Aristo'nun öğrencilerinin dilinde dolaşan garip bir huyu da, uyku süresini imkân nispetinde kısaltarak, felsefî meselelere daha uzun zaman ayırabilmek için bulduğu çare imiş. Gerçi İbn-i Sina'nın gece sabahlara kadar çalışırken, uykusunu kaçırmak üzere arada şarap içtiğini vaktiyle okuyunca hayret etmiş, hatta içkinin uyku getirdiğini görmüş ve denemiş bir insan olarak, işi tıp doktorlarından araştırmaya kadar vardırdığım olmuşsa da, uykuya karşı Aristo'nun bulduğu metot bana büsbütün garip göründü. Rivayete göre, o uyuklamaya başlayınca avucuna madenî bir küre alır ve elinin altında münasip bir yere bir çanak koyarmış, iyice daldığında (olmalı) gevşeyen elinden kürenin çanağa düşmesiyle çıkan sesten uyanır ve kitabına veya düşüncelerine dönermiş. Şahsen biz bu işin, ayrıntılar düşünülünce nasıl gerçekleştiğini pek anlayamadık ama alelade insanların dehanın işlerini anlamalarına ne lüzum ne de imkân vardır deyip geçmemiz daha doğru olur. Aristo'nun öğrencilerinin bütün günlerini, hocaları hakkında dedikodu ile geçirmedikleri kesindir. Aksine, Aristo onları büyük bir disiplin içinde araştırmalarının içine çekmesini biliyordu. Öyle ki

Batının kültür tarihinde teşkilâtlı ilk ilmî araştırmaların onun çevresinde yapılmış olduğu kabul ediliyor (Weischedel, 62).

Aristo'nun Evlilikleri ve Çocukları

Aristo, evvelce gördüğümüz gibi, Platon'un ölümünden sonra, akademiyi terk edip, arkadaşı Hermeias'ın daveti üzerine Assos'a gitmiş ve orada üç yıl kadar kalmıştı. Bu süre içinde Assos'un tiranı olan Hermeias, yeğeni veya evlâtlığı olan Pythias'la Aristo'yu evlendirmişti. Aristo'nun bu kadından bir kızı olmuşsa da, çocuk çok küçükken ölmüştür. Çocuğun annesi yani Aristo'nun ilk eşinin, onun Atina ikameti sırasında öldüğü anlaşılıyor. Aristo çok sevdiği ilk karısını bir türlü unutamamış, ölürken onun yanına gömülmesini istemiştir. Filozof, bundan sonra kendi memleketlisi "Herpyllis" ile tam yasal olmayan şekilde ancak süreli olarak yaşamaya başlar ve ondan da Nikomakhos adı verilen bir oğlu olur. Meşhur eserlerinden biri olan *Nikomakhos'a Ahlâk*, oğlunun adına izafeten bu ismi taşımaktadır. Aristo, babasının ismini oğluna vermişti.

Aristo'nun çocukları biri küçükken öldüğü, diğeri ise tarih gözünde hiçbir önem taşımadığından milyarlarca insan gibi gerçek yokluğa karışıp gitmişlerdir.

Aristo'nun Kütüphanesi ve Kitapların Başına Gelenler

Tarihte varlığı iyice bilinen, bir şahsa ait ilk kütüphane, trajedi yazarı Euripides'in (M.Ö. 485/84–406) kütüphanesidir. Ondan sonra, özel bir talimatnamesi bile yapılmış olan kütüphanenin, Aristo'nunki olduğu biliniyor. Bunu Strabon'un, *Tarihi Anılar*'ında ve ondan faydalanan Athenaios'un yazdıklarından öğreniyoruz. Aristo, çok okuyan bir insan olup, satın aldığı kitaplar için hesapsız para sarf etmişti. Bu yüzden Platon, onun evine "Okuyucu Evi" demiştir. Bunun gerçek bir takdir ifadesi olduğu kadar, Aristo'nun kitaplara fazla gömülmesinin kapalı bir şekilde tenkidi olduğunu söyleyenler de vardır.

Aristo, Atina'ya geldiği zaman, döneminin kitap cennetine gelmişti. O devirde şimdiki gibi mütevazi bütçeli insanların küçük de olsa kendilerine bir kütüphane kurması mümkün değildi. Bilindiği gibi, kitaplar binbir güçlük ve emekle bu iş için tutulmuş çoğu kölelerden oluşan müstensihlere yazdırılıp çoğaltılıyordu. Ayrıca çok zor temin edilen yazı malzemesi yüzünden küçük bir servete mâl oluyor ve pahalı satılıyordu. Bizim filozofumuzun para yönünden bir sıkıntısı yoktu. Çünkü çok zengin olduğu malûm. Fakat acaba kitap merakı ve kitap toplama ihtiyacı nasıl oluşmuştu?

Aristo'nun kitaplarla büyük ölçüde ilk karşılaşması, akademiye geldiği zaman gerçekleştiğini söyleyebiliriz. Çünkü önemli bir fikir merkezi hâlindeki akademinin, bir kütüphanesinin bulunmaması pek düşünülemez. Gerçi kaynaklar bize Platon'un kendi kitapları veya okulun kütüphanesi hakkında açık seçik bilgi vermiyorlarsa da, bu husus yine de tahmin ediliyor. Çünkü sonraki tarihli çeşitli kaynaklarda meselâ Romalı Aulus Gelius'da (M.S. 150 yılları) Platon'un kitap satın aldığı hakkında kayıtlar var. Diğer taraftan Platon'un öğrencilerinden Pontus Heraklea'sın da Tiran Klearchos'un ve Kıbrıslı Nikokles'in hocalarını örnek alarak, birer kütüphane kurdukları kabul edilmektedir (R. Mummendey, s. 179).

O dönemde ve sonraki yüzyıllarda Yunanistan'ın kültürel gelişmişliği buna müsaitti. Yunanca, Doğu Akdeniz bölgesinin müşterek dili, kültürel birliğinin önemli unsuru idi. Yani yazılanlar geniş bir kitleyi ilgilendirebiliyordu. Bu kitle için yüz binlerce kitap, binlerce yazar tarafından yazılmıştı. Bugün kesin şekilde tespit edilmiş Helen yazarlarının adedi 1000 civarındadır. Bize herhangi bir şekilde ulaşamayan yazar isimleri ise hesapsızdır (W. Durant, Griechenland 582).

Batı dünyasında, kitap ticareti yapıldığı belgelerle tespit edilen ilk şehir Atina'dır. Tarih, milâttan önce beşinci yüzyıl sonlarıdır. Günümüzden 2500 yıl kadar evvel, Atina'da yalnız

yeni yazmaların değil, sahaflık yani eski, kullanılmış kitapların ticaretinin de yapıldığını öğrenmemiz çok düşündürücüdür.

Aristo'nun kendi kurduğu felsefe okulu 'Lise' de, akademi gibi dönemin en büyük ilim ve fikir odaklarından biri idi. Orada sadece felsefeye değil, tabiat ilimlerine de önem verilen geniş bir program uygulandığından öğrenciler için çeşitli kitaplara, malzemeye, harita vb. hayvan koleksiyonları gibi şeylere de ihtiyaç duyulacağı açıktır. O hâlde bu meşhur okulun, genişliğini bilmesek de önemli ölçüde bir kitap koleksiyonuna yani kütüphaneye sahip olduğu kolayca tahmin edilebilir.

Aristo'nun çok okuduğu kadar, çok da kitap satın aldığı biliniyor. Onun bir defasında, Platon'un takipçilerinden Speusippos'tan satın aldığı kitaplar için (1930'lu yıllarda yapılan bir hesaplamaya göre) 18.000 dolar ödediği tespit edilmiştir ki, doların o günkü satınalma gücü de hesaba katılırsa bu meblağın azameti daha iyi anlaşılır. Aristo, babadan zengin bir insan olduğu gibi, ölen zengin karısından da büyük bir mirasa konmuştur. Kendisinin saraylarda krallara hizmet ederken servetine eklemeler yaptığı kesin gibidir. Onun gibi kitaba düşkün zengin bir filozofun çok kitap alması tabiî idi. Aristo, ömrü boyunca topladığı kitapları ve okuldaki kütüphaneyi Atina'dan kaçmaya mecbur kaldığında, okulun başına geçen öğrencisi Theophrastos'a vasiyet etmişti. Sonradan bu zat da onları Neleus'a bıraktı. Aristo'nun Platon'dan sonra akademinin başına seçilmemesi gibi, Neleus da "Lise"nin başına getirilmemiş olmasına darılarak, şahsına vasiyet edilmiş kitaplarını da yanına alıp kendi memleketi olan Anadolu'daki Skepsis'e gitmişti. Bu şehir Bergama Krallığı bölgesinde olduğundan, Bergama Kralı II. Eumenes'in kitaba düşkünlüğü ve ülkesine giren bütün kitapları toplatması yüzünden, Neleus'un ölümünden sonra cahil mirasçıları kitapları kralın müsaderesinden kurtarmak üzere toprağa gömmüşlerdi. Kral memleket hudutları içine giren bütün kitapları toplatıyor, istinsah ettirip kopyalarını sahibine veriyor, asıl nüshayı kendi kütüphanesi için alıkoyu-

yordu (Durant Griechenland 506 v.d. 583). Neleus'un kitaplarını mirasçıların bir mahzende sakladıkları söylenirse de, bu yolun onların bulunup müsadere edilmesi bakımından çok daha rizikolu olduğu düşünülünce gömülme gibi görülmemiş bir yola gidilmiş olması ihtimali de vardır. Ne olursa olsun sonuçta kitaplar rutubetten fena hâlde zarar görür, birçok yerleri erir, dökülür. Milâdi 100 tarihinde mirasçılar bu kitapları Atina'da yaşayan, Theos'lu Appelikon'a satarlar. Böylece kitaplar zarar görmüş hâlleriyle de olsa Atina'ya geri dönmüş olur. Onları satın alan Appelikon, büyük bir bibliofil olup kitapları derhâl yeniden istinsah ettirir; bu arada noksan, kopuk, okunamaz, yerlerini kendi bilgisinin yettiği ölçüde, (olsa olsa böyle yazmıştır) mantığı ile tamamlamıştır. W. Durant'a göre Aristo'nun eserlerinin çekici, sürükleyici olmamasının bir nedeni de başkalarının yaptığı bu nevi müdahalelerdir.

Romalı Sulla, Atina'yı aldığında (M.S. 86), Apellikon'un kütüphanesini Roma'ya taşıtır. Orada Rodoslu bilgin Andronikos, Aristo'nun bu kitaplarını düzenleyip yeniden yayımlar. Roma'nın düşünce tarihinde, Aristo'nun keşfedilerek yeniden ortaya çıkarılması önemli sonuçları olan bir olaydır (Durant Griechenland, 583).

Kısaca belirttiğimiz şekilde, Aristo'nun binbir emek ve büyük paralarla topladığı kitaplar, Atina'dan Anadolu'ya Skepsis'e oradan tekrar Atina'ya ve nihayet Roma'ya götürülüp tüm dünyanın bilgisine sunulmakla insanlığa aklın ve hikmetin ışıklarını, yüzyıllar boyu saçıp durdu. Aristo'nun yazdığı pek çok eserden İslâm âlemi de fazlasıyla faydalandı ve bu büyük filozofa olan şükranını ona "Hace-i evvel" unvanını vererek ödemeye çalıştı. Çalıştı diyorum çünkü tam ödemiş olmadı. Zira büyük İslâm düşünürü el-Birunî İslâm medeniyetini Yunan medeniyetinin bir devamı saymaktadır (Zeki Velidi Togan, *Türk Tarihine Giriş*, 1946, s.75) ki bununla İslâm düşüncesinin Yunan'a olan borcunun kolay ödenemeyeceğini anlamış oluyoruz veya hiç olmazsa anlamaya çalışmamız gerekir.

Aristo ve Kütüphanesi Hakkında Kaynakça

Durant, Will : *Die Grossen Denker*, Zürich, 1958 (10. Baskı).

Durant, Will : *Das Leben Griechenlands*, Bern, 1957.

Ross. W.D. : *Aristoteles*, İzmir 1993 (Yy. Hazırlayan Ahmet Arslan).

Mummendey Richard : *Von Büchern und Bibliotheken*, Darmstadt, 1984.

Cemil Sena (Ongun) : *Filozoflar Ansiklopedisi*, C.I, İstanbul, 1974.

Cemil Sena (Ongun) : *Meşhur Filozoflar*, İstanbul, tarihsiz (Nebioğlu Yy.).

Lange, Wilhelm H. : *Das Buch im Wandel der Zeiten*, Hamburg, 1941/41, (3. Baskı).

Mustafa Namık : *Aristo*, İstanbul, 1931 (Kanaat Kütüphanesi).

Kaya, Mahmut : *TDV İslâm Ansiklopedisi* "Aristo" maddesi.

Kaya, Mahmut : *İslâm Kaynakları Işığında Aristoteles ve Felsefesi*, İstanbul, 1983.

Yıldız, Nuray : *Eskiçağ Kütüphaneleri*, İstanbul, 1985.

Walzer, R. : "Aristutalis or Aristu" *The Encyclopaedia of İslam Vol*, 1, Leiden, 1960

De Boer, T.J, : Aristo MEB-*İslâm Ansiklopedisi*, C.I

Thomas, Henry, Dana : *Living. Biographies of Great Philosophers*, New York 1941.

Weischedel, Wilhelm : *34 Grosse Philosophen in Alltag und Denken, Die philosophische Hintertrepre*, München, 1980 (6. Baskı).

Natzmer, Gertvon : *Weisheit der Welt*, Berlin, 1962.

Bizans'ta Eğitim, Kitap ve Kütüphaneler

Yanlış Tanınan Bizans ve 'Medeniyeti'

I- Bizans İmparatorluğu Hakkında Yanlış Hükümler

a) Batı dünyasının Bizans'ı Uzun Süre Küçümsemesi ve Nedenleri

Bizans, batıda uzun zaman hafife alınan, küçümsenen bir devlet olmuştur. "XVIII. yüzyılda hemen tüm batı tarihçileri Bizans tarihine daima istihfafla bakmışlardır. Zaten batılı tarihçiler, XIX. yüzyıla gelinceye kadar Orta Çağ tarihine hep barbarlık döneminin tarihi gözüyle bakmışlardır ve o devri ilim ve medeniyet tarihi açısından daima karanlık devir gibi telâkki ederek ihmâl etmişlerdir. Meselâ Voltaire, Bizans tarihinden söz ederken; "Bu gülünç kitap, tumturaklı, kof sözler ve harikulade masallar mecmuasından ibarettir. O, insan aklının fecaati, Bizans İmparatorluğu da yeryüzünün bir rezaleti idi. Türkler hiç olmazsa daha akıllı idiler. Galip geldiler, başarılarından yararlandılar ve pek az yazdılar" diyor.

Meşhur Montesquieu de; "VII. yüzyıldan itibaren Bizans İmparatorluğu tarihi, bir isyanlar, fesatlar ve hıyanetler örgüsünden başka bir şey değildir" hükmüne varıyor. Hegel de aynı paralelde konuşur: "Bize, bir menfur ihtiraslar ve cinayetler tablosu gösteren ve nihayet Türk'ün kuvvet ve kudreti karşısında yıkılıp giden" Bizans'tan söz eder.

Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi isimli çok tanınmış eserinde Edward Gibbon benzeri şeyler söyler[30].

Bizans hakkında en yeni ve belki de en önemli kitabın yazarı Ostrogorsky'ye göre "Batı, özellikle Aydınlanma Çağı'nda yani akla dayanan rasyonalist düşüncenin hâkim olduğu dönemde, muhafazakâr, dinine bağlı Bizans İmparatorluğu ruhundan tiksiniyordu"[31].

Bu olumsuz kanaatler o kadar yaygındı ki, Köprülü'nün naklettiğine göre Ami Boue, "yaşadığı devrin genel telâkkisine uyarak, Bizans'ı her türlü fenalığın ve idare bozukluğunun timsali sayar ve (hatta) Osmanlı idaresinin başlıca fenalıklarını Bizans'tan geçmiş gibi gösterir"[32].

b) Türkiye'de Bizans Hakkındaki İlgi ve Bilgi Noksanı

Bizans (Yunanca Bizantion) Boğaziçi'nin Rumeli tarafında milâttan önce 660 yılı civarında Megara kolonisi olarak kurulmuştu. MÖ 6. yüzyıldan 478 yılına kadar Perslerin, sonra da muhtelif kuvvetlerin hâkimiyetine giren 2. yüzyıldan itibaren Romalıların eline geçen şehir, ticaret ve zanaat bakımından gittikçe önem kazanmış, 330'da Roma İmparatorluğu'nun yeni merkezi, başkenti yapılmıştır. Şehri planlatıp geliştiren Büyük Konstantin'in adına izafeten Konstantinopolis (Konstantin şehri) adını almıştır.

1453'te Sultan II. Mehmed tarafından fethedildikten sonra İstanbul ismi verilmiştir[33]. Yani bizim güzel şehrimiz İstanbul, eski Bizans şehrinin üzerinde yükselmiştir. Fakat bizler büyük çoğunlukla, bu şehrin eski ismini taşıyan imparatorluk hakkında hemen hiçbir şey bilmemekteyiz. Buna rağmen pek çok

---

30 Adıvar, A. Adnan, "Bizans'ta Yüksek Mektepler", *Tarih Dergisi*, nr.: 8 (1953) sh. 1–2

31 Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, Ankara, 1981, sh. 1–20

32 Köprülü, Fuad, "Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, İst., 1931, s. 169.

33 Irmscher-Johannes (Hrsg) *Lexikon der Antike*, Leipzig, 8. baskı, 1986, sh. 106

olumsuz peşin hükümler taşımaktayız. Mecliste daha geçenlerde bir milletvekili diğerlerinin üstüne "Bizans oyunları çeviriyorsunuz" diye yürümekte idi. "Köhne Bizans" lâfı ağızlarından düşmemektedir. İkiyüzlülük, sözünde durmama, oyun, hile velhasıl, Köprülü'den naklettiğimiz satırlarda olduğu gibi, her kötülüğün kaynağını Bizans'ta görmekteyiz. Değerli tarihçi Ekrem Üçyiğit'in söylediği gibi bu türlü hükümlerin hiçbir ilmî değeri bulunmamaktadır[34].

Rus doğubilimcisi A. Krimskiy, *Türkiye Tarihi ve Edebiyatı* isimli eserinde Türklerin, Bizans'ın topraklarını fethedip üzerinde yerleştikleri hâlde, ona nasıl yabancı ve uzak kaldıklarını şöyle ifade ediyor:

"Avrupa, Rönesans fikirleriyle meşbu olarak, Osmanlı Türk edebiyatının inkişafı esnasında bile, yüzyıllardan beri üzerinde oturdukları Bizans'ın hiçbir etkisi görülmemiştir. Meselâ Rönesans'ın esasını teşkil eden Yunan felsefesinin birinci elden kaynaklarını takip ederek faydalanıp, diğerlerini de yararlandırmaları beklenebilirdi. Hâlbuki Osmanlı Türkleri, o felsefeyi bile halifeler devrinin Arapça çevirilerinden öğrenmişlerdir"[35].

Bizans Kültür Tarihi ismiyle önemli bir eser yayımlayan Alman bilgini Haussig, batının Bizans karşısında takındığı bu olumsuz tavrın nedenlerini ilgi çekici bir şekilde tahlil eder:

"Bizans kültürüne tarih kitaplarımızda çok küçük bir yer verilir. Bizans'ın batı kültürünün tedrici şeklinde gelişip, yükselmesindeki büyük önemden bu kitaplarda bilmezlikten gelinir. Bugün ihmal veya bilgisizlikten doğmuş gibi görünen bu durum, aslında şuurlu bir şekilde yapılmış olup, gizli ve puslu bir kıskançlık, âciz bir kin ve intikam duygusundan kaynaklanmaktadır. Dünya kroniklerinin gözünde, batıdaki kendi imparatorlukları (Mukaddes Roma Germen İmparatorluğu [T.A.]) Roma'nın meşru bir devamı idi. Hâlbuki din açısından

---

[34] Üçyiğit, Ekrem, *Tarih Boyunca Din ve Biz*, Ankara, 1968, sh. 53.

[35] Adıvar, A. Adnan, "Bizans'ta Yüksek Mektepler", *İst. Üni. Ed. Fak. Tarih Dergisi*, İstanbul, 1953 c. V. Sayı 8, Sh. 2–3.

sapkın sayılan Doğu Roma (Bizans) şuurlu bir şekilde tarihi görüş alanının dışında bırakılıyordu. Bu yüzden Bizanslıların İslâm'a karşı giriştikleri "Müdafaa Savaşları"nın, batı için yararı ve öneminden kimse söz bile etmiyordu. İslâm devletleri tarafından, Bizans mallarına karşı uygulanan abluka sebebiyle, batının bu mallardan mahrum kalması, zamanın batılı tarihçilerince bilmezlikten geliniyordu. Hâlbuki bu, batının kendi büyük ekonomisini yaratabilmesinin ilk âmili olmuştu. Çünkü böylece batı şehirlerinde endüstrinin doğması yolu açılmıştı"[36].

Batının sözü edilen küçümseyici tutumu, XIX. yüzyıldan itibaren tamamen değişmeye başlamıştır. Üç büyük batı ülkesinde Bizans hakkında araştırma merkezleri açılmış, büsbütün yeni bir gözle yazılmış Bizans tarihleri, yüzlerce hatta binlerce kaynak eser, belge ilmî araştırma kurumlarında toplanmaya başlamıştır. Bizantinoloji kürsüsü ve enstitüleri büyük üniversitelerin çoğunda kurulmaya başlamıştır. (Bu satırların yazarı, tahsilini tamamladığı Münih Üniversitesi'nde Almanya'nın en önemli Bizans Araştırmaları Enstitüsü'nün bulunduğunu o yıllarda [1960] Münih'e gelen değerli Prof. Şerif Baştav'dan öğrenmişti. Enstitü, Bizantinistik'in devlerinden Krumbacher tarafından kurulmuştu. O yıllardaki başkanı ise başka bir büyük Bizantinist idi: Franz Dölger. Eserlerinde Türklerle ilgili birçok bilgi ve belgeler de bulunan bu bilginin hemen bütün eserlerini heyecanla toplamıştım.)

Bütün bunlara rağmen Batıda, Bizans hakkındaki bilgisizlik ve ilgisizlik hâlâ devam etmektedir. "Çağdaşlarımızın çoğu Bizans deyince birkaç ikondan ve seyahatlerinde gördükleri birkaç kiliseden fazla bir şey düşünmezler" diyen Hunger'e katılmamak mümkün değildir[37].

Bizans'a karşı ilgisizlik sadece Osmanlı dönemine inhisar etmez. Cumhuriyet dönemi hakkında da benzeri yakınmalar

---

[36] Haussig, Hans Wilhelm, *Kulturgeschichte von Byzanz*, Stuttgart, 1959.

[37] Hunger, Herbert, *Schreiben und Lesen in Byzanz, Die Byzantinische Buchkultur*, München, 1989, s. 10.

tekrarlanır. Bu defa şikâyet bir Türk tarih profesöründen gelmektedir: Almanya'da tarih okumuş olan Fikret Işıltan, Ostrogorsky'nin Bizans tarihi üzerindeki meşhur eserini Türkçeye kazandırırken, ön sözde şunları yazmaktan kendini alamaz:

"Ostrogorsky, eserinin başında, bugüne kadar Bizantinistik alanında yapılmış çalışmaların özetini verir... Yüzlerce bilim adamının ve eserlerinin adlarını kapsayan bu bölümde yarım kalmış bir Bizans tarihi çevirisi dışında hiçbir Türk bilim adamının ismine rastlanılmaması yalnız acı bir tesadüf sayılamaz (Sözü edilen bu yarım kalmış çeviri, 1943'te Doçent Arif Müfit Mansel tarafından yapılmıştır ve A. A. Vasiliev'in tanınmış *Bizans Tarihi* kitabının I. cildidir. [TA.]). Bizans Devleti adıyla tanınan Doğu Roma İmparatorluğu'nu 11. yüzyıl ortalarından itibaren adım adım fetih yoluyla tevarüs eden biz Türkleriz. Dolayısıyla, topraklarını ve eserlerini bütünüyle ele geçirdiğimiz, tabiî olarak bütün müesseselerinden etkilendiğimiz Bizans'ın kültürü ve kurumları bir yana, siyasî tarihiyle bile meşgul olma zorunluluğu duymamış olmamız, bilimsel açıdan çok üzülünecek bir keyfiyettir. Anadolu ve Rumeli fetihlerine dair Türk bilginlerinin araştırmaları hep bu ihmal sebebiyle doyurucu olmaktan uzak kalmıştır.

Eski dünyanın her kıt'asında tarihî olarak milletimizin hâkim olması, ülkelerin bizden önceki, egemenliğimiz altındaki ve daha sonraki tarihleri hakkında bilimsel herhangi bir eserimiz olmadığı gibi, bunların tarih ve kültürleri üzerine yazılmış Batı çevirilerinden bile mahrumuz. Daha izlerimizin silinmediği Bulgar, Romen, Yugoslav, Yunan ve Arnavutluk tarihi hakkında bu hususta yazılmış batı eserlerini gözden geçirebilmiş birkaç aydın dışında hemen hiçbir bilgimiz yoktur. Bu genelleşmiş bilgisizliğe ve onu doğuran ihmallere bir yerde son vermek, yeni kuşakları sorunların temellerine götürecek bilgilerle donatmak zorundayız. Ancak böylece sağlam bilgi binaları kurmakla çağdaş uygarlık yolunda ilerlemek mümkündür."

Değerli tarihçimizin bu haklı yakınmasına mukabil neden hâlâ bu durumda bulunduğumuzu gösteren ve başka bir profesöre ait olan sözleri burada biraz sıkılarak zikretmek istiyoruz. Türk tarihi ile ilgili yayınlar yapan bir vakfın başındaki bu profesör, kurumun tarih dergisinde İstanbul'un tarihi hakkında bir dizi makale yazmak ve yayımlatmak isteyen eskiden beri tanıdığı bu araştırmacının, araştırmada Bizans döneminin de ele alınması gerektiği hususundaki fikrine karşı aynen: "... et Bizans dönemini sen bizim İslâmi dönemi yaz" diyebilmiştir. Şehrin idaresinin başına geçirilmiş birinin İstanbul surlarını yıktırma niyeti taşıması ve tepkiler üzerine yalanlamaya kalkışması, diğer utanç verici örneklerdir.

Bizans tarihi hakkında yeni ve en değerli eserlerden biri olan ve Prof. Işıltan tarafından dilimize kazandırılan tarihin yazarı, George Ostrogorsky ilmî faaliyetini Belgrad Üniversitesi'nde sürdürmüş bir bilim adamı idi. 1902–1976 yılları arasında yaşayan bu bilginin eseri hemen bütün büyük dillere çevrilmiştir. Hâlbuki aşağıda göreceğimiz gibi İstanbul Üniversitesi (Capitolium) denilen ve Bizans döneminde (Bayezid Meydanı çevresi) kurulan yerde Bizans hakkında dünya çapında hemen hiçbir ilmî faaliyet ortaya konulamamıştır. Buna mukabil Bizans'ın pek çok tarihçisi, yüzlerce yıl önce özellikle Orta Asya'daki Türkler ve devletlerinden, onların elçilik heyetlerinden vb. bahseden pek çok eser bırakmışlardır. Türk tarihinin özellikle eski dönemi için Çinliler yanında Bizans tarihçilerine ilk sırada şükran borcumuz vardır. *Gyula Moravcsik* isimli Macar tarihçi *Bizantinoturcia -Türk Kavimlerinin Tarihi Hakkında Bizans Kaynakları* başlıklı iki ciltlik dev eserinde pek çok Bizans tarihçisinin Türkler hakkında yazdıklarını ve Bizans kaynaklarında Türklerden kalan (Türkçe) dil bakiyelerini (metinleri) bir araya toplamıştır ki bizim için bir hazine değerindedir[38].

---

[38] Moravcsik, Gyula, *Byzantinoturcica*, Bd I Die Byzantinisehen Quellen der Geschichte der Türkvölker, Berlin 1958 Bd. II Sprachreste der Türkvölker in den Byzantinisehen Quellen, Berlin, 1958.

Batı dünyasının 19. yüzyıla kadar, bizim ise bugün hâlâ Bizans hakkında taşıdığımız peşin hükümler ve olumsuz kanaatler neden gerçek dışıdır; Bizans'ın asıl yüzü nedir, şimdi onu görelim.

II. Bizans'ın Gerçek Çehresi

a) Bizans'ın Hayatiyetinin Sırrı

İnsanların çok uzun yaşayanlarına genellikle sorulur: "Bu yaşa gelebilmenizi neye borçlusunuz?" Çünkü herkesten fazla yaşama, bünyenin sağlamlığını gösterir. Bünyenin sağlamlığının nedenleri ise merak konusu olur. Bu merakı belki tıp ilmi cevaplandırabilir.

Devletlerin, hele de sakin bir kıyıda kalmış olanların değil de bir sürü düşmana karşı devamlı savaşı gerektiren bir konumda, stratejik mevkilerde kurulmuş devletlerin uzun yaşayabilmesi, hele de çok uzun yaşayabilmesi ancak tarihe dayalı sosyolojinin hâlledilebileceği bir meseledir. Bizans, tarihin çok uzun yaşamış imparatorluklarından birisidir. Bizans devleti 1123 yıl 18 gün yaşamıştır. Bu hesabı Adnan Adıvar'dan aldık. Bu titiz ilim adamının yanlışlık yapacağını sanmıyoruz. Uzun yaşamasıyla öğündüğümüz Osmanlı İmparatorluğu ise 600 yıl kadar yaşayabilmiştir. Yani ancak Bizans'ın yarısı kadar bir ömür sürmüştür.

Bizans'ın uzun yaşı tarihte ilk göze çarpan ve hayret uyandıran yönüdür.

Bu az görülen hayatiyetin şüphesiz lehte sayılması gereken nedenleri olmalıdır. Bunların başında herhâlde ekonomisinin uzun süre sağlam kalması gelir. Koca imparatorluğun birliğini sağlayan manevî unsurlara gelince: Bunlardan biri ülkede dönemine göre gelişmiş bir eğitim ve öğretim sisteminin etkili bir kültür birliği yaratması ve Ortodoks kilisesinin, imparatorluğun çeşitli bölgelerindeki çeşitli kavimlerin müşterek inancı olarak, aralarındaki birlik ve beraberliği sağlamasıdır.

Memleketimizde, yalan yanlış tarihî kanaatleri tenkit edip, çok isabetli ve objektif hükümlerle dolu bir eser yazan tarihçi Ekrem Üçyiğit, Bizans hakkında şunları yazmaktadır:

"(Bizans) Orta Çağ batı dünyasının en medenî devleti ve toplumu idi". On yüzyıl (Adıvar'ın 1123 yıl yani on bir yüzyıldan fazla dediğini belirtmiştik) boyunca devam eden bu parlak medeniyetin, ahlâksız, dejenere, köhne olduğu şeklindeki bu türlü iddiaların hiçbir ilmî değeri olmayacağı ortadadır. Asıl açıklanması gereken, Bizans'ın Orta Çağ boyunca devamını sağlayan hayatiyettir. Bunun açıklanmasını, düşüncemize göre onu terkip eden unsurlarda aramak gerekir[39].

Bizans'ın kültürünü, medeniyetini anlayıp açıklayabilmek için Üçyiğit'in dediği gibi, onun unsurlarının tahlili gerekirse de bu kısa yazının asıl konusuna geçmeden en önemli saydığımız bazılarına değinmekle yetiniyoruz.

b) Bizans'ın Ekonomik Kudreti

Son elli yılın en büyük kültür tarihini, 12 kalın cilt hâlinde yayımlayarak, nadir görülen bir çalışma ve terkip gücü gösteren Will Durant, Bizans kültürü hakkında şu hükme varıyor:

"Beşinci yüzyıldan on ikinci yüzyıla kadar Bizans medeniyeti, Avrupa'da, idare, siyaset, vergi işleri, âdetler kültür ve sanat bakımından önder durumda idi. Muhtemelen daha önce hiçbir toplum asla bu kadar muhteşem şekilde süslenmemişti ve bir din bu derece manevî bir renklilik kazanmamıştı. Başka medeniyetler gibi, bu medeniyet de toprağa bağlı köylüler ve köleler sayesinde inşa edilmişti. Çünkü tapınakların, sarayların altın ve mermerleri bu insanların terlerinin ürünü idi."

11. yüzyılda Bizans devlet gelirleri, 1920'li yılların rayicine göre Boissonnade'nin eserinde iki milyar dört yüz milyon dolar hesaplanmıştır. Konstantinopel, yükselişinin zirvesinde idi ve eski Roma'yı, İskenderiye'yi ve zamanının Bağdat ve Kurtuba şehirlerini geride bırakmıştı. Şehrin nüfusu neredeyse bir mil-

[39] Üçyiğit, Ekrem, *Din ve Biz*, sh. 53.

yonu bulmuştu. Robert von Clari'nin deyişiyle Konstantinopel "Dünyanın zenginliğinin üçte ikisine sahipti. *Tudela'lı Benjamin Seyahatnamesi*'nde, orada basit Yunanlı halkın bile kral çocuğu gibi göründüğünü yazar. 12. yüzyılın diğer bir yazarı ise, şehrin zenginliğinin bütün diğer şehirleri geçtiğini söylüyor, fakat hemen ardından orada aynı zamanda bütün büyük şehirlerdeki günahların işlendiğini ilâve etmeyi de unutmuyor.

Durant, Bizans'ın ekonomik yapısının da Avrupa'dan çok farklı ve üstün olduğunu vurgular. Doğu Roma bu zamanlarda şehirli ve yarı sanayileşmiş bir toplum karakteri taşıyor ve bu açıdan köylü bir karakter taşıyan Latin Avrupa'dan önemli şekilde farklılık gösteriyordu. Maden çıkaranlar ve madenî işleyenler gayretli şekilde topraktan kurşun, demir, bakır ve altın çıkarıp işliyorlardı. Sadece başkent değil daha pek çok Bizans şehri, İzmir, Tarsus, Efes, Dıraç, Ragüza (Dubrovnik), Patras, Korent, Tebe, Selânik, Edirne, Ereğli, Selimbora dericiler, ayakkabıcılar, semerciler, silah yapıcılar, kuyumcular, mücevheratçılar, maden işleyenler, marangozlar, tahta oymacıları, tekerlek yapanlar, boyacılar, dokumacılar, toprak kaplar imâl edenler, mozaik döşeyiciler, ressamlar ile dolu bir kazan gibi kaynıyordu[40].

Bir ekonominin sağlamlığının başlıca işaretlerinden biri devletin parasının özellikle dışarıdaki değeridir. Tarihten iyi bilinen bir husus ise Bizans'ın "Solidus" denilen altın ve gümüş sikkelerinin 800 y:l yani yüzyıllarca değerini koruyarak uluslararası bir para ve tedavül aracı olarak kullanılmasıdır[41]. Akdeniz ülkelerinde Venedik altın sikkesi "Duka" veya Floransa'nın "Florin"i nasıl geçerli paralar olarak uzun süre kullanılmışsa, Bizans parası "Solidus" ki Latince sold "sağlam" demektir, Büyük Konstantin tarafından kestirilen ve yüzyıllarca stabil kalan bir sikkedir. Roma İmparatorluğu'nun "Aures"i yerine

---

[40] Durant, Will, *Das Zeitalter des Glaubens, Eine Kulturgeschichte des Mittelalters*, Bern, 1956, sh. 468, 472, 473, 479.

[41] Mazal, Otto: *Handbuch der Byzantinistik*, Graz, 1989, s.71

geçen bu para çok yavaş bir tempo ile değerini kaybetmiş olmasına rağmen yüzlerce yıl sonra bile yine de değerinin üçte birinden fazlasını koruyordu. Bütün bunlar bizim için çok düşündürücü tarihî gerçeklerdir.

c) Bizans Hukuku

Bir devletin kudretini onun hukuk sisteminde arayan tarihçiler az değildir. Tanınmış tarihçimiz İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *"Osmanlı Devleti'nin kuvvetli teşkilatını anlayabilmek için, onun devamlı ömrünün temel taşı olan kanunlarını tetkik etmek icab eder"* der[42].

Uzunçarşılı'nın bu fikrini batıda da benimseyen tarihçiler vardır. Prof. Stanford J. Shaw, Osmanlı Devleti'nin büyük fırtınalara rağmen yüzyıllarca yaşayabilmesinin önemli faktörlerinden birini sultanların zamana, zemine ve ihtiyaçlara uygun şekilde müesseseleri ve usulleri değiştirebilmelerinde bulmaktadır[43].

Bizans'ın hukuku için de benzer şeyler söylenebilir. Bilindiği gibi Kara Avrupası hukukunun temelini Roma hukuku teşkil etmektedir. Roma İmparatorluğu'ndan dünyaya kalan en büyük kültürel miras bu hukuk sistemi olmuştur. Fakat hukuk devamlı yenilenmek isteyen bir düzenlemedir. Bizans'ta Roma hukuku, İmparator Justinianus tarafından, çok sonraları *"Corpus Iuris Civilis"* ismi verilen çok esaslı bir kanun toplama, düzenleme, yenileme faaliyeti sayesinde tazelenip yeni bir hayatiyet kazanmıştır. Daha sonra çeşitli imparatorların çıkardıkları kanunlar emirler vb. yoluyla Bizans hukukunun canlılığını koruduğu anlaşılıyor. Bunda imparatorların, kilisenin üstünde bir otoriteye sahip olmasının büyük rolü olduğu söylenebilir. Şimdi bu konuyu da içeren ve Bizans'ı ayakta tutan başka bir konuya geçelim.

---

[42] Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: *Kanun-i Osmani Mefhum-ı Defteri Hakani*, T.T.K. Belleten 59, sh. 381.

[43] Shaw, Stanford, İslâm Bd. II. *Fischer Weltgeschichte*, Frankfurt /M. 1968, sh. 96-97.

d) Bizans'ta Birleştirici Manevî Bağlar

Geniş topraklara yayılmış bir imparatorluğun ayakta kalabilmesi için, çok çeşitli bölgeler ve eyaletlerde yaşayan insanları birbirine bağlayan, müşterekliği sağlayan birtakım maddî, manevi bağların bulunması gerekir.

İşin maddî yönüne bir parça değindik. Fakat bütün bu insanları birbirine kenetleyen manevi bağların, tabiricaizse kültürel yapıştırıcıların da bulunması gerekir. Böyle bir bağ, okullardaki eğitim kanalıyla, vatandaşlar veya tebaa arasında bir kıymetler ve düşüncelerde iştirak, dil, edebiyat ve kültürde birlik yaratılması suretiyle sağlanır. Her memlekette okulların görevi budur. Bizans'ta eğitim konusunu incelerken göreceğiz ki Bizans okullarında, önce müşterek bir Yunan dili öğretmek için çok gayret gösterilmiştir.

Şimdi burada kültür birliğinin belki en önemli unsuru olan din konusunda, büyük bir uzmanı dinlememiz gerekiyor.

Amerika Birleşik Devletleri'nde eserleri pek meşhur olan Prof. H. J. Müller, Bizans denilen ve heterojen yani ayrı cinsten unsurlardan oluşan dünya devletinin en önemli birleştirici unsurunun Ortodoks kilisesi olduğunu kuvvetle vurgular. Gerçekten Yunan Ortodoks kilisesinin Bizans'ta ve hatta bugünkü uzantısı olan Yunanistan'da ne büyük bir etki ve otoriteye sahip olduğunu anlamak için, sadece Yunanistan'ın Türkiye ile olan ilişkilerinde meselâ Kıbrıs meselesinde kilisenin rolünü hatırlamak yeterlidir. Yunan devlet adamlarının çeşitli vesilelerle "duasını almak için" ikide bir İstanbul patriğini ziyaret etmeleri de düşündürücüdür.

Diğer taraftan Müller, Bizans'ta imparatorların rolünün kilisenin de üstünde olduğu kanaatindedir. "Her ne kadar tarihçiler, alışılmış şekilde Bizans kültürünün esas itibariyle dinî karakterde olup her şeyin din tarafından tayin edildiği ve tabiat üstü kuvvetlerin hâkim olduğu bir medeniyet gibi gösterirlerse de gerçekte "Taht" (İmparator) "Kiliseye açıkça hükmediyordu".

Justinianus'un piskoposu, imparator tarafından çıkarılmış kanunlardan söz ederken; *"Kilise imparatorun emir ve iradesine aykırı hiçbir şey yapamaz"* hükmüne varmıştır[14]. Devletin tebaasının çoğunluğu da dünyevî (laik) bir zihniyetle hareket ediyordu. İmparatorluğun hükûmet sistemi tam bir despotizm idi ve öyle de kaldı. Âdet olduğu şekilde prensipsiz, keyfi bir politika ve acımasız metotlar geçerli idi. Bu despotizmin asıl dayanağı ise imparatorun Tanrı'nın iradesiyle göreve getirilmiş olduğu şeklindeki faraziye idi. Demek oluyor ki imparator, sırtını Tanrı'ya dayayarak kilise ve tebaası üzerinde mutlak hakimiyetini sürdürüyordu. H. J. Müller'in imparatorun kilisenin üstünde olduğu ve mutlak bir hakimiyete sahibi olduğuna dair tezini kuvvetlendiren bazı işaretler varsa da belki kuvvetli imparatorlar döneminde geçerli olan bu tezin tüm Bizans tarihi boyunca geçerli olduğu hakkında tereddüdümüz vardır. Osmanlı Devleti'nde kuvvetli sultanların hükümdarlıkları süresinde din adamlarının, şeklen hükümdardan gördükleri saygı dışında hiçbir zaman kendi bildikleri ve istediklerini gerçekleştirip son sözü söyleyemedikleri fakat bu durumun sonraları tedricen artan ölçüde tersine döndüğünü örnek olarak gösterebiliriz. Gerçekten Bizans'ta da kilisenin gittikçe nüfuz ve otoritesini artırarak imparatorun bu makama Tanrı tarafından istendiği ve seçildiği için oturduğu faraziyesini, kilise büyüklerinin de o mevkilere "Kilise Meclisleri"nce dolayısıyla Tanrı'nın iradesi sonucu seçildiği ileri sürülebilir. Sonraki dönemlerde imparatorların nasıl ikinci plana düştüklerini açıkça gösteren tek bir örnek verelim. Bu dönemde artık üniversite profesörlerinin seçiminde, imparator istediğini değil, kilisenin adaylarından birini seçebiliyordu.

Yani artık kilise üniversiteye de hâkim olmuştu.

Şimdi Bizans'ta 'Eğitim Sistemi' konusuna geliyoruz.

---

[14] Müller, Herbert J., *Geschichte ohne Mythos*, Köln und Berlin, 1965 sh. 25, 43.

III) Bizans'ta Eğitim Sistemi ve Kurumları

a) Bizans'ta Eğitime Verilen Önem

İstanbul Üniversitesi'nde de bir süre hocalık yapmış olan tanınmış Bizans uzmanı Runciman'a göre, "iyi bir eğitim görmek, her Bizanslının ideali idi. "

Apaideusia yani manevî olgunluk, kemalde mevcut noksanlık, bir talihsizlik, zararlı bir şey hatta bir suç gibi görülüyordu. Bu nedenle okumamış cahiller çeşitli eserlerde devamlı şekilde alay konusu oluyordu. Bu yüzden tahta talip bir prenses iken sonradan kendini Tanrı'ya ve tarih yazmağa vermek üzere bir manastıra kapanan Anna Komnena, her açıdan, eğitilmiş bir kafanın yararlarına, bıkmadan, usanmadan övgüler yağdırmıştır[45].

Belki Runciman'ın Bizans'ta eğitime verilen öneme dair sözleri tarihin o dönemi için ilk bakışta biraz abartmalı gibi görünebilirse de 1204 tarihinde İstanbul'u istilâ eden, IV. Haçlı Seferlerine katılmış Lâtinlerin yaptıkları hatırlanırsa, bu düşünceden hemen vazgeçilir sanıyoruz. Şöyle ki Lâtinler, şehrin bütün zenginliklerini yağmaladıkları zaman kütüphaneler ve değerli yazmalar da darmadağın edilmiş ve bu kadar kitabı hayretle seyredip, kinle parçalayanlar, Bizanslıları küçümseyip, alay ederek onların "kâtip ve âlimlerden oluşan bir halk" olduğunu haykırarak, parçalanmış kitapların sahifelerini kalemlerin ucuna takıp sokaklarda gezdirerek sözde Bizanslılarla alay için düzenledikleri bu "Alaylar" bile, Bizanslıların okumaya, yazmaya, eğitime verdikleri önemi gösteren en kuvvetli bir belge niteliği taşır.

Bu durumda Bizanslıların da öteden beri bu insanları "Barbarlar" diye nitelemeleri çok yerinde değil midir? Bütün bunlar yüzünden büyük Bizantinist Krumbacher, Batı Roma'nın, Bi-

---

[45] Runciman, Steven Byzanz, *Kindlers Kulturgeschte des Abendlandes* Bd. VIII. München, 1976, sh 271.

zans'ın kültürünün ancak onda birine sahip olduğunu söylerken, bu işi çok iyi bilen bir uzman olarak konuşuyordu[46].

O hâlde bu kadar önem verdikleri eğitim Bizans'ta nasıldı? Ancak kısmen bilinebilen bu konuyu da kısaca görelim.

b) Bizans'ta Eğitimin Basamakları ve Eğitim Programı

Bizans eğitim kurumlarının durumu tam olarak aydınlığa çıkarılamamışsa da eğitimin içeriği ve metotlarının bütün Bizans tarihi boyunca hemen hemen aynı kaldığı anlaşılmaktadır. Eğitimin en büyük özelliği laik olması idi.

Malî durumu yeterli olan ailelerin erkek çocukları daha 6 yaşında okula başlıyorlardı. Kızların eğitimi evlerde özel olarak yapılıyordu.

Bizans'ta çeşitli halk tabakaları arasında dil bakımından farklar olduğu için, eğitime çocuğun dilini "Hellenleştirmek" üzere gramer dersleriyle başlanıyordu. Gramer derslerinden maksat önce okuma-yazma idi. Sonra bugünkü anlamda gramer (dilbilgisi) ve sentaks (sözdizimi) okutuluyordu; klasikler ile bunların yorumları öğretiliyordu. Özellikle Homer'in eserlerini (herhâlde kısmen [T.A.]) ezberlemek şarttı[47].

İkinci basamak 10–12 yaşında başlıyordu (O. Mazal). Runciman ise bu basamağı 14 yaşında retorik (konuşma san'atı, hitabet) dersleriyle başlar gösteriyor. Bu farklar, önce de belirttiğimiz gibi, kesin bilgilerin olmamasından doğmaktadır.

Üçüncü basamak retorikten sonra gelen felsefe dersleri idi. Bunun yanında dört sanat (aritmetik, geometri, müzik, astronomi) vardı. Şüphesiz bunlara hukuk, tıp ve fiziği de katmak gerekir[48].

Bu laik dersler dışında, aynı zamanda fakat ondan ayrı olarak, din adamları tarafından dinî öğretim de yapılıyor ve kutsal kitap esaslı şekilde tetkik ediliyordu. Homer'in eserleri yanın-

---

[46] A. Adıvar, "Bizans'ta Yüksek Mektepler", İÜEF Tarih Dergisi, sh. 4–5.

[47] Runciman, *Byzanz*, sh. 271.

[48] Otto Mazal, Handbuch der Byzantinistik, Graz 1989, s. 148.

da, "Kitab-ı Mukaddes", Bizans edebiyatında sık sık atıf yapılan ana kaynaklar idiler[49].

Dördüncü basamak denilebilecek basamak, yüksek tahsil veya üniversite tahsili ise 16 yaşında başlayabiliyordu. Bu tahsilin yaklaşık olarak 16–20 yaş arasında yapıldığını bazı kişilere ait belgeler ve kayıtlardan öğrenmekteyiz. Kız öğrenciler üniversiteye de gidemediklerinden, malî durumu elverişli aileler onları evlerinde özel öğretmenler kanalıyla eğitiyorlardı. Herhâlde bunların adedi çok sınırlı idi. Fakat böyle kız çocuklarının varlığı bazı kayıtlardan anlaşılmaktadır[50].

c) Bizans'ta Yüksek Okullar

Bizans döneminin başlarında yüksek tahsil, yeteneklerine güvenen hocalar tarafından, kendi kurdukları özel okullarda sağlanıyordu. Eski Yunanistan'da Eflatun, Aristo'nun yaptıkları gibi.

Bizans İmparatorluğu'nun belli başlı şehirleri, belirli ilimlerin merkezi olarak şöhret kazanmışlardı;

Atina ve İskenderiye	: Felsefe
Antakya ve Gazze	: Gramer ve Retorik
Beyrut	: Hukuk

alanında en ileri okullara sahip idi. Bu okullar bir dereceye kadar şehrin yerel idareleri tarafından resmen tanınmıştı ve bazen de bu otoritelerin kontrolü altındaydı.

"Büyük" sıfatıyla anılan İmparator Konstantin, devlet merkezini kendi kurduğu daha doğrusu planlayıp geliştirdiği şehre taşıyınca, bu şehrin bütün ilimlerde başlıca merkez olmasını da istemiş ve bunu sağlayacak tedbirleri almağa başlamıştı. İlk tedbir olarak da okulların kesin olarak devlet teşkilâtına bağlanmasını sağlamıştır. Fakat bu okulların henüz bir üniversite

---

[49] Runciman, *Byzanz*, sh. 272.

[50] Runciman, *Bizanslılar Zamanında İstanbul Üniversitesi*, Üniversite Konferansları, 1942–1943 İstanbul 1944 sn. 127–129.

hâlinde teşkilâtlandırıldığı söylenemez. Konstantin belki üniversiteyi açmak için bir hazırlık yapmıştı, fakat aşağıda göreceğimiz gibi bunu asıl gerçekleştiren Theodosius olmuştur.

Burada önemli olan, okulların devlete bağlı olması yani laik olması kilisenin bunlarla hiçbir ilişkisi bulunmamasıdır.

Bu okullarda ders vermiş bazı hocaların isimleri biliniyor. Büyük Konstantin zamanında bu profesörlerin okulları, saray girişindeki STOA'da bulunuyordu. Kontantius bu okulu "Capitolium"a yani bugünkü Bayezid Meydanı civarına taşıdı.

Burada istidraden şunu da belirtelim ki, 1934 yılından itibaren İstanbul'da kısa bir süre yayımlanan, *Roma Hukuku ve Tarihi Tetkikleri* dergisi, Şemseddin Talip tarafından *Capitolium* ismiyle çıkmıştı. İstanbul'un yedi tepesinden biri olan "Capitolium" isimli yerde on beş yüzyıl evvel bütün doğunun en parlak ilim merkezi olan "Hukuk Okulu" vardı. Aynı yerde bugün "Hukuk ve İktisat Fakülteleri" yükselmektedir. Bu satırların yazarı da böyle tarihî bir ilim merkezinde tahsil görmüş olmaktan gurur ve sevinç duymaktadır. Vaktiyle sadece, dünyanın en büyük hukuk âlimlerinden ve roma hukukçusu olan *Andreas Bertalon Schwarz*'dan 3 yıl ders okumuş olduğum için, Münih Üniversitesi'ndeki doktora hocam, bana ufak çapta ayrıcalıklı bir statü sağlamıştı.

d) Konstantinopolis'te İlk Üniversitenin Kuruluşu

İmparator II. Theodosius, ilk defa kesin şekilde bir üniversitenin kurulması ile sonuçlanan "emirler, fermanlar" yayımlamıştır. Theodosius, Atina'nın meşhur felsefe profesörlerinden birinin kızı ile evli olup kendisi de birinci sınıf bir hattat olduğundan, bu teşebbüsün tamamen kendi şahsiyetinden kaynaklandığı söylenebilir.

26 Şubat 425'te yayımlanan ilk emirname ile 31 kürsü kurulmuştu.

Profesörlerin maaşları devlet tarafından ödeniyordu. Bunların dışarıda özel dersler vermeleri şiddetle yasaklanmıştı.

Sadece 'Capitol'deki binada ders verebileceklerdi. Böylece İstanbul'da ilk üniversite kurulmuş oldu. Runciman'dan öğrendiğimize göre kurulan bu üniversite aynı zamanda "Bütün dünyada da kurulmuş ilk teşkilâtlı üniversite" idi. Yalnız şunu da eklemek gerekir ki İstanbul'da 'Tıp Okulları' çok daha evvel kurulmuştu. Fakat bunlar adı üstünde tek başına bir üniversite mahiyeti taşımıyordu.

Üniversitenin ders programı eski Greko-Lâtin "Trivium"unu yani üç ilim (Gramer, retorik, dialektik) esasını takip ediyor ve bunlara tıp ve hukuk ilimleri de ekleniyordu. Bu program, ilk bakışta sanıldığından daha geniş bir alanı kapsamakta idi. Çünkü gramer, klasik nazmı, retorik ise nesir (düzyazı) ve edebiyatın incelenmesini gerektirdiği gibi, felsefe de sadece fizik ve tabiî ilimlerin tetkiki ile kalmıyor, aynı zamanda "Quadrivium"un yani 4 serbest ilmin "matematik, geometri, astronomi ve müziğin" öğretilmesini de içeriyordu.

Burada en çok dikkat çekici husus, devletin resmî dinî Hristiyanlık olduğu hâlde, üniversitede ilâhiyat okutulmamasıdır. İmparator Theodosius'un emirnamelerinde de kasden bir açıklık getirilmemişti. Bu şekil, belki de bütün taraflara uygun gelmekte idi. Zira Hristiyan kilisesi, dünyevî ilimlerin teessüs etmiş an'aneleriyle henüz savaşacak kuvvette değildi. Bu nedenle, kilise dinî tedrisatı, kendi nüfuzu altında bulundurabilmek için, Patrikhanenin okullarında yaptırıyordu. Gerçekten daha sonraları, kilise dünya işlerine daha fazla karışmaya ve her şeye tahakküm etmeye başladığı zaman, üniversitenin dinî olmayan (laik) karakteri, onun düşmanlık ve gazabını uyandırmıştı.

Üniversitede profesörler, imtiyazlı bir sınıf teşkil etmekteydiler. Konstantin'den itibaren, kendileri vergilerden muaf tutuldukları gibi, bir süre sonra oğullarına ve eşlerine de bu vergi dışı kalma ayrıcalığı tanınmıştır. İmparator Justinianus, 6. yüzyılda laiklik aleyhinde müteaddit reformlar yaptı. Kiliseyi memnun etmek için bütün profesörlerin Hristiyanlardan olma-

sı hususunda diretti. Atina'daki "Felsefe Okulu"nu kapattı. Çünkü Atina putperestliğin son yatağı idi. Hukuk tahsilini de (kontrol altında tutabilmek üzere) sadece Beyrut ve İstanbul'a hasretti. İstanbul'daki üniversitenin kadrosunu takviye etti.

İstanbul'da 425'te Theodosius'un kurduğu ilk üniversite, yaklaşık 603 tarihinde İmparator Phokas zamanında kapatıldı. Bu imparator, cahil ve bağnaz biriydi. VII. yüzyıl boyunca imparatorlar bir daha üniversiteyi canlandıramadılar. Ancak İmparator Heraklius 620'de "Oikoumenikon Didaskaleion" (Evrensel Okul) isimli bir yüksek tahsil müessesesi kurdu. Bu okulun arkasında kilise vardı. O zamanlarda Bizans kilisesi koyu bir taassup içindeydi. Bu nedenlerdir ki bu okuldaki tahsilin derin bir dindarlık içinde yapıldığı tahmin edilebilir. Yüzyıl kadar devam eden bu okulun ilk "Iconaclast" (resim kırıcı) imparator olan Leon zamanında 726'da yakıldığı veya yandığı ve bundan sonra da 110 yıl İstanbul'da sivil halkın devam edebileceği yüksek eğitim kurumu kalmadığı görülüyor[51].

e) Üniversitenin Yeniden Kuruluşu

Bizans'ta üniversitenin yeniden kuruluşu 835'te İmparator Theophilos zamanında olmuş ve mütevazı bir şekilde faaliyete geçen üniversite 856 yılında imparatorun kayınbiraderi Naib Bardas tarafından yeniden teşkilatlandırılmıştır. Bu üniversite, sarayın hudutları içinde Ayasofya'nın güney doğusundaki "Magnaura Sarayı"nın bir köşesinde kurulmuştu.

Başpapazlıktan, dinden sapma suçuyla atılmış olan matematikçi Leo, rektör, felsefe ve matematik profesörü olarak geri çağrılmıştı. Profesörlerin büyük itibarı vardı. Maaşları yüksekti. Seçkin öğrenciler ise ücretsiz olarak tahsil ediyorlardı.

Üniversite kesinlikle dinî kontrol dışında olup, orada teoloji (ilâhiyat) okutulmuyordu. Sonraki imparatorlar döneminde kapanmış olabilirse de 10. yüzyıl ortalarında İmparator

---

[51] Runciman, *Bizanslılar Zamanında İstanbul Üniversitesi*, 130 vd.

Konstantin tarafından ihya edilmiş olduğu anlaşılıyor fakat 1000 yılında, koyu sofu II. Bazil tarafından tekrar kapatılmıştır.

1045'te üniversite IX. Konstantin tarafından yeniden teşkilâtlandırılırken biri "Hukuk Okulu" diğeri "Felsefe Okulu" olarak iki bölüme ayrılmıştır. Üniversitenin görevi, devlete geleceğin memurlarını yetiştirmekti. Hukuk, bu görevin gerçekleştirilmesinde en önemli rolü oynuyordu. "Hukuk Okulu"nun hayatı 1204 Lâtin istilâsına kadar başarılı ve inkıtasız geçti. "Felsefe Okulu"nun durumu ise sallantılı ve fırtınalı geçiyordu. Çünkü kilise otoriteleri bu okulu kontrolleri altına almak istiyordu. Meşhur Psellos bile kendi tedrisatını bid'at olarak telakki etmek isteyen zamanın patriği ile mücadele etmek zorunda kalmıştı.

Komnenos Sülalesi (1081–1185)'nin sonuna doğru 12. yüzyılda kilise zaferi kazanmış ve "Felsefe Okulu"nu ele geçirmeyi başarmıştı. Zamanın bir profesörünün anılarına bakılırsa, artık öğrenciler "bir çeşme etrafında cıvıldaşıp, gevezelik eden kuşlar" hâline gelmişti. Bu öğrencilerin bütün ilmî ve felsefî münakaşa ve münazaaları, en büyük hâkem olarak 'Patrik' tarafından hâllediliyordu. Derslere ilâhiyat da eklenmiş olması muhtemeldir. Açık söylenirse din, burada da felsefeyi, hür düşünceyi bir kere daha pençesine düşürüp öldürmeyi başarmıştı.

İstanbul'un 1204'te Haçlılar tarafından işgal ve yağmalanması üzerine, Bizans Devleti başkentini, İznik'e taşımıştı. Ne kadar dikkat çekicidir ki orada hemen canlı bir ilim ve fikir hayatı başlatılabilmiştir. Bu, bir felsefe okulunun teşkilâtlandırılıp, öğretime açılması ile mümkün oldu. Burada istidraden söyleyelim ki Osmanlı Devleti'nin ilk medresesi de İznik'te açılmıştır (Uzunçarşılı). Bu ilgi çekici olayı sadece tesadüfe bağlayabilir miyiz? Bu vesile ile Bizans'ın Osmanlılara etkilerinin yeniden ele alınmasının şart olduğunu düşünüyoruz.

1261'de Bizans imparatorları İznik'ten tekrar İstanbul'a dönebildiler. Üniversitede tahsil hayatı tekrar başladı ise de artık yeni açılan bu öğretim kurumu bugünkü liseler ayarında

idi. Üstelik yönetimi dinî mercilerin eline geçmişti. Profesörler 'Patrik' tarafından tayin (inha olmalı-[T.A]) edilip, imparator tarafından tasvip (tayin) ediliyordu. Adayları daima kilise tayin edip imparatora sunduğuna göre aslında hep onların istediği adaylardan birini seçmek zorunda olan imparatorun tayinde hiçbir hürriyeti kalmamış oluyordu. Daha sonraları "Akademi" veya "Oecumenik Saray Okulu" ismi verilen bu sözde üniversite sonuna kadar kilisenin otoritesi altında kaldı. Bu süre zarfında "Hukuk" ve "Tıp Okulları" da ayrıca varlıklarını devam ettiriyordu[52].

1453'te İstanbul fethedildikten sonra şüphesiz bütün bu eğitim sistemi yerine yavaş yavaş İslâm-Türk kurumu olarak medreseler kuruldu ve Orta Çağ zihniyetiyle yüzyıllarca içinde tek satır Türkçe öğretilmeyen "Türk Eğitim Kurumları" olarak yaşadılar.

IV-) Bizans'ta Kitap ve Kütüphaneler

a-) Kitapların Çoğaltılması, Birikip Yaygınlaşması

Matbaanın icadından ve yaygınlaşmasından önce, kitapların çoğaltılıp yayılması eski deyimle "istinsah" suretiyle yani bir kitabın el yazısı ile aynen bir suretini, kopyasını çıkararak mümkün oluyordu. Bu ise çok zahmetli, dikkat isteyen, zaman alıcı bir işti. Bu güçlükleri yenmek üzere varlıklı bazı kimselerin ve bilginlerin yanında bu işi meslek edinmiş "Yazıcılar" çalışırdı. Daha Antik Çağ'da "Yazıcı-Köleler" (tachygraphoi) vardı.

Orta Çağda ise istinsah işini daha çok manastırlardaki keşişler yapıyordu. Bunların zamanları çok olduğu gibi, eğitimleri itibarıyla da böyle bir işe ehillerdi. Müstensihlerin yani kitabın kopyasını çıkaran yazıcıların zaman zaman yazdıkları nüshalarda kısa notlar hâlinde Tanrı'ya övgüler, yazıcının ismi ve hatta şahsî bazı mülahazalara da rastlanır. Bizans yazmalarında

---

[52] Runciman a.g.e.134 vd.

bazen yazıcıların büyük bir tevazu ile "fakirin ruhu için bir dua" niyaz ettikleri de görülmektedir. Fakat kitabın mülkiyet kayıtlarına (vaktiyle kimlere ait olup, hangi ellerden geçtikleri) çok nadir rastlanmaktadır.

Kitapları edinmenin bir yolu istinsah ise de diğer daha kestirme yolu kitap ticareti yapanlardan satın alma yoluyla oluyordu. Kitap ticaretinin kökleri ta Eski Çağa kadar uzanır. Roma'nın "imparatorluk döneminde bütün eyaletlerde bir dünya kitap ticareti gelişti. Buna mukabil, Eski Çağın (Antik) sonunda ve Orta Çağda kitapların şahıstan şahısa el değiştirme yoluyla yayılması usulü tekrar ön plana çıktı.

Tüm Bizans tarihi boyunca, gittikçe çoğalan ve biriken kitapların sonucu olmalı ki, aynı zamanda gelişmiş bir kütüphanecilik vardı ki bu, yüzyıllarca ilim ve eğitimin temellerini oluşturmuştur[53].

b-) Bizans'ta Çeşitli Kütüphaneler

aa-) İmparatorluk veya Saray Kütüphanesi ve Kamu Kütüphaneleri

Bizans Devleti'nin başkentinde, imparatorun oturduğu sarayda öteden beri bir kütüphanenin bulunduğu biliniyor (Osmanlı sarayı olan Topkapı'da Saray'ın duvarları içinde bugün de güzel bir kütüphanenin varlığı ilgili herkesçe bilinmektedir). Bizans'taki 'Saray Kütüphanesi' saraya daha doğrusu imparatorluk makamına ait bir kütüphanedir ki bunu bugünün "Milli Kütüphaneleri" gibi her önemli kitabı bulundurmağa çalışan ve kamuya hizmet veren kütüphaneleri gibi görmemelidir. Herhâlde bu kütüphaneden başta imparator olmak üzere çevresi, büyük devlet adamları ve hatta belki dışarıdaki bazı muteber şahsiyetler, bilginler de faydalanabiliyordu. Bunun biraz da imparatorun meşrebi ile ilgili olduğu söylenebilir. Çünkü Bizans İmparatorları arasında, bilgin denilecek derecede fikrî ve ilmî hayatı, faaliyeti olanların bulunduğunu biliyoruz. Bunlar içinde tarih, felsefe vb. alanlarda eser yazarak meşhur olanlar

[53] Mazal, Otto, *Byzantinistik*, sh. 183.

vardır. Bunların başında gelenlerden İmparator VII. Konstantinos Porphyrogennetos (912–959), sarayın çok sayıdaki binalarından birinin alt katında bir kütüphaneye sahip bulunuyordu. Bu kütüphanenin saraya mı yoksa sadece bu aydın imparatorun şahsına mı ait olduğu belli değilse de içinde pek çok yazma bulunduğu biliniyor. Bugün batının çeşitli müze ve kütüphanelerinde bulunan kıymetli Bizans yazmalarının bu kütüphaneden çıkma olduğu sanılıyor. Nitekim hâlen Paris'te olan ve İmparator II. Basilleios (963–1025)'a ithaf edilmiş olan minyatürlü bir yazmanın "Saray Kütüphanesi"nden çıkarılmış olduğuna kesin gözüyle bakılmaktadır[54].

Bazı kaynaklarda imparatora ait bir kütüphane gibi sözü edilen kitaplıkların saraya mı yoksa imparatorun şahsına mı ait olduğu kesin anlaşılamamaktadır. Hukuken önemli olan bu ayrımın, o dönemin devletlerinde pratik bir önemi yoktur. Çünkü mutlak bir hükümdarın gözünde değil 'Saray Kütüphanesi', bütün imparatorluk şahsî bir mülk gibi düşünülür ve öyle de hareket edilir. Memleketteki insanlar bile kul, köle yani mülkiyet konusu sayılan şeylerdir. Bu bakımdan gerçekten hükümdarın şahsına mahsus sarayda bir kütüphanesi olması olsa olsa pek meraklı bazı imparatorlar için bahis konusu olabilir.

Her gelişmiş dinde olduğu gibi Hristiyanlıkta da kitaba, çeşitli dinî nedenlerle büyük gereksinim vardı. Evvelâ "Kutsal Kitap"ın metinlerine, sonra dinsel törenlerin usulleri ve kilise büyüklerinden kalan metinlerden oluşan bir nevi Hristiyanlık ilmihallerine şiddetle ihtiyaç duyuluyordu.

Bu cins kitapların en ünlüsü üçüncü yüzyıl başında Origenes tarafından Filistin'de kurulmuş olan Caesarea (Yunanca Kaisareia) da hazırlanan derleme idi. Kitapların gittikçe çığ gibi büyümesi, artması sonucunda kütüphanelerin de tedricen çoğaldığı söylenebilir.

---

[54] Eyice, Semavi, *İskenderiye Kütüphanesinden British Library'ye Kütüphanelerine* (Kitap üzerinde Anatomi Dersleri). YKY, İstanbul, 1993, sh. 17 vd.

Evvelce de belirttiğimiz gibi, Büyük Konstantin 8 Kasım 324 (?330)'te Bizantion'u yeni başkenti ilân ettiğinde bu şehri bir bilim ve fikir merkezi hâline getirmeği aklına koymuştu. Nitekim akademiyi kurarak bir zamanlar İskenderiye ve Atina'da olduğu gibi bir metin toplama ve yayma merkezi oluşturdu.

İmparator Julian (361–63) ise büyük bir kütüphane kurmak suretiyle bilimin gelişmesine önemli bir yardımda bulunmuştur. 477 yılında Basileus'un ayaklanması sırasında o zamanın en zengin bir kütüphanesi olan bu bina 120.000 (yüz yirmi bin) kitabı ile tamamen yanmıştır[55].

İmparatorluk kütüphanesinin daha baştan beri mevcut olduğu tahmin edilebilir. Codex Theodosius'dan öğrendiğimize göre İmparator Valens zamanında, kütüphane için 4 Yunanca, 3 Lâtince "müstensih" (kitap kopya eden yazıcı) tayin edilmesi gösteriyor ki burası aynı zamanda bir "Skriptorium" (istinsah evi) idi. Bir İspanyol seyyahın, İstanbul'un Türklerce fethinden kısa bir süre öncesinde yazdıklarına bakılırsa, imparatorluk kütüphanesi hâlâ çalışmakta imiş[56].

bb-) Bizans'ın Manastır Kütüphaneleri

Bilindiği gibi manastırlar, dünyadan el etek çeken, kendini dine vermiş kimselerin yaşadığı, genellikle şehirlerden uzak, tabiatın ıssız, sessiz köşelerinde kurulmuş inziva yuvalarıdır. Oradaki dindarlardan çoğu zamanlarını dua ve ibadetle geçirmekle beraber, dünyevî işler de yapıp geçimlerini sağlarlardı: Ziraatle uğraşmak, bira, şarap imâl etmek gibi. Bu arada boş zaman bolluğunda ilmî faaliyetlerle de uğraşanlar vardı. Biyolojideki "Mendel Yasaları"nı bulan Mendel, bir manastırda çiçekler üzerinde yaptığı deneylerle bunlara ulaşmıştı. Manastırların birçoğunun kütüphaneleri hatta bazıları oldukça da zengin olan kütüphaneleri vardı. Kitapların büyük bölümü

---

55 Runciman, *Bizanslılar Zamanında İstanbul Üniversitesi*, sh. 127.

56 Hunger, Herbert, *Schreiben und Lesen in Byzanz*, sh. 134.

şüphesiz dinî kitaplardı; ama Herbert Hunger, kitapların yüzde onu kadarının dinî olmayan kitaplardan oluştuğunu yazar.

Manastır kütüphanelerinin ne kadar çok olduğunu belirtmek üzere şunu söyleyelim ki Almanya'nın Bavyera Eyaletinin, Münih yakınındaki meşhur Benediktin Manastırı'nın bulunduğu Ettal'de son zamanlarda yayımlanmış bir kitabın konusu sadece Bizans İmparatorluğu'nun Yunanistan, Konstantinopel ve Küçükasya bölgelerindeki "Manastır Kütüphaneleri"ni incelemeğe ayrılmıştır[57]. Bu "Manastır Kütüphaneleri"nden sadece içinde yaşayanlar yararlanabiliyordu; fakat bazen çok uzaktaki manastırlara bile okunmak üzere kitap gönderdiklerini, bu tatbikat sonucunda kitaplardan bir kısmının kaybolup gitmesi tehlikesinden şikâyet eden bir belgeden öğreniyoruz. *Müteferrika* dergisinde "Sahaflar Kralı" Kraus hakkında yazdığımız bir yazıda, bir hastane yaptıracak kadar para karşılığında satılan kitap, bu kitapçıya İsviçre'deki bir manastırdan satılmıştır.

Şimdi kütüphaneleri ve arşivleri bütün dünyaca tanınan ve eşsiz birer hazine değerinde olan bazı manastırların adlarını verelim: Bunların içinde başkentin manastırlarından "Stoudum Manastırı" en önemlilerinden biridir. Bu manastırın yazmalarından bir kısmı bugün Münih, St. Petersburg ve Venedik'te bulunmaktadır.

Diğer biri "Prodromos Manastırı" olup bunun kütüphanesinin rekonstrüksiyonu Weinberger tarafından yapılmıştır.

Ortodoks doğunun diğer önemli kültür merkezlerinde de, eski, zengin "Manastır Kütüphaneleri" vardır. Bunlardan Athos (Aynaroz), Sinai (Sina), İskenderiye, Kudüs manastırlarındaki kütüphaneler çok meşhurdur. Tanınmış Bizantinist Paul Lemerle, idaresinde "Aynoroz Arşivleri" yıllardan beri yayımlanmaktadır.

---

[57] Volk, Otto; *Die Byzantinischen Klosterbibliotheken Griechenlands*. Konstantinopels vu. Kleinasiens Ettal, 1953

cc) Bizans'ın Büyük Özel Kütüphaneleri ve Sahipleri

Bizans'ta varlığı tarihen tespit edilmiş "Büyük Özel Kütüphaneler"den üçü, kitap meraklısı ve bilgin üç büyük din adamına ait olup önce bunlardan söz edelim:

Roma (papalık) ile anlaşmazlıkları ile tanınan İstanbul Patriği Photios'un kütüphanesinin çok zengin olduğu anlaşılıyor. Kitaplarından, ilgi duyan başka kişileri de yararlandıran ve kütüphanesinde belirli kitaplar üzerinde ilmî konuşmalar düzenleyen Photios sonradan bu kitapların özetlerini "Myrobiblion" (Binbir kitap) başlıklı bir antolojik eser hâlinde yayımlamıştır ki pek meşhurdur. Photios yukarıda bir nebze sözünü ettiğimiz "Bardas Okulu"nun önemli hocalarından biriydi[58].

1900 tarihlerinde Filistin'deki Kayzeriye şehri piskoposu Arethas'ın çok zengin bir kitaplığı vardı. İçinde sadece ilâhiyat kitapları değil, klasik yazarların eserleri de bulunuyordu. Hatta müstensihin ismi ve kitabın kaça satın alındığını gösteren kayıtları taşıyan nüshalar da az değildi. Bu bilgileri adı geçen kütüphanenin bugün dağılmış olduğu Floransa, Roma, Paris, Oxford, Londra, Moskova gibi şehirlerin kütüphanelerindeki nüshalardan öğrenmekteyiz. Arethas'ın müstesna kütüphanesine benzer diğer bir kütüphaneye 12. yüzyılda başka bir din adamı, Atina Piskoposu Michael Akominates'in sahip olduğunu görüyoruz. Onun da kitapları arasında Homer, Aristo, Gailen, Oklid Tukidides vb. yazarların eserleri bulunmaktadır. Hatta bunların bazılarını başpapazın bizzat istinsah ettiği biliniyor[59].

Şüphesiz din adamı olmayan şahsiyetlerin de birçok zengin kütüphanelere sahip oldukları muhakkaktır. Bunlardan biri XIII-XIV. yüzyıllar arasında yaşamış bir devlet adamı olan Theodoros Methokitesdir. Bu zat çok kültürlü olup kitaplar

---

[58] Labarre, Albert, *Kitabın Tarihi*, İstanbul, 1994, s. 24.

[59] Gardthausen, Victor, *Handbuch d. Wissenschaftl*, Bibliothekskunde, Bd. I. Leipzig, 1920, s. 127.

yazmış bir kişidir. Bugün Kariye Camii dediğimiz Khora Manastırı Kilisesi'ni yeniden yaptıran kişidir. Kendi sarayı ve muhtemelen kütüphanesi de bu kilisenin yakınında imiş[60].

Methokites'in bu meşhur kütüphanesinden, üniversite öğrencilerinin de faydalanabildikleri hakkındaki kayıt çok önemlidir. Ne yazık ki bu konularda araştırmalar azdır. Bizans'ta zengin özel kütüphaneleri olan tanınmış şahsiyetlerden yukarıda adı geçen ve çeşitli yüzyıllarda yaşamış şahsiyetlerden Photios (takriben 820 yılından 9. yüzyıl sonuna kadar), Arethas (ölümü 944'te) filozof Leon (9. yüzyılın ilk yarısı) ile Maximos Plaunudes (1255–1305)'in kitapları hakkında ayrıntılı araştırmalara girişildiği hâlde daha birçok kişinin meselâ çok önemli evrensel bir bilgin ve imparatorun özel sekreteri olan Michael Psellos'un (1018–1078) çok zengin kütüphanesinin araştırılmasına yeni yeni başlanmaktadır ki bunu onun sadece hukuka dair eserlerini inceleyen Günter Weiss'ın bir makalesinden öğreniyoruz[61].

Çok yetersiz bulmakla beraber, yayımlamaya cesaret ettiğimiz bu yazıyı ve benzerlerini kitapseverlerin yine de ilgiyle ve zevkle okuyacaklarını tahmin ettiğimiz için, zorluklarına rağmen ilerde konuyu tekrar ele almayı düşünüyoruz.

Sahrayıcedid, 31 Mart 1995

---

[60] Eyice, Semavi, *Kitap Üzerinde Anatomi Dersleri*, s. 21.

[61] Weiss, Günter, *Die Juristische Bibliothek des Michael Psellos* (Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik, 26. Bd. Wien, 1977, 79–102)

Hüseyin Hüsameddin Yasar

Az Tanınan Büyük Bir Milliyetçi

Hüseyin Hüsameddin Yasar devşirme müessesesi hakkında değişik fikirlere sahip bir yazardır. Ona göre Celâlî İsyanları'nın ana sebebi Türk - Devşirme mücadelesidir. Çünkü Yasar, devşirmeleri Türk saymamaktadır.

Henüz basılmamış eserlerinden birinin ön sözünde, hayatının en büyük gayesinin Türk tarihini ve Türk dilini incelemek olduğunu söyleyen Hüseyin Hüsameddin, 70 yıllık ömrünü bu sözünü gerçekleştirmek için çalışıp didinerek tüketmiştir. Bir kimsenin kendi milletinin tarihi ve dili üzerine aşkla eğilerek ömrünü bu uğurda harcaması bizce milliyetçiliğin en ulvî şeklidir. Türk milleti ve Anadolu halkından bahsederken satırlar içinde açıkça hissedilen sevgi ve heyecanı, Hüseyin Hüsameddin'in eserlerini nasıl bir ruh hâli içinde yazdığını göstermektedir.

Osmanlı tarihinin en büyük bahtsızlığını, devletin en önemli makamlarının Türk'ten gayri kimselerin, devşirmelerin eline geçmesinde bulan görüşün en önemli taraftarlarından biri *Amasya Tarihi* yazarıdır.

Bilindiği gibi bilhassa XVII. yüzyıla gelinceye kadar, Fatih'in kurduğu sanılan "Enderun Mektebi" denilen ve devletin bütün büyük memurlarını yetiştiren saray okuluna yalnız Türk

olmayanlar alınıyordu. Bunun sonucunda, Fatih'e kadar olan devir müstesna, devlet erkânının büyük kısmı Türk olmayanlar arasından yetişmiştir.

Devşirme müessesesi hakkında lehte veya aleyhte çeşitli şeyler söylenebilir. Fakat bizim burada maksadımız, Hüseyin Hüsameddin'in ne düşündüğünü nakletmektir. *Amasya Tarihi*'nin 3. cildinde şöyle yazıyor:

"Hicrî 1004 yılında şekavet her tarafta artmıştı. Bu şekavet değil kuvvetli bir ihtilâldi... Çünkü bütün tımar ve zeamet Türklerden çok Türk olmayanlara verilmekte idi. Türklere vezirlik kanunen yasak gibi olmuştu. Bütün iktidar makamı Türk olmayanlara münhasırdı. Türkler ancak uzak yahut küçük vilâyetlere beylerbeyi olabiliyorlardı. Divan-ı Hümayunda bir tek Türk vezir yoktu. Defterdarlıktan, nişancılıktan yetişmiş Türk vezirler ender olmakla beraber, sadâretten mahrum idiler."

"Frenk İbrahim Paşa'nın sadâretinden bu zamana kadar sadrazamlık makamını, vezirlikleri elde edenler gayri Türklerdi. Türklerin aleyhinde söylenilen hezeyanların, uydurulan efsanelerin hepsi de Türk olmayanlardan çıkmış riyakârlık gayretiyle revaç bulmuştu."

"Şâyân-ı dikkattir ki Anadolu sancaklarına, vilâyetlerine mirliva, beylerbeyi olarak gönderilen gayri Türkler içinde Türkçeyi bilmeyen, İslâm akidelerinden habersiz koyu cahil adamlar da vardı. Çünkü devşirmelerden vezir olanlar, Hristiyan babalarını, kardeşlerini, hısımlarını İslâmiyeti kabul ettikleri günden itibaren emirülliva, beylerbeyi yapıyorlardı. Bunlar ancak mütesellimlerle hükûmet işlerini idare ediyorlar, pek çok yolsuzluklar yapıyor, Türkleri son derece kızdırıyorlardı. Hele zâimler (zeamet sahipleri), sipahiler ekseriyetle Türk olmayanlardı. Hâlbuki tımar ve zeamet Anadolu'da Türklere has bir dirlikti. Gayri Türklerin nazarında Türkler reayadandı. Türklerin en ziyade gücüne giden gayri Türklerin tahakküm ve istibdadı idi. Bundan dolayı Türkler, Türk olmayanlara karşı isyan etmiş, ihtilâl bayrağını açmışlardı. Anadolu'da Türkler, Türk

olmayanların bu tahakkümlerine karşı ayaklanıyorlar, taraf taraf ihtilâl bayrağı açıyorlardı. Beğenilmeyen softalar işte bu ihtilâlin alemdarı olmuşlardı."

Yine, *Amasya Tarihi*'nde, "Karayazıcı" unvanı ile meşhur Urfalı Abdülhalim, Deli Hasan ve diğerlerinin isyanından bahsedilirken de çok ilgi çekici fikirler ileri sürülmüştür. Hüseyin Hüsameddin, Celâlî isyanları denilen hareketin Naimâ tarihinde geniş şekilde anlatıldığına fakat orada bu ayaklanmaların sebebinin yazılmadığına işaret ettikten sonra şöyle diyor:

"Ayaklananların maksatları, cereyan eden ahvâle bakılırsa iki şeyden ibaret görünüyor:

Birincisi, o zaman devlet mektebi demek olan 'Enderun'a Türklerin de kabulünü, ikincisi, Türk olmayanlar derecesinde Türklerin de devletin yüksek mevkilerine getirilmelerini sağlamak."

Evvelce belirttiğimiz gibi Türklerin 'Enderun'a alınması netice itibarıyla ileride onların da devletin yüksek makamlarına getirilmelerini sağlayacaktı. Demek oluyor ki Hüseyin Hüsameddin'e göre Celâlî İsyanları'nın ana sebebi Türk - devşirme mücadelesidir. Türkler, köşe başlarını tutmuş ve nüfuzları sayesinde devletin her türlü maddî imkânlarını lehlerine istedikleri gibi kullanan devşirme zümresinin bu tutumundan dolayı şüphesiz haysiyetleri kırıldığı kadar menfaatleri de haleldar olduğu ve iktisaden perişan durumda bulundukları için isyan etmişlerdir. Çünkü devletin asıl kurucusu olan Türkler, padişahın müreffeh kölelerinin (devşirmelerin) köleleri hâline gelmişlerdi.

Hüseyin Hüsameddin, bu durumun yarattığı huzursuzluğu arşiv belgelerini iyi değerlendirdiği için anlayabilmiş ve Anadolu halkının ayaklanmalarını Osmanlıların bazı memur tarihçileri (vak'anüvisleri) gibi, haddini bilmez eşkıya güruhunun Devlet-i Aliyye-i Osmaniye'ye meydan okuması olarak görmemiştir. Bu sebepledir ki Karayazıcı İsyanı hakkında bir eser yazan Profesör A. Tveritinova, (Mustafa Akdağ'ın belirtti-

ği gibi) sözüne güvenilir Türk tarihçisi olarak Hüseyin Hüsameddin'i görmüş ve bunu ifade etmiştir. Çünkü tarihî maddeci olarak meseleye bakan Tveritinova, Anadolu Türk'ünün ayaklanması sebeplerini oldukça iyi gördüğünü kabul ettiği Hüseyin Hüsameddin'e kıymet vermiş, bu ayaklanmaların asıl sebebinin ekonomik olduğu tezini ortaya atmıştır.

Hicrî 1286 Recebinin son cumasında (5 Kasım 1869) Amasya'da İçeri Şehir'de doğan Hüseyin Hüsameddin, doğduğu şehirde Balcı Mektebi'nde hâfız-ı Kur'ân olur. 1304'te Rüşdiye Mektebi'ni birincilikle bitirdikten sonra 1307'de İstanbul'a gelerek, *Amasya Tarihi*'nde isimlerini saygı ile teker teker saydığı müderrislerden ders alır ve nihayet "üstadım" dediği "El-hac Ah-med Nuri Efendi Hazretleri"nden 1317 Cemaziyülâhir ortalarında icazetname almaya muvaffak olur. Yani yüksek tahsilini bitirir.

Meşîhatta, Kısmet-i Askeriyye Mahkemesi'ne mukayyit muavini tayin edilince bu vazifeyi, şer'î mahkemelerin sicillerini tetkik için bir fırsat bilir ve ileride yazacağı eserler için tükenmez bir kaynak bulmuş olur. Daha sonra yıllarca nâiblik (hâkimlik) yapar ve dolaştığı şehirlerde mahkeme sicilleri, vakfiyeler, kitabeler, mezar taşları, kütüphane ve evlerde bulduğu eski yazmalar, defterler, beratlar, icazetnameler, çeşitli evrak ve risaleleri inceleyerek aldığı sandıklar dolusu notları kitap hâline getirebilmek üzere çalışmaya başlar ve ömrünün bundan sonraki kısmını, evkaf nezareti eski kayıtlar Arapça mütercimliği gibi, araştırmalarına pek engel olmayan bir iş müstesna, tamamen eserlerini yazmaya hasreder. Arı gibi çalışarak geçen bu mübarek ömür nihayet 1939 yılı 10 Şubatında Şişli'deki evinde sessizce son bulur.

Hüseyin Hüsameddin'in en büyük eseri şüphesiz 12 ciltlik *Amasya Tarihi*'dir. Bu eserin ancak 4 cildi basılmıştır. Sadece basılan kısım iki bin sayfaya yaklaşmaktadır. Bu kitap sadece bir şehir tarihi olmayıp ilgi çekici bir Türk tarihidir.

Amasya Tarihi bizde yazılmış ilk önemli şehir tarihidir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı *Halil Edhem Hâtıra Kitabı*'na yazdığı makalede, Meşrutiyet'in ilânından sonra memleketimizde tarihî eserler yazma ve neşretme yolunda bir canlılık başladığına işaret ediyor ve şöyle diyor: "İlk defa vilâyet tarihi olarak 1330'da Amasyalı Abdizade merhum Bay Hüseyin Hüsameddin'in *Amasya Tarihi* isimli eserinin 1. cildi çıkmıştı; bunu müteakip de Kayseri şehrine ait Hüseyin Edhem'in kıymetli eseri Kayseri Şehri Mebânî-i İslâmiyye ve Kitabeleri neşredildi."

İşte bu iki zat eseriyle bizde vilâyet ve şehir tarihini tetebbu yolu açtılar; bunlardan Hüseyin Hüsameddin, Anadolu tarihini yazabilmek için gayrimatbu Arapça tarihlere ve bilhassa Suriye ve Mısır'da yazılmış eserlere müracaatı ve bundan başka mahallî şer'î mahkeme sicilleriyle vakfiyelerin tetkikini tavsiye etti. Hüseyin Edhem de tarihî eserlerinden başka daha ziyade kitabe ve sikkelerle tarihî incelemelerin ileri gideceğini gösterdi. İşte bu suretle millî tarihimizi tetkik için gösterilen bu geniş yolda zor ve üzücü olmakla beraber yürünmeye başlandı.

Amasya Tarihi yazarının daha birçok eseri vardır: *Osmanlı Meşâluri, Nişancılar Durağı (Osmanlı Devletinin 161 Nişancısının Hayat ve Faaliyetleri) Türk Takvimi, Türk Emniyet Teşkilâtı Tarihi,* nihayet Türk dili üzerinde *Temel* ismini verdiği ve pek küçük bir kısmı basılmış eseri ile *Et-Tuhfet-üz-Zekiyye fi'l Lu-gat-it Türkiyye*'nin Besim Atalay'dan çok önce yaptığı tercümesi ve çeşitli ilmî makaleleri gayretli bir çalışmanın bereketli mahsulleridir. Bu ilmî faaliyet dışında edebiyatla da meşgul olan ve 'Asrî' mahlasıyla şiirler yazmış bulunan bu çok yönlü büyük insanın eserleri, maalesef *Amasya Tarihi*'nin 4 cildi ve *Târîh-i Osmânî Encümeni Mecmuası*'ndaki değerli bazı makaleleri hariç basılmamıştır ve gayet muntazam ve basıma hazır şekilde beklemektedir. İnsan, merhumun emeklerine olduğu kadar bizlerin ilgisizliğine de "yazık" demekten kendini alamıyor.

Amasya Tarihi

Abdizade Hüseyin Hüsameddin Yasar tarafından yazılıp, yazarının "Amasya Müverrihi" diye anılmasını sağlayacak derecede tanınmış ve önemli bir şehir tarihimizdir ve kendisinden sonra yazılacak bu tip eserlere öncelik etmiştir. *Amasya Tarihi*, sadece bir şehir veya vilâyet tarihinden ibaret olmayıp, bir nevi Türk tarihi ve Türk meşhurları kitabıdır. Eser aslında 12 cilt hâlinde hazırlanmış bulunmaktadır. Bunlardan beşinci cilt kaybolmuştur. Diğer ciltler gayet muntazam şekilde basıma hazır bir durumdadır. Amasya Belediyesi tarafından yayımlanmak üzere varislerinden satın alınımış ise de 6–7 yıldır herhangi bir faaliyete geçilmemiştir,

Müellif sağlığında, *Amasya Tarihi*'nin ilk dört cildini beş kitap hâlinde yayımlamıştı. Bunların basım tarihleri ve hacimleri şöyledir:

I. cilt	(1327–1330) Dersaadet Hikmet Matbaası, 424 sahife, eski harfli,
II. cild	(1329–1332) Necm-i İstikbal Matbaası, 492 sahife, eski harfli,
III. cild	(1927) Necm-i İstikbal Matbaası, 392 sahife, eski harfli,
IV. cild	(1928) Necm-i İstikbal Matbaası, 240 sahife, eski harfli,
IV. cild	bakiyyesi (1935) İstanbul Aydınlık Bas. 199 sahife, Lâtin harfleriyle

Sadece yayımlanan kısmı 1800 sahife kadar tutan eseri Babinger, "gerçek bir hazine" diye nitelemiştir.

Amasya Tarihi'nin içindeki konular hakkında bir fikir vermek üzere yayımlanmış ciltlerdeki bazı başlıkları kısaca sıralayalım (Ayrıca bk. Agâh Sırrı Levend; Türk Edebiyatı Tarihi I, Ank. 1973., s.457).

Birinci cilt, hemen tamamen Amasya şehrinin dinî ve kültürel müesseselerine, camiler, medreseler, türbeler vs. ayrıldığı hâlde ikinci cilt, bir çeşit umumî Türk tarihi mahiyetindedir ve meselâ şu konuları işlemektedir: Türklerin vasıfları ve tarihî meziyetleri, Arapların Türkler hakkında taktirleri, Türklerin nesepleri hakkında Türklerin kökeni, boyları, Türkmenlerin nesli ve kabileleri, Tatarlar, Çerkesler, Gürcüler, Lazlar, Türklerin eski dinleri, Anadolu'da Hititler, Battal Gazi hakkında, Türkmenlerin İslâmiyeti kabulü ve Türkmen kelimesi, Alpaslan'ın Asya hükümdarlığı, Baba İshak İsyanı hakkında Sultan Osman Han, Anadolu'da Şianın nüfuzu ve Burak Baba'nın ahvali, Beylikler hakkında vb. Üçüncü ciltte esas itibarıyla Osmanlı devrinde Amasya incelenmektedir. Dördüncü cilt ve bakiyyesi (ek kitapta) ise tamamen Amasya ile ilgili muhtelif şahsiyetlerin hayat ve faaliyetlerine ayrılmıştır. Basılmamış ciltlerde yaptığımız kısa bir tetkik ile bu ciltlerin de biyografilere ayrılmış olduğunu gördük.

Köprülü, Uzunçarşılı, Mükrimin Halil, Babinger, Cahen, Tveritinova, Wittek gibi yerli yabancı pek çok önemli tarihçilerin üzerinde olumlu olumsuz pek çok fikir beyan ettiği *Amasya Tarihi* şüphesiz son derece dikkate değer ve yeni harflerle bir an evvel yayımlanması gerekli bir eserdir. Amasya Belediyesi'nin, yayımlamak üzere satın aldığı eseri bir an önce gün yüzüne çıkarmasını, onun şerefli bir görevi sayıyoruz[62].

[62] Amasya Belediyesi'nce satın alınan eserin maalesef sadece tek cildi yayımlanmıştır.

Amasya Tarihi Yazarı Hüseyin Hüsameddin ve Bilinmeyen Eserleri

"Amasya Tarihi Yazarı" diye tarih meraklılarınca çok iyi bilinen Abdizade Hüseyin Hüsameddin (Yasar), geniş okuyucu kitlesine ve hatta birçok aydınlarımıza tamamen meçhul kalmış büyük bir isimdir. Tanınmış ansiklopedilerimizin hiçbirinde onun hayatı ve eserleri hakkında bir bilgiye rastlamıyoruz. Hâlen çıkmakta olan büyük bir ansiklopedinin "Amasya Tarihi" maddesinde bile oldukça yanlış bilgiler verildiği göz önünde tutulursa çoğunluğun müellif hakkında hemen hiçbir şey bilmemesinin tabiî karşılanması gerekir.

Meydan-Larousse'un "Amasya Tarihi" maddesinde aynen şöyle denilmektedir: "Amasyalı Hüseyin Hüsameddin Efendi'nin yazdığı yedi ciltlik tarih (İstanbul 1913–1928). Özellikle çevrenin Orta Çağ tarihi üzerinde zengin kaynaklarından faydalanılarak hazırlanan eser 1935'te yeni harflerle ve sekiz cilt olarak yine İstanbul'da yayımlandı (M)."

Bu kısa bilgi aşağıda görüleceği gibi birçok yönlerden düzeltilmeye muhtaçtır.

İslâm Ansiklopedisi'nin Amasya maddesinde kaynaklardan bahsedilirken; "Amasya şehri tarihi hakkında mufassal malûmat almak için, birçok kısımları doğru olan, pek fazla vesaik ve menabii (belgeler ve kaynakları) ihtiva eden Hüseyin Hüsameddin'in *Amasya Tarihi* (5 cüz çıkmıştır, İstanbul 1330 -

1332 ve 1927–1935) şayan-ı tavsiyedir" deniliyor. Bu notu mezkûr maddeye ilâveler yapan Mükrimin Halil'in koyduğunu sanıyoruz ki *Amasya Tarihi*'nin önemini en yetkili ağızlardan birinin ifade etmesi bakımından ilgi çekicidir.

Bununla beraber *Amasya Tarihi* yazarı hakkında en müspet ve taktirkâr davranış, bugün Moskova Üniversitesi'nde profesör olan kadın Türkolog Anna S. Tveritinova'dan gelmiştir. Mustafa Akdağ, bu yazarın *"Türkiye'de Karayazıcı - Deli Hasan İsyanı"* isimli 1946'da yazdığı eserin tenkidinde diyor ki: "Tveritinova, Türk müellifleri arasında *Amasya Tarihi*'ni yazan Hüseyin Hüsameddin'i çok beğeniyor ve esas alıyor. Onun geniş tarih kültürüne ve tespit ettiği malûmatın doğruluğuna büyük bir itimat beslemektedir."

Türkiye'nin iktisadî ve içtimaî tarihi ile yıllardan beri uğraşmakta olup *Amasya Tarihi*'ne pek çok defa atıf yapar. Şu husus çok barizdir ki Akdağ, başlangıçta Hüseyin Hüsameddin hakkında oldukça haksız sert hükümler verirken, arşivlerdeki çalışmalarını ilerlettikçe, *Amasya Tarihi* yazarını her gün biraz daha fazla taktir etmeye başlamıştır. Bunun, günün birinde Tveritiniova'dan ileri giden bir hayranlığa dönüşmesini de biz imkânsız görmüyoruz. Bu fikrimizi desteklemek için Akdağ'ın muhtelif tarihli eserlerinden örnekler verelim (Bu örnekleri uzunca tutmamızın sebebi, zikredilen metinlerin aynı zamanda *Amasya Tarihi*'nin nasıl bir eser olduğunu belirtmeleri ve onun alelade bir şehir tarihi olmadığını göstermesidir.):

Mustafa Akdağ'ın 1963'te Erzurum'da basılmış olmakla beraber daha 1959'da bitirdiği ve üniversiteye teslim ettiği *Büyük Celâli Karışıklıklarının Başlaması* isimli eserinin 5'inci sahifesinde aynen şöyle denmektedir:

"... Bu devre ait bizim mevzuumuz ile ilgili bir eser yok gibidir. Yalnız bazı tarihler, Anadolu hâdiselerinden az çok bahsetmişlerdir. Bunlardan önemli birisi, Hüseyin Hüsameddin'in *Amasya Tarihi* adlı eseridir. Dört cilt olan bu eserin üçüncü cildinde bu hususa ait hayli bilgi veriliyor. Fakat müellif mesele-

lerin tetkikinde objektif kalamamış, keyfî tefsirlere sapmış, böylece çok hata işlemiştir. Yeni tetkikler çıktıkça onun bu hataları daha iyi anlaşılacaktır."

Yine aynı yılda, yani 1959'da basılmış olan *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi*'nin I. cildinde (Sayfa 193 Not 1);

"(Selçukîler, Ertana Beyliği ve Danişmendiye sahasındaki ümeradan bahsedilirken) Hüseyin Hüsameddin bu bakımdan gayet iyi bir yol tutarak, vakıf, kitabe gibi en müspet tarih vesikalarını geniş surette tetkiki sayesinde çok faydalı bilgi vermeye muvaffak olmuştur. Ancak, itiraf etmelidir ki, bazen pek indî tefsirler yaparak, hayli yanlış ve şaşırtıcı neticelere varmıştır." denilmektedir.

Müellif 1963 yılında basılmış olan *Celâlî İsyanları* (1550–1603) isimli eserinin 5'inci sahifesinde ise şöyle demektedir:

"Dört ciltlik *Amasya Tarihi*'nin yazarı Hüseyin Hüsameddin bu eserinde Celâlî İsyanları'na sık sık dokunmuş ve faydalı bilgiler tespit etmiştir. Bu tarihçi, Celâlî İsyanları hakkında ayrı bir tez ileri sürüyor ki burada hülasa etmeye lüzum vardır.

Hüseyin Hüsameddin'in eseri bir şehir tarihi olmakla beraber, konusu olan Amasya, Celâlîlerin en çok faaliyet gösterdikleri merkezlerden birisi olduğundan dolayı bu meseleyi de ele almaya mecbur olmuştur. Vak'aları tespit ederken kullandığı arşiv vesikaları ve şer'iyye sicilleri birçok hususlarda kendisini tarihî realiteye götürmüşlerdir. Bu suretle Celâlî İsyanları'nın Karayazıcı ile başladığı hakkında vak'anüvislerin yazdıkları şeylerin yanlış olduğu meydana çıkmıştır. 1596 (1004)'da Anadolu'da artık umumî ayaklanmanın başladığını yazar önemle kaydediyor ve hatta hadiseyi 1420 (829)'deki Rumeli İsyanı'na benzetiyor. Hüseyin Hüsameddin, asilerin resmî ve şahsî hüviyetlerini de tespit ederek Celâlî Fetreti'nin içtimaî kadrosunu çizmemize yardım etmiştir.

Amasya Tarihi'nin başlıca özelliği Celâlî İsyanları'nın sebeplerini araştırması, bunu Saray'da ve Anadolu'da dönmelerle Türkler arasında mevcut bulunan anlaşmazlığa bağlamasıdır. Anlatıldığına göre evvelce sadrazamlık, vezirlikler ve beylerbeylikleri hep Türklere verilirken, Saray'da nüfuzu ellerine alan ocak mensupları ve dönme Enderun halkı, Türklerin bu haklarını ellerinden almışlardır. Buna karşı, evvelâ Saray'da başlayan Türklük-dönmelik çekişmesi, dönmelerin nüfuzu Anadolu'ya yayıldıkça bütün halka da geçmiştir. Türk olmayan beylerin halkı soymaları ve yeniçerilerin tahammül edilmez hakaretleri yüzünden evvelâ medrese talebesi 1583 (991)'te ayaklanmış, bundan sonra isyana halk dahi sürüklenerek nihayet 1596'da geniş bir ayaklanma meydana gelmiştir."

Celâlî İsyanlarının sebepleri ve isyancıların gayeleri hakkındaki görüşlerinde günümüz fikir cereyanları etkisinde kaldığı anlaşılan Abdizade Hüseyin Hüsameddin, buna mukabil vak'aları daha etraflı izah etmiş, hele Celâlî İsyanları'nın Eğri Seferi firarileriyle başladığı hakkındaki kanaati yıkmıştır. Fakat nedense, yazarın bu iki önemli yapıcı işi tarih tetkikleriyle meşgul olanların dikkatini çekmemiş, yine Nâimâ'nın görüşü tekrarlanmakta devam olunmuştur."

Bu satırlardan Abdizade Hüseyin Hüsameddin'in Celâlî İsyanları hakkında (belgelere dayanan) yepyeni bir görüş getirdiği anlaşılıyorsa da, bu görüşlerden en aşağı 40 yıl sonraki "günümüz fikir cereyanları" etkisinde nasıl kaldığı bizim için meçhul bulunmaktadır.

Nihayet Mustafa Akdağ, 1971 yılında neşredilen *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi*'nin ikinci cildi 392'nci sayfasında Kanunî'nin tahta geçişinden sonra çıkan karışıklıklardan bahsederken, müellifimiz hakkında evvelce kendisinin de katıldığı haksız tenkitlerden dolayı adeta özür diler:

"Bu karışıklıklar için geniş bilgi Hüseyin Hüsameddin'in *Amasya Tarihi* c. III, s. 267 ve devamındadır. Bu yazarın verdiği bilgiler mübalâğalı sanılmış ise de sonradan bizim arşiv belge-

leri, kadı sicilleri, yazma kitaplar ve benzeri kaynaklar üzerinde yaptığımız araştırmalar, adı geçen yazarın iddialarını geniş çapta doğrulamıştır."

Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*'nin I. cildinde (s. 334–340) otobiyografisini ve özellikle tahsil ve araştırma hayatının bir kısmını yazmıştır. Bu notlara göre 1286 yılı recebin son cumasında (5 Kasım 1869'da) Amasya'da doğan yazar, 1296'da İbtida Balcı Mektebi'ne girip orada hafız-ı Kur'an oluyor. 1300'de girdiği Mekteb-i Rüşdiye'yi ise 1304'te birincilikle bitiriyor. Kendi ifadesiyle "tevsi-i malûmat ve ikmâl-i tahsil için" 1307'de İstanbul'a giderek otobiyografisinde teker teker saydığı hocalardan yine ayrı ayrı belirttiği dersleri on yıl takip ettikten sonra nihayet "Üstadım" dediği Elhac Ahmed Nureddin Efendi Hazretleri'nden 1317 Cemaziülâhir ortalarında icazetname ahzına muvaffak" oluyor.

Bundan sonraki hayatı, büyük bir aşk ve şevkle ve heyecanla yapılan araştırma, okuma-yazma ile geçmiştir.

1312'de, kendisinden ilm-i feraiz okuduğu Perşembeli Ahmed Remzi Efendi'nin Bâb-ı Âl-i Meşîhatta Kısmet-i Askeriye Mahkemesi Mukayyidi bulunduğu sırada 200 kuruş maaşla onun muavinliğine tâyin olunur. Bu memuriyeti, İstanbul ve mülhakatı Mehakimi Şer'iyye Sicillâtını tetkik için bir fırsat olarak kullanır ve çok istifade eder.

1319'da "Şeyhülislâm Mahmud Celâleddin Efendi Hazretlerinin lûtf-u takdirine mazhar olarak" Sürre-i Hümayun Niyâbet-i Şer'iyyesine tâyin edilir; Şam ve Hicaz'a gider. Daha sonra Köprü, Osmancık ve Niksar'da Naiblik (Hâkimlik) yapar. Hayatının son devresinde ise ömrünü tamamen araştırmaya vermiş olan Hüseyin Hüsameddin, 10 Şubat 1939'da Şişli'deki evinde vefat ederek Feriköy Mezarlığı'nda toprağa verilmiştir.

Evkaf Nezaret-i Celîlesi Kuyûd-i Kaadime Arabî mütercimliği de yapmış bulunan Hüseyin Hüsameddin, Arapça ve Farsçayı mükemmel bildiği gibi, yakınlarının ifadelerine göre Fransızca kitaplardan da istifade edebiliyordu. Bu dildeki hâkimiye-

tinin derecesini bilmiyorsak da bunun araştırma hayatı için hemen hiçbir önemi yoktur. Çünkü müverrihimiz, modern anlamda bir arşivler ve ilk kaynaklar araştırıcısıdır. İstanbul, Selânik, Girit, Hanya, Şam, Amasya, Köprü, Ladik, Mecitözü, Çorum, Merzifon, Hacıköy ve Bursa şehirlerinde mahkeme sicilleri, vakfiyeler, kitabeler, mezar taşları; kütüphane ve evlerde bulduğu eski yazmalar, defterler, beratlar, icazetnameler, çeşitli evrak ve risaleleri yıllarca didik didik edip aldığı notlardan eserlerini hazırlamıştır. Belki bu büyük çeşitlilik sebebiyle kaynaklarını eserlerinde her zaman göstermemiştir. Fuad Köprolü'nün de belirttiği gibi, bu noksan, onun paha biçilmez emeklerine ne de olsa ilim yönünden gölge düşürmüştür. Bunu yapmış olsa idi herhâlde Türk ilim âlemi kendisine çok daha fazla minnettar kalacaktı. Ne yazık ki kaynaklarını göstermemek şeklindeki çok mahzurlu metot bugün bile memleketimizde devam edegelmektedir.

Birçok büyük zekâlar gibi Hüseyin Hüsameddin de çok cepheli bir şahsiyettir. Bunu belirtmek üzere onun aynı zamanda "Asrî" mahlâsıyla şiirler yazdığını söylemek bile kâfi ise de onun geniş edebiyat ilgisinin yanında en mühim araştırma konularından bir diğerini "Türk Dili" teşkil etmektedir.

Eserlerinden birinin ön sözünde hayatının en büyük gayesinin Türk dili ve tarihini tetkik olduğunu ifade ediyor ki bunun sadece sözde kalmadığını basılmış ve basılmamış araştırmalarından anlıyoruz. Şu tutumu ile *Amasya Tarihi* yazarının en halis manada milliyetçi olduğu şüphesizdir. Onun bu millete sevgisinin derecesi, Celâlî İsyanları'nı herkesten ayrı bir gözle tetkik etmesinden de anlaşılmaktadır. Türk dili üzerindeki çalışmalara ise tahminin üstünde emek harcamıştır. Bu konuda *Temel* ismini verdiği eserin pek küçük bir kısmı basılmıştır. Eserin tamamı kütüphanesinde durmaktadır. Türkçe fiiller ve sıfatlar konusundaki diğer bir eserinin ise Atatürk'ün Çankaya'daki kütüphanesinde kalmış olduğu söylenmektedir.

Hüseyin Hüsameddin'in en büyük eseri şüphesiz *Amasya Tarihi*'dir. 1327 (1911) ilâ 1935 yılları arasında yayımlanmıştır.

I. cilt	1327 -1330 yılında yayımlanmış, 424 sahife, eski harflerle.
II. cilt	1329-1332 yılında yayımlanmış 492 sahife, eski harflerle.
III. cilt	1927 yılında yayımlanmış 392 sahife, eski harflerle.
IV. cilt	1928 yılında yayımlanmış 240 sahife, eski harflerle.
IV. Eki	1935 yılında yayımlanmış 199 sahife, yeni harflerle.

Görülüyor ki *Amasya Tarihi*'nin basılan kısmı 5 kitap hâlinde 4 cilttir ve 2000 sahifeye yaklaşmaktadır. Fakat basılmış olan bu kısım dev eserin sadece üçte biridir. Çünkü asıl eser, 12 cilt olup, gayet muntazam ve temiz şekilde başlıkları kırmızı mürekkeple yazılmış olarak basıma hazır vaziyette merhumun kütüphanesinde durmaktadır. Tarihimizi tetkikle vazifeli müesseselerimizin bu muazzam esere lâyık olduğu ilgiyi göstereceklerini sanıyoruz.

"Amasya Tarihi" ismi aslında eser için küçük kalmaktadır. Atatürk, pek saygı gösterdiği müellife, bu yanlış isim seçimini bir defa hatırlatmış ki ne kadar haklı bir tenkit olduğunu eseri şöyle üstün körü bilenler bile takdir edeceklerdir. Aslında *Amasya Tarihi* hem içtimaî, idari, siyasi bir Türk tarihi hem bir Türk meşhurları ansiklopedisidir. Çünkü pek çok devlet ricalinin hayatı o devrin olayları ile birlikte anlatılmıştır. Metot yönünden devrine ve biraz Şarka mahsus dağınıklık, sistemsizlik olmasa kıymeti büsbütün başka olurdu.

"Nişancılar Durağı" adını verdiği Osmanlı Devleti'nde vazife görmüş, 160 kadar nişancının hayatını anlatan henüz basılmamış ve bilinmeyen eseri, bizce tarih bakımından en önemli kitaplarından biridir. Çünkü nişancılık, Osmanlı Devleti'nin bilhassa ilk zamanlarında çok önemli bir mevkiî idi. Tevkiî, tuğraî ismini de alan bu mevki sahipleri bir nevi Hariciye Nazırı ve kanunnameleri tertip ve tanzimde yetkili bir "Müfti-i Kanun" idiler. Bunların yerini bilâhare evvelce emirlerinde olan

reis-ül küttaplar almıştır. Bu bakımdan nişancılar eserinin bir an evvel bastırılmasının teminini dileyelim.

Osmanlı Meşahiri, Hüseyin Hüsameddin'in basılmamış eserlerinden bir diğeridir. İsminden anlaşıldığı gibi Osmanlı meşhurlarının hayatlarını inceleyen bu eserin de bize birtakım yeni bilgiler getirmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Çünkü müellif, biyografisinde, fikir ve araştırma hayatına meşhurların hayat ve eserlerini inceleyerek Amasya'da başlamış, bu gaye ile mülakât yapmak üzere ziyaret ettiği bazı zevat tarafından büyük taktirle karşılanmıştır. Sonradan yazdığı eserlerde meselâ *Amasya Tarihi*'nde biyografiler esas alınmıştır; tarihî vak'alar onların çevresinde anlatılmıştır.

Türk Emniyet Teşkilatı Tarihi, merhumun bugün kaybolmuş önemli bir araştırmasıdır. Yakınlarının bize söylediklerine göre, vaktiyle okunmak üzere zamanın Ankara Emniyet Müdürü'ne verilmiş, bir daha geri alınamamıştır. Bugün nerede olduğu bilinmemektedir.

Maalesef aynı akıbet *Amasya Tarihi*'nin 5. cildinin başına da gelmiştir. Bu cilt denilenlere göre, Eşref Edib'e verilmiş ve hâlen devam eden gayretlere rağmen bulunamamıştır.

Türkçe fiiller ve sıfatlar hakkındaki kitabı okumak üzere Atatürk'ün aldığı ve onun kütüphanesinde kaldığı bize ifade edilmiştir. Herhâlde bu notları bulmak gayet kolay olacaktır.

Et-Tuhfet Üz-Zekîyye Fi'l-Lügat-Ît Türkîyye adlı sonraları Besim Atalay tarafından Türkçeye çevrilip bastırılan lûgat da çok daha önce Hamdullah Suphi'nin Maarif Vekilliği sırasında ve onun şahsi ricası üzerine Hüseyin Hüşameddin tarafından tercüme edilmiş ve bakanın değişmesi yüzünden ve merhumun kendi ifadesi ile bazı kıskançlıklar sebebiyle bastırılmamıştır.

"Türk Takvimi" onun Türklükle ilgili diğer bir incelemesidir. Bu konunun mütehassısları notları bir an evvel tetkik etme-

li ve gerekiyorsa basılmasını sağlamalıdırlar. Zira bu mevzularda elimizde kaç tane araştırma bulunduğu ortadadır.

70 yıllık ömrünü arı gibi çalışıp, yazmakla geçiren Hüseyin Hüsameddin Efendi'nin bütün yazdıkları ve yaptığı ilmî hizmetler bunlardan ibaret de değildir. *TTE* Mecmuasında, Osmanlı tarihi hakkında ilgi çekici makaleler yazmış, Kilisli Rıfat ve Bursalı Tahir Beylerle kendisinden teşkil edilen bir komisyon, İstanbul kütüphanelerinde mevcut tek nüsha, müellif hattı, nadir nüsha, hat bakımından değerli kitapları tespit ederek hazırladıkları bir defteri Evkaf Nezareti'ne takdim etmişlerdir.

Sadece *Amasya Tarihi*'nin dört cildini bastırmak için binbir maddî fedakârlığa katlanan merhumun bıraktığı değerli notların basılması onun ruhunu şad edecek, bizlere de çok şey kazandıracaktır sanıyoruz.

Yeşil Amasya'nın Kara Kaderi

1949–1950 Yunus Nadi Mükâfatı

Şehirlerin de insanlar gibi kaderleri var. Şimdi 40 asırlık güzel Amasya'nın hazin hikâyesini dinleyin.

İçeri-Şehir denilen ve eskiden kale içinde kalan mahallenin arkasında göklere tırmanırcasına yükselen yalçın kayalık bir tepe var. Üzerine eski kalenin ve mağaraların haşmetle yerleştiği şahinler, akbabalar yurdu bir tepe!

Ben bu tepeyi 'Yeşil Amasya'nın kara kaderine çekilmiş bir isyan bayrağı gibi hissettim.

Şehir, bu tepe ve her iki yanında uzanan dağlarla karşıdaki dağların meydana getirdiği boğaza yerleşmiş, boğazın ortasından onu iki gayrimüsavi parçaya bölen Yeşilırmak akıyor. Bilhassa yazın bir göl kadar durgun olan suların göğsünde, ırmak boyundaki evlerin füsunlu akisleri elle tutulacak hâle geliyor.

Fakat, baharda çılgınca akan ve kabaran suların marifetlerini her yıl birer Amasya selleri sene-i devriyesi gibi gazetelerde okuyoruz.

Yeşilırmak ve Amasya, bunlar birbirlerinden ayrılamaz bir bütündür. Yeşilırmaksız Amasya! Hayır bu olamaz. Amasyasız Yeşilırmak! Bence bu pek zavallı bir su olacaktı. Tarihsiz, destansız, dilsiz bir su.

Şehir, baştanbaşa yemyeşil. Asıl yeşil, kırmızı damlı ufak evlerin, şirin minareli camilerin, her iki yanından başlıyor ve

yaratıcısı ırmaktan pek uzaklaşmamak üzere her iki sahilinden içerilere doğru uzanıyor.

Bütün bu yeşiller Amasya'nın elmasının, bamyasının, tek kelime ile sebze ve meyvesinin yetiştiği koyu gölgeli bağlardır. Şunu bilmek lâzım ki Amasya'da bağ deyince, üzüm bağı hatıra gelmez. Orada bağ, her türlü meyve ağacının, diplerine ekili sebzelerle fısıldaştığı geniş bahçelerdir.

Susayan bağ toprağı ırmak kenarında kurulu su depolarının çıkardığı su ile kanmaktadır. Dolap! Bu asrımızda içtimaî ahlâkın kokmağa başlamasıyla çok kullanılan bir kelime! Fakat, Amasya bağı dolapsız olur mu?

En basit olarak şöyle anlatalım, büyük bir tekerlek, suyun çarpmasıyla mihveri etrafında dönüyor ve kenarlarına çakılı küçük teneke kovalar suyu yüksekçe bir tekneye boşaltıyor. Teknedeki su, tahtadan oluklarla bağın (Anağul) tabir edilen küçük hendeklerine dökülüp, bu kanalcıklarla bağın her tarafına dağılıyor. Bu artık su değil, bağın kanı ve Amasya'nın canıdır.

Yukarıda dolabı gördük. Fakat Yeşilırmak'ın kenarında bir söğüt ağacının altına oturup onu seyretmeden, insanı hülya âlemine götüren şiirli güzelliğini hissetmeye imkân var mıdır?

Bazen coşan, bazen yavaşlayıp inilti ve gıcırtılarla, mütemadiyen dönen dolap, ırmaktan çektiği koyu, kirli suların bir kısmını billur damlalar hâlinde, ahenkli şıpırtılarla ırmağa iade ediyor.

Onun bu hâli bana, başına diktiği bir toprak testinin sularından yarısını da çenesinden göğsüne akıtarak susuzluğunu gideren yorgun bir Anadolu çiftçisini hatırlattı.

Amasya, yarı yarıya da tarih demektir. Bu şehirde "40 asrın heybeti", fazla yaşlılığın insanı üzen garip mağmumluğu var. 4000 yıl önce Eti prenslerinden "Amas" tarafından kurulduğu kuvvetle zannedilen Amasya'nın eski ismi "Amasea"dır. O zamandan beri yüzlerce diyebileceğimiz, çeşitli devlet ve beyliklere, bazen bir başşehir, bazen bir ilim merkezi, bazen de kuvvetli bir kale ve iyi bir zahire ambarı vasıflarıyla hizmet

eden Amasya, her köşesinde tarihî eser ve abidelerin âdeta kaynaştığı şehirdir.

Şehrin hemen hemen merkezinde, asırlık çınarların gölgelediği büyük bir avlu içinde, bütün heybet ve ihtişamıyla Sultan Beyazıd Camii (2. Beyazıd) derin sükût ile uhrevî âlemin esrarlı havasına bürünmüş.

Çınarların koyu gölgesinde hülyaya dalarken, şadırvanın şırıltısı size eski altın devirlerin efsanesini fısıldıyor. Sanki o günleri yaşıyorsunuz.

Bugün şehir bilhassa ırmağın her iki yanında alüvyonlarla dolmuş ve eski seviyesini çok aşmıştır. Bu yüzden en eski Roma, Bizans, Pontus vs. eserleri toprak altında kalmıştır. En az 6 metre kazılınca bunlara erişiliyor.

Amasya'daki her biri yeşil bir köşeye gizlenmiş, yosunlu taşlarının arasından arsız otların, yabanî incirlerin fışkırdığı yüzlerce tarihî eserin çoğu Selçuk ve Osmanlı devirlerine aittir. Muhtelif tarihî eserden bazılarının yalnız isimlerini sayalım: Amasya Kalesi, mağaralar (ki bunların eski kral mezarları olduğunda müellifler müttefiktir) su yolu, mumyalar, Fethiye Camii, Çalak yahut Çalıkköprü, Enderun Camii ve Loğ Minare. Selçuk eserleri şunlardır: Sultan Mesud Türbesi, Torumtay Türbesi, Gök Medrese, Hilâfet Gazi Türbesi, Burma Minare Camii, Kuşköprü, Ziyere Köprüsü, Tımarhane. Osmanlı eserleri: Bayezid Paşa Camii, Yörgüç Paşa Camii, Mehmed Paşa Camii, Sultan Beyazıd Camii, Taşhan, Kızlar Sarayı, Saraydüzü, Veli Beyazıd Anıtı.

Cumhuriyet devrinde de Atatürk'ün anıtı, su kanalları ve bazı idarî ve teknik bina ve okullar yapılmıştır.

Amasya'nın 40 asırlık asaleti, Amasyalılarda müşahede edilir. Sabırlı, çalışkan, misafirperver, mütevazı Amasyalı istemeğe değil, daima yapmağa, vermeğe, yardıma alışmış, âlicenap bir ruh taşır.

Nitekim Amasya kendisi için hiçbir şey istememiş, bu asilâne ruh onu zamanın öğütücü dişleriyle harap olmaktan kurtaramamıştır.

Trenle Amasya'dan geçerken bir hanımın "A Amasya bu mu imiş? Bir yığın harabe!" deyişlerini duyunca belki hayatımın en büyük ıstırabını yüreğim burkularak hissettim.

Evet dostlar, Amasya bir harabedir bugün!

Fakat o, mermer sarayları, şirin minareli heybetli camileri, zarif köprüleri, çinilerle süslü türbeleri, han, hamam, hastaneleriyle, binlerce talebenin tahsil gördüğü kütüphane ve medreseleriyle tarihin şanlı şehri idi. O, cennetten bir köşe idi.

Bugün de güzeldir, fakat mamur değil; bugün de şirindir, fakat neşeli değil; bugün de cömerttir fakat zengin değil.

O artık sellerin düşman olduğu, yolcuların acıdığı bir şehir. Zavallı yurdum.

Samsun, 10 Ağustos 1949